

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:

ІСТОРІЯ

**Засновник і видавець ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»**

Виходить з 1995 року

ВИПУСК 1 (38)

**Ужгород
«Говерла» 2018**

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33
DOI: 10.24144/2523-4498.1(38).2018

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О. С. Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Н. П. Керецман. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. Вип. 1 (38). 132 с.

Рекомендовано до друку Вченою радою Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» 22 червня 2018 р., протокол № 6.

«Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія» зареєстрований Міністерством освіти і науки України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Див.: Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 7972 від 9 жовтня 2003 р.

Редколегія «Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Історія»:

Мазурок Олег Сергійович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри нової і новітньої історії та історіографії Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ») (*голова*).

Фенич Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (*заступник голови*).

Олашин Микола Васильович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (*відповідальний секретар*).

Вовканич Іван Іванович – доктор історичних наук, професор; декан факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Кіш Єва Бернатівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник; завідувач кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Ліхтей Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, доцент; завідувач кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Мандрик Іван Олександрович – доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри нової і новітньої історії та історіографії ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Офіцинський Роман Андрійович – доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Сополига Мирослав – доктор історичних наук, професор; старший науковий співробітник Національного музею української культури у Свиднику (Словаччина) (*член редколегії*).

Федака Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ» (*член редколегії*).

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів. За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Рецензенти:

Гарагонич Василь Васильович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри туристичної інфраструктури та сервісу ДВНЗ «УжНУ». Заслужений працівник освіти України.

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ».

Відповідальний за випуск:

Керецман Надія Павлівна – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Адреса редколегії:

Факультет історії та міжнародних відносин
пл. Народна, 3 м. Ужгород 88000.

ISSN 2523-4498

© Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія, 2018
© Видавництво УжНУ «Говерла», 2018

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE STATE
HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENT
«UZHHOROD NATIONAL UNIVERSITY» FACULTY OF HISTORY AND
INTERNATIONAL RELATIONS**

**SCIENTIFIC HERALD
OF UZHHOROD UNIVERSITY**

Series:

HISTORY

Founder and publisher – State higher educational establishment
«Uzhhorod National University»

Published since 1995

ISSUE 1 (38)

**Uzhhorod
«Hoverla» 2018**

УДК 001:94 (100) + 94 (477)

У 33

DOI: 10.24144/2523-4498.1(38).2018

Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History / Ministry of Education and Science of Ukraine; State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University», Faculty of History and International Relations; [Editorial board: Mazurok O. (editor-in-chief) and other]; Responsible for the issue Keretsman N. Uzhhorod: Publisher of Uzhhorod National University «Hoverla», 2018. Issue 1 (38). 132 p.

Recommended to publication by the Scientific Council of Uzhhorod National University, record No 6 from June 22, 2018.

«Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History» is registered by the Ministry of Education and Science of Ukraine as professional edition on specialty «Historical sciences» (No 1328 from December 21, 2015).

Certificate of state registration of the printed mass media:
series KB № 7972 from October 9, 2003.

Editorial Board of «Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History»:

Oleh Mazurok – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU») (Editor-in-Chief).

Volodymyr Fenysh – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Deputy Editor).

Mykola Olashyn – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Managing Editor).

Ivan Vovkanych – Doctor of History, Professor; Dean of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Éva Kiss – Doctor of History, Senior Research Fellow; Head of the Department of Hungarian History and European Integration of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Igor Likhтей – Candidate of History, Docent; Head of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Ivan Mandryk – Doctor of History, Professor; Head of the Department of Modern and Contemporary History and Historiography of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Roman Ofcinskyy – Doctor of History, Professor; Head of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

Myroslav Sopoliga – Doctor of History, Professor; Senior Research Fellow of the National Museum of Ukrainian Culture in Svidnik (Slovak Republic) (Editorial Board Member).

Sergiy Fedaka – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU» (Editorial Board Member).

The editorial board publishes materials without sharing author's views in some cases. The author is responsible for the content of publication, credibility of the facts, quotations, dates etc.

Reviewers:

Vasyl Harahonych – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of Tourist Infrastructure and Service of SHEE “UzhNU”, Honored Educator of Ukraine.

Ihor Todorov – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of International Communications of SHEE «UzhNU»

Responsible for the issue:

Nadiya Keretsman – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Editorial Board Address:

88000

3 Narodna-sq. Uzhhorod Ukraine.

ISSN 2523-4498

© Scientific Herald of Uzhhorod National University. Series: History, 2018

© Printing House of Uzhhorod National University «Hoverla», 2018

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

- Басараб В. І.**
Моделі державотворення у працях А. Шептицького..... 11
- Данилець Ю. В.**
Православний рух у с. Іза на початку ХХ ст. у світлі нових архівних документів..... 18
- Казак О. Г.**
Место молодежных организаций в национально-культурной жизни Закарпатья (1938–1944 гг.)..... 28
- Міщанин В. В.**
Радянські освітні перетворення в Закарпатській області 1946-1950 рр.: ідеологічний аспект 34

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Андрусак Я. Я.**
Дипломатичні відносини Чеського королівства за правління династії Ягеллонів (1471-1526 рр.)..... 43
- Андрейко В. І.**
Політика безпеки України та досвід військово-політичного співробітництва країн Вишеграду 47
- Гуцул В. М.**
«Posłał mi książkę de Rieux kartelusz, abym się z nim bił... »: поєдинки князя Богуслава Радзивілла (1620-1669) та дуельна традиція в ранньомодерній Європі 52
- Кічера В. В.**
Соціальні проекти та їх реалізація греко-католицьким духовенством Мукачівської єпархії у другій половині 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття 60
- Лавер О. Г., Матяшовська Б. О., Шумило Н. Я.**
Біженці, внутрішньо-переміщені особи та нелегальні мігранти на Африканському континенті (2001-2016 рр.)..... 65
- Міськов І. О.**
Створення герба Підкарпатської Русі 75
- Ферков О. В., Белей Н. А.**
Господарське освоєння Ужанщини у добу Другетів..... 84

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Пап К. С.

Висвітлення партизанського руху в громадянській війні 1861-1865 рр. у сучасній американській історіографії..... 92

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

Коцан В. В.

Популяризація мистецтва писанкового розпису (на прикладі діяльності Закарпатського музею народної архітектури та побуту)..... 96

Леньо П. Ю.

Злочини червоноармійців в період превентивної радянської
Закарпатської України 104

АРХЕОЛОГІЯ

Мойжес В. В.

Дослідження середньовічних церков Закарпаття у 2017 році 109

Прохненко І.А.

Питання датування Середнянського замку..... 117

РЕЦЕНЗІЇ

Данилюк Д. Д.

Вагомий внесок в історичне краєзнавство 123

Тодоров І. Я.

Російська інвазія в Україну: пропагандистський та інформаційний виміри..... 125

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ..... 127

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ..... 129

CONTENT

HISTORY OF UKRAINE

- V. Basarab.**
The models of state-building in the works of A. Sheptycky 11
- J. Danylets.**
Orthodox movement in the city of Iza at the beginning of the XX century
in the leght of nev archival documents 18
- O. Kazak.**
Place of Youth organization in the national-cultural life of Zakarpattia (1938–1944) 28
- V. Mishchanyn.**
Soviet educational transformations region of 1946-1950: the ideological aspect 34

WORLD HISTORY

- Y. Andrusyak.**
Diplomatic relations of the Czech Kingdom under the rule of the Jagiellov dynasty
(1471–1526) 43
- V. Andreiko.**
Ukraine's security polisy and experience of the Vysehrad countries' military
and political cooperation 47
- V. Hutsul.**
«Posłał mi książę de Rieux kartelusz, abym się z nim bił... »: duels of Bogu Bogusław
Radziwiłł (1620-1669) and dueling tradition in Early Modern Europe 52
- V. Kichera.**
Social projects and their implementation by the Greek-Catholic clergy
of the Mukachevo diocese in the second half of the 20's and the beginning
of the 30's of the twentieth century 60
- O. Laver, B. Matyashovsky, N. Shumilo.**
Refugees internally displaced persons, and illegal migrants on the African continent
(2001- 2016) 65
- I. Miskov.**
Creating the arms of the Subcarpathian Rus 75
- Ferkov O., Beley N.**
The economic development of the Ung county in the Drugeths period 84

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDY

- K. Papp.** History of partisan movement in Civil War 1861-1865 in the contemporary American historiography.....92

ANTROPOLOGY, ETHNOLOGY, ORAL HISTORY

- V. Kotsan.** Popularization of the art of easter egg painting (on the example of the Transcarpathian museum of folk architecture and life) 96
- P. Leno.** Crimes of the Red Army during the period of preventive sovietization of Transcarpathian Ukraine 104

ARCHEOLOGY

- V. Moizhes.** The study of medieval churches of Transcarpathia in 2017 109
- I. Prokhnenko.** The Question of Serednye Castle’s dating 117

REVIEWS

- D. Danyliuk.** A significant contribution to historical regional studies 123
- I. Todorov.** Russian invasion in Ukraine: advocacy and information dimensions..... 125

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 127

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS..... 129

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 323.22(477):271.4 Шептицький

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159889](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159889)

МОДЕЛІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ПРАЦЯХ А. ШЕПТИЦЬКОГО

Басараб В. І. (Ужгород)

У статті розглянуто погляди А. Шептицького на процес державотворення й причини відсутності національної єдності між українцями в історичному розрізі. Об'єктом аналізу стали праці «Ідеалом національного життя» (інша назва «Як будувати рідну Хату», із декрету до духовенства, грудень 1941 р.), Пастирське послання «Не убий» (від 21 листопада 1942 р.), декрет Архієрейського Собору «Про єдність» (від 10 червня 1943 року), лист до проф. Володимира Кубійовича про завдання української мистецької школи у патріотичному вихованні молоді (1942 р., серпня 8, Львів). У статті акцентовано на переконанні А. Шептицького у тому, що проблема зародження конфліктів у середовищі українців лежить швидше не в ідеологічній, а в психологічній площині – у нездатності українських політиків домовитися між собою. А. Шептицький засуджує народівців, які так і не змогли обрати спільний вектор розвитку політичних подій, а посварилися й створили дві партії, які стали опонентами. Митрополит Андрей наголошує на постійній роз'єднаності української національної еліти, що призводило до суперечок, міжособної боротьби й захоплення влади в Україні чужинцями в різні історичні епохи, акцентує на руйнівному впливі політики СРСР для України. Митрополит Андрей переконаний, що неможливо трансформувати державний лад, не змінивши етично-інтелектуальних норм життя більшості населення країни. Він створив своєрідну світоглядну модель щасливого суспільства, підґрунтям якого повинні бути християнські цінності, міцна родина, різні громадські об'єднання, що мали б на меті морально-інтелектуальний розвиток особистості, сприяння її самореалізації в колективі шляхом втілення в життя євангельських заповідей. Передумовою побудови держави, де б громадяни почувалися щасливими, на думку А. Шептицького, є спільність устремлень всього народу й усунення розмежування за крайовою чи територіальною ознакою. Сила українського народу, відповідно, полягає у свідомій громадянській позиції земляків-однодумців. Важливе місце у процесі державотворення А. Шептицький відводить питанню виховання підростаючого покоління, освічених громадян, які б володіли потрібними громадсько-політичними знаннями і, відтак, здатні були обрати для себе гідну владу – не випадковим, а обдуманим, свідомим рішенням під час участі у виборах органів державного управління. У праці «Ідеалом національного життя» А. Шептицький розмірковує про виборчу систему, її доцільність у реаліях тогочасної України, а також акцентує на праві громадян самостійно обирати собі ту державну модель, яка найбільше б узгоджувалася з ментальністю, світоглядом та традиціями народу. Водночас А. Шептицький наголошує, що влада має дбати про інтереси народу, зберігати й обороняти свободи громадян, встановлювати справедливі закони у дусі християнства. А. Шептицький наголошує на необхідності встановлення християнської демократії, оскільки саме вона забезпечить мир у країні, добробут і щастя громадян, водночас він засуджує «демагогію» (нехристиянську демократію), що базується на соціалістичних ідеях, наслідком яких є неволя, нужда і руїна. Галицький митрополит недоречною у державному устрої вважає однопартійність, а національний шовінізм трактує як явище, що засліплює людей і не дає бачити прав інших громадян. Основними підвалинами Рідної Хати-Батьківщини він називає національну єдність, мову та загальнонародну волю до державотворення.

Ключові слова: Андрей Шептицький, виборча система, державотворення, політика, християнська ідеологія, нація, партії, патріотизм.

Постановка проблеми. Андрей Шептицький був не тільки видатним церковним діячем, але й філософом, просвітителем, патріотом України. Багато міркувань Галицького митрополита перегукуються із реаліями сучасної України, торкаються проблем державотворення, єдності українського народу на рівні духовному, суспільному, політичному. Митрополит Андрей протягом всього життя прагнув утвердження України як самостійної держави серед інших країн Європи. У пастирських посланнях та листах Галицького митрополита є багато слушних міркувань про можливість реформування державного та суспільного устрою в Україні, які дуже актуально звучать і в наш час. Трактатування Андреем Шептицьким сутності ідеологій тогочасних політичних партій (соціалістичної, комуністичної, націонал-соціалістської та інших) є цілком об'єктивним, виваженим, докладно аргументованим конкретними історичними фактами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Великі сподівання на підтримку Андрея Шептицького покладали діячі Української Народної Республіки Лонгин Цегельський і Володимир Винниченко, усві-

домлюючи вагомість авторитету Галицького митрополита. Л. Цегельський у праці «Митрополит Андрей Шептицький, короткий життєпис і огляд його церковно-народної діяльності» (1937 р.) акцентував на великій духовно-просвітницькій та державно-патріотичній діяльності Галицького митрополита, порівняв його з апостолом Павлом й відзначив, що «Митрополит Шептицький поширив свій авторитет на всю Україну й українську еміграцію в Європі та за морями [...] Митрополит Кир Андрій став духовним вождем всього українського народу, і Православні українці схилиються перед його повагою та визнають Його авторитет» [9, с. 20-21]. Л. Цегельський акцентував на значущості постаті А. Шептицького в проукраїнській політиці першої половини ХХ століття і зауважив, що митрополит солідаризувався з політичними змаганнями галицьких Українців, оскільки «Він був в близькій та постійній кооперації з так званим Українським Народним Комітетом, центральною управою найсильнішої (від 1900 року до вибуху світової війни) української партії у Галичині та з українським представництвом в австрійському

парламенті і в галицькому сеймі. Як Митрополит, Кир Андрій був так званим вірільним (без вибору) членом галицького сейму, а з цісарського іменування став також членом австрійської «палати панів», що займала в Австрії місце сенату чи палати лордів» [9, с. 52].

А. М. Базилевич у праці «Введення у твори митрополита Андрея Шептицького» (Торонто, 1965) відзначив, що листи митрополита Андрея на суспільні теми містять теоретичні міркування соціолога й психолога: «З одного боку, маємо його оригінальні думки про побудову держави взагалі, а української зокрема, про деякі прикмети й недостачі української вдачі, а з другого боку, застосування християнських засад у суспільному житті» [1, с. 227]. Церковно-політична діяльність та державницькі ідеї митрополита А. Шептицького різною мірою розглядалась у дослідженнях Я. Біласа, І. Бриндака, А. Боляновського, А. Васьківа, М. Вегеша, М. Гайковського, Л. Гентош, Г. Гладкої, Н. Гречанюк, О. Добоша, В. Ідзя, І. Загребельного, Р. Ключня, А. Колодного, А. Кравчука, О. Кравченюка, О. Красівського, Л. Крупи, В. Ленцика, Ф. Медвіда, В. Марчука, Н. Мизака, Н. Прокоп, В. Расевича, Л. Рошиної, О. Сурмач, І. Ходак та інших.

Цілі статті. Проаналізувати пастирські послання А. Шептицького, в яких осмислюються проблеми державотворення та ідеологічна спрямованість політичних партій, рухів й засуджується імперська політика країн-завойовників українських земель. Осмислити теоретичні ідеї державотворення, висловлені А. Шептицьким.

Виклад основного матеріалу. Митрополит Андрей прагнув утвердження української нації як сильної, цілісної, здатної реалізувати позитивний сценарій політичних змін. Ідеалом національного життя для А. Шептицького є «наша рідна всенаціональна Хага-Батьківщина» [10, с. 519], задля розбудови якої повинно активно працювати духовенство, доносячи євангельські цінності до громади, бо «коли бодай велика більшість громадян живе християнським життям і поступає по велінні християнських чеснот і коли нарід своїм життям і молитвою заслуговує на благословенство і поміч Неба [...], ті труднощі, що пов'язані з верховним проводом, розв'язуються мирно і за Божою ласкою, корисно для загального життя» [10, с. 529]. І, навпаки, в бездуховному, матеріалістично орієнтованому суспільстві до влади приходять бездарні, хитрі політики, які «приносять радше шкоду, ніж хосен, бо замість дбати про загальне добро, вони шукають тільки заспокоєння свого власного самолюбства, себто понад загальне добро ставлять своє власне добро. І тоді мусять впровадити в будову хати безконечні непорядки» [10, с. 530]. Митрополит Андрей засуджує таку егоцентричну позицію псевдопроводників, котрі використовують будь-які методи задля утвердження власної «правди», спираючись «на брехню, на публичну «опінію загалу», яку самі через пресу викликають і обробляють, а не приймають як об'єктивний, від них незалежний факт» [10, с. 530]. У новій Хагі-Батьківщині таких «лідерів» не має бути, однак, з відстані сучасної доби ми бачимо, що вплив радянських цінностей, матеріалістичного світогляду, москвофільства дуже важко витіснити зі світогляду сучасних українців, і це є причиною повільної реалізації європейських стандартів у нашій державі зараз.

Подібне уявлення про взаємозв'язок національного та релігійного ідеалу висловлювали Микола Костомаров [4], Іван Мірчук [7], Григорій Ващенко [2], Олександр Кульчицький [5], Володимир Янів [12]. Зокрема, І. Мірчук вважав релігійність однією

з головних ознак ментальності слов'ян, протиставляючи її філософічному світогляду германських та політичному хисту романських народів [7]. В. Янів трактував релігійне виховання українця як необхідну передумову загартованості духу, здатності протистояти зовнішнім впливам й заперуку «збереження нашої духовної самобутності, нашого духовного «я», [...] нашої національної ідентичності» [12, с. 277].

У праці «Ідеалом національного життя» (із декрету до духовенства, грудень 1941 р.) А. Шептицький пише про необхідність вивчення ментальності української нації, психології українця. Дуже актуальним є зауваження, що глибокий аналіз духовності нації може сприяти усуненню комплексу меншовартості, котрий у свій час став вдячним ґрунтом для утвердження москвофільських ідей. У середині ХХ століття А. Шептицький писав: «Ніхто у нас із соціологів, політиків, етнографів не приглядався з любою народній психіці в одиницях і масах. Ніхто навіть не зробив поважних наукових дослідів над таким явищем, що можна його назвати глибокою раною чи язвою, яким є москвофільство» [10, с. 531]. Митрополит Андрей переконаний, що детальний аналіз української історії, психологічних травм, які у період неволі, воєн, голоду зазнавав цілий народ, зміг би зцілити психіку українців, повернувши їм самоповагу й усвідомлення того, що агресор, тиран (мається на увазі Росія та москвофільство) не може бути благодійником і другом, не заслуговує на довіру.

На необхідності наукових студій у сфері етнопсихології й потребі підготовки кваліфікованих вчених, здатних осмислити специфіку національного характеру українців, Галицький митрополит наголошує у декреті Архієрейського Собору «Про єдність» (від 10 червня 1943 року): «Мусимо признати, що або незвичайно мало, або й зовсім не маємо філософів, або моралістів, які досліджували б національну психіку. Такі грізні з многих оглядів прояви, як москвофільство, є майже тайною для нас самих. Я не мав ніколи нагоди перечитати не то поважнішої розправи про цю національну язву, але й не пам'ятаю, чи взагалі є в цілій нашій літературі хоч би тільки короткі, а глибоко обдумані спостереження над тією язвою» [3, с. 390-391]. Згадуючи гостру боротьбу між народо-вцями та москвофілами, А. Шептицький констатує, що ні одна з цих партій не намагалася зрозуміти глибинну ідеологію та наміри іншої: «ні з одної ні з другої сторони майже не чулося поважнішого суду про взаємні відносини чи наміри цих двох партій. Взаємно лялялися, закидали собі взаємно зраду, а нікому й на гадку не прийшло спитати, які причини заставляють противників так думати як думають» [3, с. 391]. Відтак, відсутність прагнення до взаєморозуміння, психологія агресії й власної незаперечної правоти провокували не лише політичні конфлікти й взаємну ненависть, але й перешкоджали Україні розвиватися як державному організму.

А. Шептицький, аналізуючи розвиток взаємостосунків між політичними партіями в Західній Україні, приходить до висновку, що проблема зародження конфліктів у середовищі українців лежить швидше не в ідеологічній, а в психологічній площині. Адже коли москвофільство втратило більшість своїх прихильників і «народовці» могли б обрати спільний правильний вектор розвитку політичних подій, ніхто не очікував, «що давні «народовці» так між собою посваряться, що будуть творити дві партії, які себе гірше ненавидять, ніж давні москвофіли і народо-вці?! Може не прийшла ще хвиля на наукове дослідження цієї національної, а такої тяжкої язви нашої національного життя. Ще не маємо достатньої

повноти історичних документів, ні потрібної перспективи, щоб цю справу об'єктивно і безпристрасно осудити» [3, с. 391]. Розглядаючи український народ як суцільний організм, А. Шептицький у колективній свідомості нації, в її ментальності чітко бачить рису, яка перешкоджає рухатися в напрямку державотворення: «Якщо наш нарід можна організмом назвати [...] терпить на якусь моральну гемофілію, яка спричинює, що кожна найменша рана є неначе не до вилікування. Чому кожне непорозуміння між українцями, яке, як здається, можна б легко усунути, переходить так часто в хронічний стан антагонізмів, спорів, яким нема кінця?! А з обох сторін може бути найліпша воля і патріотизм, що виглядає на правдиву любов Батьківщини. [3, с. 391]. Тут варто згадати й про відсутність церковної єдності, що теж було однією з причин різноманітних конфліктів.

Таким чином, на думку А. Шептицького, праця вчених (очевидно, філософів, психологів, істориків) могла б у процесі навчання й виховання громадян принести свої результати, адже саме через освіту, ненав'язливе виховання та самоаналіз можна усунути зі свідомості українця комплекс меншовартості, гординю та егоїзм. «Є в душі Українця глибока й сильна воля мати свою державу, – пише Митрополит Андрей, – так попри ту волю знайдеться, може, рівно сильна і глибока воля, щоб та держава була конечно такою, якою хоче її мати чи партія, чи кліка, чи група, чи навіть одиниця. Бо як же пояснити те фатальне ділення поміж собою, ті спори, роздори, сварні, ту партійність, яка нищить кожну національну справу?!» [10, с. 532]. У цьому контексті варто звернутися до міркувань К.-Г. Юнга про здатність католицької церкви виконувати функцію психоаналітика: усувати внутрішні душевні конфлікти й травми, гармонізувати свідомість, об'єднувати віруючих навколо однієї ідеї, яка чітко окреслює сенс життя, визначаючи в такий спосіб консолідованість усієї громади. «Мені часто доводилося мати справу з представниками різних конфесій, зокрема, з католицькими священнослужителями, особливо з єзуїтами, що займалися психотерапією. – зазначив К.-Г. Юнг на семінарі 5 квітня 1939 року в Гільдії психологів-пасторів у Лондоні. – Багато років католицькі пастори вивчали психотерапію, вони багато в чому дотримуються її правил. В католицькій церкві існує стара традиція *directeur de conscience* – своєрідного вожака душ, духовного пастиря, проводиря. Ці проводирі володіють величезним досвідом роботи і мають солідну підготовку до неї, і мене часто вражала та мудрість, з якою єзуїти та інші католицькі священники давали поради своїм підлеглим» [11, с. 299-300]. Вчений наголошує на важливій функції, яку виконує католицька церква, зцілюючи душі людей системою ритуалів, що моделюють символічне життя особистості. Відтак, і К.-Г. Юнг, і А. Шептицький приходять до подібного висновку про необхідність психологічних студій для священників, оскільки знання психології особистості, чи народу загалом, здатне усунути безліч протиріч, котрі існують у душі людини чи нації.

Митрополит Андрей акцентує на постійній роз'єднаності української національної еліти, що призводило до постійних суперечок, міжособної боротьби й захоплення влади в Україні чужинцями в різні історичні епохи. А. Шептицький наголошує на руйнівному впливі політики СРСР для України: «Двадцять літ большевицького режиму знищило безліч елементів, може конечно потрібних до розбудови Батьківщини» [10, с. 530], відбиток неволі міцно закарбувався в психіці народу і позбутися його важко.

Митрополит Андрей засуджував теорію Руссо,

як таку, що суперечить реалізації народного ідеалу, наголошуючи, що не можна сприймати суспільство як єдність одиниць, зв'язаних в одну громаду лише соціальним контрактом. А. Шептицький добре усвідомлював, що така матеріалістична доктрина буде авторитет держави на брутальній силі народних мас. «Одиниць до послуху і піддання може склонити тільки матеріальна сила більшості. Таким робом матеріалізм перейшов із сфери космологічної на соціологію і політику. Після усунення Бога і Його закону, на що ж можна було спертися державну владу, як не на всемогутність мношества і на тих, що в імені тієї більшості говорили з тою перевагою, яку дає сила?!» [10, с. 524]. До чого привела теорія залякування, пропаганди, переслідування видно на прикладі державного устрою СРСР та сучасної Російської Федерації. Підґрунтя, на якому будувалися імперії, цілком протилежне тим демократичним засадам, котрі пропонував А. Шептицький. Митрополит Андрей переконаний, що неможливо трансформувати державний лад, не змінивши етично-інтелектуальних норм життя більшості населення країни. Він створив своєрідну світоглядну модель щасливого суспільства, підґрунтя якого повинні бути християнські цінності, міцна родина, різні громадські об'єднання, що мають на меті морально-інтелектуальний розвиток особистості, сприяння її самореалізації в колективі шляхом втілення в життя євангельських заповідей. На думку А. Шептицького, «від виховної сили Церкви в якій-мусь краї чи народі, від напруженості виховної праці духовенства над молоддю та в проповіданні Євангелія і пояснюванні християнських чеснот у великій мірі залежить могутність батьківщини. Бо від тієї праці залежать громадянські чесноти громадян» [10, с. 526]. Відповідно, втрата духовних орієнтирів призводить до деградації й страждання – саме в такому стані перебувають народи, пригнічені чужою владою.

Основним завдання українського народу А. Шептицький вважав необхідність створення таких суспільно-християнських обставин, які б забезпечили громадянам справжнє щасливе життя. На переконання Галицького митрополита, «могутньою та запевнюючою щастя всім громадянам організацією може бути Батьківщина тільки тоді, коли не буде цілістю, зложеною штучно з різних і різнородних частин, а подібним до моноліту організмом, себто тілом, оживленим одним духом, [...] здоровим, сильним, свідомим своїх цілей, не тільки матеріальним, але й моральним тілом» [10, с. 519]. Відтак, передумовою побудови держави, де б громадяни почувалися щасливими, на думку А. Шептицького, є спільність устремлінь всього народу й усунення розмежування за крайовою чи територіальною ознакою. Сила українського народу відповідно полягає у свідомій громадянській позиції земляків-однодумців: «Чим більша цілість людей, з яких має складатися організація національного життя, чим більше умів, які мають працювати над тією організацією, чим загальніше приняті ними засади тієї організації, чим у всіх, що до неї належать, більше спільних переконань, спільних потреб, спільних традицій, почуття солідарності і багатьох інших ще державних прикмет і чеснот, тим більше має така людська організація внутрішньої сили, що з неї робить щось немов організм» [10, с. 521].

Важливе місце у процесі державотворення А. Шептицький відводить питанню виховання підрастаючого покоління, освічених громадян, які б володіли потрібними громадсько-політичними знаннями і, відтак, здатні були обрати для себе гідну владу – не випадковим, а обдуманим, свідомим рішенням.

«До побудови нашого національного моноліту [...] треба нам приступити зоруженими в достатнє знання і всі потрібні прикмети. Треба і нашому народові, [...] передавати потрібні знання і виховувати його в усіх тих громадянських чеснотах, від яких залежить вартість цілої громадянської праці людини. [...] Боже Провидіння дасть українському народові виховати його природне право – вибрати собі й установити форму управи своєї Рідної Хати, тому треба нам над цим так працювати, щоб того свого права ужив він мудро і по-християнськи» [10, с. 521].

У праці «Ідеалом національного життя» А. Шептицький розмірковує про виборчу систему, її доцільність у реаліях тогочасної України, а також акцентує на праві громадян самостійно обирати собі ту державну модель, яка найбільше б узгоджувалася з ментальністю, світоглядом та традиціями народу: «Та власть лежить у природі народу, себто цілого народу, не якоїсь поодинокі людини. Немає ніякої причини, чому один чоловік, або кількох чи більше їх могли б бути провідниками і іншим, собі рівним, наказувати. Нарід може вибрати собі того чи тих, кому дає таку провідну власть, яку хоче, себто є природним правом народу встановити собі форму провідної влади, вибрати поміж різними формами – монархічною, олігархічною чи демократичною, – задержуючи собі ту участь у провідній частині, яку може виконувати виборами, себто голосуваннями, а в деяких важніших справах т.зв. плебісцитами чи референдумами» [10, с. 521]. Водночас А. Шептицький наголошує на обов'язках влади перед народом: «Та керівна влада має за мету служити публічному добру, зберігати й боронити природної і правильної свободи громадян, родин і всіх стоваришень, фахових товариств, чи синдикатів, чи кооператив, чи всіх тих угруповань людей, які відповідають потребам людини і її свободілучитися з іншими у виконанні своїх прав і обов'язків. Для збереження природної і правильної свободи громадян керівна влада встановляє справедливі закони, непротивні Божому праву і загальному добру, та безсторонне і незалежне судівництво, яке пристосовує загальні закони до поодиноких випадків і розмежовує взаємні права й обов'язки громадян» [10, с. 521]. Таким чином, міркування Галицького митрополита свідчать про його демократичні погляди й обізнаність з історичними та політологічними джерелами.

Зупиняється А. Шептицький і на питанні форми правління, яка б найбільше відповідала запитам доби та інтересам українського народу. Галицький митрополит прагне привернути увагу громадськості до різновидів демократичного устрою, який пропагується кількома політичними угрупованнями й відповідно матиме у кожному випадку різні наслідки: «Бо демократія і свобода, і навіть далеко йдуча участь усього народу в виконанні керівної влади може йому запевнювати мир, добробут і щастя, але коли в виконанні цієї свободи і прав нарід мав би йти за фальшивими гаслами революції чи соціалізму, як, обманений ложними надіями, домагався б пересадної свободи без уваження тих основних законів, на які спирається кожен громадський порядок, то безпосереднім наслідком так зрозумілої свободи чи демократії мусіла б бути анархія, а в слід за нею неволя, нужда і руїна» [10, с. 522]. У зв'язку з цим А. Шептицький закликає духовенство займатися самоосвітою, «досліджувати мало досі ще в світовій науці обговорювані питання про будівництво проводу і організацію всіх загальних виборів і голосувань. Бо великий нарід – це не пісок одиниць [...] Великий нарід – це цілість дуже зложена злукою прерізних

природних угруповань людей» [10, с. 522-523]. Внаслідок ретельної праці над собою й вивчення умов життя й інтересів християнської громади, священники зможуть формувати об'єктивну суспільну думку й «служити народові науками, радами й потіхами» [10, с. 523]. Дослідження народного життя, на думку А. Шептицького, повинно бути «джерелом правильних висновків про те, що тому народові треба в суспільному житті і політиці, себто які суспільні інституції, які форми влади, які закони найкраще відповідають його потребам» [10, с. 523].

У праці «Ідеалом національного життя» осмислено також, як пов'язані між собою крайній індивідуалізм та тоталітаризм. А. Шептицький засуджує політичну систему, побудовану на нічому не обмеженій свободі одної особи, оскільки наслідком її найімовірніше буде хаос, «з якого людей може вивести тільки авторитаризм всемогучої держави. Так із лібералізму й індивідуалізму люди переходять до держави, що вважає себе за компетентну входити в усі найменші подробиці життя одиниць, хоче все нормувати, все бере в руки і одиницям не лишає вже ніякої свободи (тоталізм, етатизм)» [10, с. 524]. Галицький митрополит наводить як приклад історичну долю європейських держав, які зазнали краху внаслідок крайнього індивідуалізму і лібералізму парламентського устрою. Незважаючи на те, що парламенти цих держав були обрані шляхом всенародних виборів, вони виявилися нежиттєздатними, відповідно державний устрій трансформувалася в «соціалістичну державу з монархічною, аристократичною чи демократичною формою, яку приймає держава, в якій владу має диктатор і партія чи монопартія (Сталін)» [10, с. 524].

Аналізуючи події, які відбулися в Європі, А. Шептицький наголошує, що під час революцій нівелюються форми державного і суспільного ладу, отримані у спадок від минулих століть. Порівнюючи між собою такі форми правління як монархія, олігархія та демократія, виокремлені ще Аристотелем, митрополит Андрей приходить до висновку, що кожна з них «може вважати себе за всемогучу і допроваджувати одиниці до цілковитої неволи, або одиницям залишати свободу, що доходить і до крайностей. Тому при поміщенні тих трьох форм ми бачили демократичні й олігархічні монархії, монархічні й олігархічні демократії, або монархічні й демократичні олігархії. Або, іншими словами, в питаннях про управу держави вже не йде про те, чи формально держава є монархією чи республікою, але про те, чи в ній є збережена слухна міра поміж правами і свободою одиниць та правами і властю держави» [10, с. 524]. Отже, на переконання А. Шептицького, мірилом цінності будь-якої влади є її чесність та здатність дбати про права і свободи кожного громадянина в контексті розвитку гармонійної суспільно-політичної структури.

Зважаючи на досвід Європи, А. Шептицький констатує, що надзвичайно важко знайти хоча б одного монарха, який ніколи не порушував моральних чеснот і не піддавався спокусі хоч іноді побути тираном. Водночас, митрополит Андрей усвідомлює, що добитися добросчесної участі у державній владі від всього народу досить важко. «Хоч та участь буде обмежена тільки до загального голосування і до принципу виборчих урядів аж до найвищого, скільки ж то треба загальних у всіх громадян чеснот на те, щоб власть була виконувана тільки за приписами чесноти! З цього походить, що форма демократична приступна до найзагальніших спокус» [10, с. 525]. Таким чином, демократія набуває негативного змісту тоді, коли народ є несвідомий і в більшості своїй керується негуманними цілями й мотивами, зважаючи на

першу чергу на власні егоїстичні потреби, що часто суперечать інтересам цілого суспільства.

У процесі аналізу А. Шептицький приходить до ще одного висновку стосовно єдності суспільства й соціальних груп. За спостереженням митрополита, єдність є злом, коли державна влада опиняється в руках групи осіб, об'єднаних спільним деструктивним, злим наміром: «при несправедливій владі, без чесноти, чим більше є в ній єдності, тим більше народові шкодить. Тиранія більш небезпечна, ніж зісута аристократія, або олігархія, а ця знову гірша і небезпечніша від демократії. З усіх лихих організацій влади зла демократія, яку називають загальнодемагогією, ще найменше шкідлива, а зісута монархія, що її називають тиранією, найбільше шкідлива» [10, с. 525]. А. Шептицький вмотивовує своє спостереження тим, що за умов «демагогії (злої демократії)» більшість бідного населення отримує владу над меншістю багатих і кількісно підпорядковує собі її інтереси. За таких умов принаймні більшість почувається щасливою. А ще чіткіше, на думку Митрополита, окреслюються переваги «демагогії» на тлі олігархії та тиранії.

А. Шептицький переконливо доводить, що державна влада має відштовхуватися від християнських постулатів і думати не про власні інтереси, а про добро народу: «влада обов'язує до служби. Хто має владу, мусить дбати про добро тих, кому служить: дбати про своє добро перед добром загалу, це надужиття кожної влади. Зі сказаного випливає, що чим більше громадян має участь у владі і чим більша та участь, тим більше треба, щоб ті громадяни були праведними, себто мали моральне виховання, переповнене євангельськими принципами» [10, с. 525].

Галицький митрополит розмежовує два поняття – «християнська демократія» і «демагогія», відштовхуючись від міркувань Папи Римського, виголошених у зверненні до французьких робітників-паломників: «Якщо ваша демократія буде християнська, вона запевнить батьківщині мир, добробут і щастя. А навпаки, коли віддасться революції та соціалізму, коли, обманена шаленими ілюзіями, кинеється на ревіндикації, що нищать основні закони, на які спирається кожен громадський порядок, наслідком такої демократії для самих робітників буде неволя, нужда і руїна» [10, с. 526].

А. Шептицький недоречним у державному устрої вважає єднопартійність, оскільки коли «олігархія спирається на одну партію, або на один народ, спокуса надуживати влади для гноблення інших партій чи національностей є більша. Чесноти громадян, що беруть участь у влади, мусять бути тим більші, чим більше партійність» [10, с. 526]. А національний шовінізм трактує як явище, що засліплює людей і не дає бачити прав інших громадян. Саме тому, на переконання Галицького митрополита, «в устрою Батьківщини, мабуть, найважливішою справою буде: запевнити громадам якнайбільшу свободу» [10, с. 528]. А питання про об'єднання громад у більшій спільноті чи волості – це питання, на яке можна відповісти тільки на основі дуже дбайливих дослідів громад і їх життя. Громада, майже так як родина чи роди, є спільнотою примітивнішою від держави, повсталою перед нею, бо відповідає природному прямуванню людей, що разом на якійсь території живуть, щоб упорядковувати спільні свої справи. [10, с. 528].

А. Шептицький основними підвалинами Рідної Хати-Батьківщини називає національну єдність, мову та загальнонародну волю до державотворення: «На чому ж опреться єдність хати? На національній єдності. Український нарід є одним народом, дех-

то схоче навіть сказати – одним організмом, тому й належить йому стати і суспільним національним твором. Але йде про те, щоб заналізувати поодинокі елементи, з яких національність складається, і сили, які її розбивають. Що ж робить якесь число людей одним народом? Передовсім мова. Всі, що по українськи говорять, або що вважають українську мову за рідну, будуть становити український нарід. Безперечно, єдність мови є зв'язку, що лучить людей» [10, с. 531]. Конституційним елементом національності, на переконання Галицького митрополита, є «стихийна, мало свідомо воля всіх одиниць злучитися в одну організацію. Та воля є доказом тих різних прикмет чи характеристик народу, які інстинктивно штовхають його до хотіння бути одним» [10, с. 531]. Наскільки сильним є спільне бажання до державотворення у середовищі українців, за спостереженням А. Шептицького, визначити важко, але. «Треба б у відповіді на це питання стеретись судження інших по собі самим. Гарячий патріот має не тільки тієї природної стихійної, але й свідомої волі стільки, що самий інстинкт веде його до думання, що так само розположені будуть усі Українці» [10, с. 531].

Ще однією важливою передумовою побудови Української держави, на думку Галицького митрополита, є національна солідарність і любов до брата-українця. Ця теза переконливо обґрунтована в Пастирському посланні А. Шептицького «Не убий» (від 21 листопада 1942 р.). Митрополит Андрей гостро засуджує так звану «домашню війну», яка підсилює ворога й руйнує силу українського національного духу. Згадуючи про вбивство українцями українців, А. Шептицький передумовою такого злочину бачить духовне засліплення, «що його спричинює хіба найбільший ворог нашого спасіння, диявол, щоб люди, зрештою розумні та дбайливі про суспільність та добро народу, дійшли до того ступеня партійної ненависти, що рішаються аж на пролиття крові. Вже саме те розположення ненависті супроти своїх близьких є чимсь таким противним природі, таким жахливим і так дуже свідчить про виродження, про таку дегенерацію й такий упадок національної совісті та патріотичного духа, що не можна про такі випадки говорити без глибокого душевного болю!» [8, с. 267]. Крім того, А. Шептицький наголошує, що не тільки вбивство брата-громадянина є гріхом, але й саме бажання завдати йому болю, плекання почуття ворожнечі до нього. За таких умов народ не зможе бути сильним, цілісним, здоровим організмом і не здатен буде побудувати міцну державу: «Не треба Україні інших ворогів, коли самі українці українцям ворогами, що себе взаємно ненавидять і навіть не стидаються вже тої ненависти! Христос сказав: “Кожне царство, розділене проти себе, запустіє, і дім на дім впаде. Коли ж і сатана проти себе розділилася, як остойтеться його царство?”» (Лк. 11, 18)» [8, с. 267]. Галицький митрополит наголошує на необхідності взаєморозуміння між українцями, на потребі єдності у помислах та бажаннях стосовно побудови власної держави, на неможливості щасливого майбутнього у суспільстві егоїстично орієнтованих індивідуумів: «Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго й найслабший противник буде від нас сильніший! Як довго у національних справах більше пам'ятати будуть українці на власне індивідуальне добро, так довго загальна справа не буде могла успішно розвиватися. Бо тої загальної справи просто не буде, бо не буде її в свідомості і в совісті людей!» [8, с. 267].

Великі сподівання у справі консолідації української нації й виховання свідомих, патріотично нала-

штованих громадян А. Шептицький покладав на навчальні заклади та викладачів. Зокрема, про завдання української мистецької школи у патріотичному вихованні молоді Галицький митрополит розмірковує у листі до проф. Володимира Кубійовича (8 серпня 1942 р.). На думку А. Шептицького, крім вироблення в учнів естетичного смаку й осмислення мистецько-культурних напрямів, «учителі рисунків, українці [...] повинні надавати патріотизмові благородний і піднеслий напрям. Та як взагалі мистецтво малярства чи різьби ілюструє історію народу і пригадує найвишні постаті в тій історії» [...], – так само учитель рисунку піддає уяві учнів і історичні постаті в такому виді, що їх патріотизм підносить, скріпляє, убагороднює і тим могутньо причиняється до вироблення в молоді не тільки естетичних, але й патріотичних понять» [6, с. 978]. А. Шептицький акцентує на невтішному історичному досвіді, на обмеженнях, яких зазнавали юнаки й дівчата в процесі освітнього процесу і тому мають значні прогалини у знаннях про історію України: «Наша молодь, яка довго мусіла ходити до польських середніх шкіл, часто не має поняття про найважливіші події з історії і про найважливіші історичні постаті українського народу» [6, с. 978]. Галицький митрополит переконаний, що треба замінити абстрактні, теоретичні образи українських героїв та месників на більш «живі», сучасні, щоб учні сформували для себе об'єктивне уявлення, хто такий Б. Хмельницький, І. Мазепа чи інші.

Про важливі заходи, які можуть здійснити українські священники задля об'єднання українського суспільства, написав А. Шептицький в декреті Архієрейського Собору «Про єдність». У першу чергу, на думку Галицького митрополита, треба проаналізувати ті сили, які роз'єднують людей: «Мусимо собі поставити питання, звідки і чому людина стається ворогом людини. Звідки роздори, ненависті, незгоди, сварні, звідки партійність, трудність порозуміння і ті процеси, яких ніколи не можна довести до кінця. Звідки все те, що робить український нарід людською організацією, такою безконечно далекою від природного організму, що наша суспільність видається більше подібною до купи піску, поодинокі зеренця якої нічим не звязані зо всіма іншими, ніж до могутнього дерева, в якому розвивається життя повне сили і здоров'я» [3, с. 390]. А. Шептицький наголосив, що попри спільну мову і звичаї люди наділені специфічними характеристиками, схильностями, прагненнями і бажаннями, котрі заважають їм бути однодумцями, роз'єднують їх.

Крім того, на думку Галицького митрополита, часто українцям бракує розважливості й здатності тверезо оцінювати події та людей у запалі патріотичних чи інших почуттів: «У многих напрямках ми ще люди примітивні, для яких демонстрація, фраза і шум часто видаються чимсь важнішим, ніж спокійна зимна розвага та витривала праця» [3, с. 391]. А. Шептицький вказує на необхідність формування свідомої політичної еліти, здатної приймати правильні рішення, зауважуючи, що «в нашій суспільності надто часто стрічаємо людей, що себе уважають фаховими політиками, хоч не мають ніякого фаху і ніякого спеціального звання. Само положення змушує заступати поважнішу фахову працю риторикою» [3, с. 391]. Аналізуючи історичний шлях українців-галичан, які впродовж кількох століть були під пануванням Австрії, вели беззастанну боротьбу з польською

політикою асиміляції, А. Шептицький приходить до висновку, що всі ці обставини та другорядна роль підлеглого народу у великій імперії, виробили в українців певні світоглядні стереотипи, котрі тепер заважають мислити ширшими категоріями, не дають усвідомити себе незалежною нацією: «Люди, для яких через кілька поколінь всі справи Батьківщини оберталися довкола загумінка, привикли до якоїсь тісноти, яка не дає їм правильно судити про дуже широкі видокруги. Свідомі, може, цієї тісноти, з туги до всенародної Батьківщини, стараємося йти назустріч великим подіям, але це й не перешкоджає, що мимоволі захоуємо щось з нашого загумінкового патріотизму і часом незграбно примінюємо його до ширшої скали, до якої привикли наші браття» [3, с. 391].

А. Шептицький наголошує на необхідності самовідданої праці священників, які зобов'язані самовдосконалюватися та бути прикладом для прихожан, і так проповідувати Слово Боже, щоб розпізнавати і виправляти недоліки, що нищать людський дух, а також розвивати добрі якості та нахили. «Ця праця над усуненням природних похибок і блудів стається і успішнішою і правильнішою, коли лучиться з працею християнської праведности над моральними похибками, що ділять і роз'єднують» [3, с. 392]. Галицький митрополит засуджує матеріалізм і самолюбство, які породжують у душі людей ненависть проти всіх тих, для кого матеріальні цінності не є пріоритетом. Митрополит Андрей трактує християнську єдність як «добро, яке треба здобути поборюванням себе самого і витривалою працею над духовною єдністю між братами» [3, с. 392].

А. Шептицький акцентує на існуванні духу нації, який формується спільними зусиллями всіх громадян: «єдність в чесноті, любови Батьківщини дає громадянам того одного духа, на якому може опертися і національна єдність. Щоправда в народі можуть бути, і завжди бувають, й нехристияни, а навіть й вороги християнства чи вороги якихось християн. Але якщо взаємна любов громадян вимагала б або й допускала б ненависть ворогів, то така любов не була б достатньою підставою національної єдности» [3, с. 394]. Митрополит Андрей протиставляє християнський та поганський патріотизм, наголосуючи, що «поганський патріотизм, – то любов до своїх, сполучена з ненавистю всіх інших. А християнська любов Батьківщини, обнимаючи всіх людей, єднає християн із противниками та ворогами й дає патріотизмові ту підставу, якої треба: учить тієї єдности» [3, с. 394]. Відтак, християнський патріотизм відкидає ненависть як явище, а поганський ототожнюється з шовінізмом, оскільки базується на домінуючому протиставленні своєї нації всім іншим.

Висновки. Отже, національним ідеалом для А. Шептицького є держава, котрою керують мудрі політики, здатні на самозречення, принесення власних амбіцій в жертву розквіту держави, де панує християнський патріотизм та єдність. Але такою свідомою може бути влада тільки в тій країні, де більшість населення живе за євангельськими законами, має добру освіту й чітку громадянську позицію. Таким чином, коли зміниться свідомість більшості громадян, іншою стане влада й рівень життя в державі. Велику роль у трансформації суспільства Митрополит Андрей відводить священникам, родині, вчителям, громадським об'єднанням, котрі мають сприяти духовно-інтелектуальному розвитку особистості.

Список використаних джерел

1. Базилевич А. М. Введення у твори митрополита Андрея Шептицького. Торонто: Українське Богословське Наукове Товариство, 1965. 237 с.

2. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, вихователів, молоді і батьків / Пед. Т-во ім. Г. Ващенка. 3-є вид. Полтава : Полтав. вісн., 1994. 191 с.
3. З Декрету Архієрейського Собору «Про єдність» (від 10 червня 1943 року). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2 т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 389-394.
4. Костомаров М. Книги битія українського народу. Авсгбург, 1947. 61 с.
5. Кульчицький О. Світовідчуття українця. Українська душа. К., 1992. 128 с.
6. Лист митр. Андрея Шептицького до проф. Володимира Кубійовича про завдання української мистецької школи у патріотичному вихованні молоді (1942 р., серпня 8, Львів). Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 2: Листування. С. 978-979.
7. Мірчук І. Призначення нації. Календар альманах на 1943 рік. Краків-Львів: Українське видавництво, [1942].
8. Пастирське послання митр. Андрея Шептицького «Не убий» (1942 р., листопада 21, Львів). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1: Пастирське вчення та діяльність. С. 259-268.
9. Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. Львів: «Місіонер», 1995. 79 с.
10. Шептицький А. Ідеалом нашого національного життя (Львів, грудень 1941). Митрополит Андрей Шептицький Життя і діяльність. Документи і матеріали 1899-1944: У 2т. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. Том II: Церква і суспільне питання, Книга 1. С. 519-533.
11. Юнг К.Г. Символическая жизнь. М.: «Когито-центр», 2013. 326 с.
12. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. К.: "Знання", 2006. 341 с.

References

1. Bazylevych A. M. Vvedennya u tvory mytropolyta Andreya Sheptyczkogo. Toronto: Ukrayins'ke Bogoslovs'ke Naukove Tovarystvo, 1965. 237 s. (in Ukrainian).
2. Vashhenko G. Vuxovnyj ideal : pidruch. dlya pedagogiv, vy'xovateliv, molodi i bat'kiv / Ped. T-vo im. G. Vashhenka. 3-ye vy'd. Poltava : Poltav. visn., 1994. 191 s. (in Ukrainian).
3. Z Dekretu Arxiyerejs'kogo Soboru «Pro yednist'» (vid 10 chervnya 1943 roku). Mytropoly't Andrej Sheptycz'kyj Zhy'ttya i diyal'nist'. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L'viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil'ne pytannya, Knyga 1: Pastyrs'ke vchennya ta diyal'nist'. S. 389-394. (in Ukrainian).
4. Kostomarov M. Knygy bytiya ukrayins'kogo narodu. Avsgburg, 1947. 61 s. (in Ukrainian).
5. Kul'chycz'kyj O. Svitovidchuttya ukrayincy. Ukrayins'ka dusha. K., 1992. 128 s. (in Ukrainian).
6. Lyst mytr. Andrey Sheptycz'kogo do prof. Volodymyra Kubijovycha pro zavdannya ukrayins'koyi mystecz'koyi shkoly u patriotychnomu vuxovanni molodi (1942 r., serpnya 8, L'viv). Mytropoly't Andrej Sheptycz'kyj. Zhyttya i diyal'nist'. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L'viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil'ne pytannya, Knyga 2: Lystuvannya. S. 978-979. (in Ukrainian).
7. Mirchuk I. Pryznachennya nacyi. Kalendar al'manax na 1943 rik. Krakiv-L'viv: Ukrayins'ke vydavnyctvo, [1942]. (in Ukrainian).
8. Pastyrs'ke poslannya mytr. Andrey Sheptycz'kogo «Ne ubyj» (1942 r., lystopada 21, L'viv). Mytropoly't Andrej Sheptycz'kyj Zhyttya i diyal'nist'. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L'viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil'ne pytannya, Knyga 1: Pastyrs'ke vchennya ta diyal'nist'. S. 259-268. (in Ukrainian).
9. Cegel's'kyj L. Mytropolyt Andrej Sheptycz'kyj. L'viv: «Misioner», 1995. 79 s. (in Ukrainian).
10. Sheptycz'kyj A. Idealom nashogo nacional'nogo zhyttya (L'viv, gruden' 1941). Mytropoly't Andrej Sheptycz'kyj Zhyttya i diyal'nist'. Dokumenty i materialy 1899-1944: U 2t. L'viv: Vydavnyctvo otciv vasylian «Misioner», 1998. Tom II: Cerkva i suspil'ne pytannya, Knyga 1. S. 519-533. (in Ukrainian).
11. Yung K.G. Symvolycheskaya zhyzn'. M.: «Kogyto-centr», 2013. 326 s. (in Russian).
12. Yaniv V. Narysy do istoriyi ukrayins'koyi etnopsychologiyi. K.: "Znannya", 2006. 341 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

THE MODELS OF STATE-BUILDING IN THE WORKS OF A. SHEPTYCKYY

V. Basarab (Uzhhorod)

In the article it was considered A. Sheptyckyy's views on the process of state-building and the reasons of lack of the unity between Ukrainians from the historical perspective. The object under analysis are works "An ideal of national life" (another title "How to build the native house", from the decree to priesthood, December 1941), pastor dispatch "Don't kill" (November, 21 1942), decree Bishops' Council "About unity" (June, 10, 1943), the letter to prof. Volodymyr Kubijovych about the tasks of patriotic education of youth of Ukrainian art school (1942, August 8, Lviv). The attention was paid on the conviction of A. Sheptyckyy that the problem of raising conflicts between Ukrainians is not in ideological, but in psychological plane – in disability of Ukrainian politics to get an agreement between themselves. A. Sheptyckyy condemned «narodovcy» who could not choose the common vector of the political events development and they argued with each other and created two parties which became opponents. Metropolitan Andrey emphasized on constant fragmentation of Ukrainian intelligence and this led to arguments, internecine war and to usurpation the authority by strangers in different epochs. Also he stressed on destructive politics of USSR towards Ukraine. Metropolitan Andrey was convinced of the fact that it was impossible to transform the state system without changing ethical and intellectual ways of life for most people. He created specific outlook model of happy society, the basis of which had to be Christian values, enduring family, different public organizations which goals were moral and intellectual development of the personality, finding personal fulfillment in society with the help of Evangelical commandments. The prerequisites for state creation, where the citizens felt themselves happy, on the point of view of A. Sheptyckyy were the common aspiration of the whole people and elimination of local or territorial separation. The strength of Ukrainian people, accordingly, was in conscientious public position of compatriots. The important place in the process of state-building A. Sheptyckyy devoted to a matter of education of young generation, intelligent citizens who would have necessary public and political knowledge and would be able to choose deserving authority

during elections of public administration. They would be able to make a choice not accidentally but deliberately. In the work “An ideal of national life” A. Sheptycky speculated about elected system, its expediency in the realia of Ukraine of those days and also he emphasized on the right of citizens to choose state model by themselves, the state model which could be appropriate to mentality, outlook and traditions of the people. At the same time A. Sheptycky reminded that the government had to care of interests of the people, kept and defended the rights of the people, established the honest laws in a spirit of Christianity. A. Sheptycky paid attention on the necessity of Christian democracy because only this could provide peace in the country, prosperity and happiness of the citizens, but at the same time he condemned “demagoguery” (non-Christian democracy) which was based on socialistic ideas the results of which were captivity, destitution and ruin. Galician Metropolitan considered that one-party system was not appropriate for governmental system and national chauvinism he interpreted as a phenomenon which blinded the other people and did not get possibility to see the rights of the other citizens. He considered that the main basis of Native House-Motherland were national unity, language and will to state-building.

Keywords: Andrey Sheptycky, elected system, state-building, politics, Christian ideology, nation, patriotism, parties.

УДК 94(477.87):271.2

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159890](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159890)

ПРАВОСЛАВНИЙ РУХ У С. ІЗА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У СВІТЛІ НОВИХ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ¹

Данилець Ю. В. (Ужгород)

У статті розглядаються процес створення православної громади у с. Іза на Хустщині. Джерельною основою публікації виступили неопубліковані документи Австрійського державного архіву, Окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре, Архіву Сербської академії наук і мистецтв в Сремських Карловцях, Архіву Сербської Будимської православної єпархії в Сентендре та Державного архіву Закарпатської області. Використана також періодика початку ХХ ст., зокрема газети «Неділя», «Görögkatolikus szemle», «Православная Буковина», «Русское слово», «Нива». Автор наголошує, що дана проблематика недостатньо вивчена в сучасній українській та зарубіжній історіографії. У статті проаналізовано позицію істориків різних епох щодо питання відродження православ'я в с. Іза та щодо його точного датування. Радянські дослідники вбачали серед головних причин даного явища суто соціально-економічні передумови, ігноруючи релігійні складові. Досліджені причини православного руху, визначається роль в цьому процесі місцевого греко-католицького священика. На основі нових архівних документів з'ясовано політику угорського уряду щодо православного питання. Прослідковано контакти закарпатців із окремими архієреями Сербської православної церкви. Автором доведено, що угорський уряд робив тиск на керівництво церкви та домогся від нього відмовитися у сприянні православному рухові на Закарпатті. Названі дії прем'єр-міністра та місцевих урядовців окружного та комітатського рівня порушували конституцію країни та закони про зміну релігії. У статті доведено, що репресії проти православних, які призвели до судового процесу, не припинили православний рух.

Ключові слова: вірники, єпископ, православний, репресії, священик, уряд, церква.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство переживає складні процеси формування єдиної помісної православної церкви. Отримавши у спадок радянське законодавство про культури, Українська держава шукає нові підходи до впровадження докорінних змін у взаємовідносини з релігійними організаціями. Реформування проходить досить важко, про що свідчить дискусія в стінах Верховної Ради та ЗМІ. У зв'язку з цим, вивчення досвіду минулого, зокрема, початку ХХ ст., є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зародження православного руху в с. Іза Хустського району Закарпатської області на початку ХХ ст. недостатньо вивчалось в українській та зарубіжній історіографії. Однак, зважаючи на значний резонанс переходів із греко-католицької церкви в православну та проведення репресій з боку угорської влади, окремі аспекти даної проблеми зацікавили дослідників в контексті політичної, економічної, культурної історії Закарпаття та колишньої Австро-Угорської імперії. Радянські вчені розглядали появу православного руху як спротив економічному визиску з боку свя-

щенства, ігноруючи при цьому, релігійну складову процесу [52; 57]. Сучасні історики (Атанасій (Пекар), ЧСВВ, ігумен Гавриїл (Кризина), о. С. Пап) акцентували увагу на мадяризації духовенства та спробах нав'язати календарну реформу і латинський шрифт своїм вірникам [28; 33; 56]. Окремо необхідно виділити дипломну роботу випускника Московської духовної академії ієромонаха Сергія (Шьоки) (захисена в 1960 р.), яка вийшла друком в 2013 р. стараннями черниць Липчанського монастиря [60]. Названий автор використав у своїй праці чимало спогадів очевидців та активних учасників православного руху першої половини ХХ ст. Взаємозв'язки закарпатців із США дослідив американський історик Жоель Бреді [1]. Він прийшов до висновку, що вихідці із «старого краю» були русійною силою переходу у православ'я в Північній Америці. Політику уряду І. Тісо щодо церковного питання вивчала угорська дослідниця Марія Маєр [4]. Спираючись на значну джерельну базу вона прослідкувала еволюцію ставлення будапештського центру щодо православного питання та піддала критиці прем'єр-міністра за порушення за-

¹Стаття написана за підтримкою стипендії Вишеградського фонду (Visegrad Fund).

кону про культу.

Мета даної публікації прослідкувати розгортання православного руху на Мараморощині на прикладі одного населеного пункту – с. Іза. Це поселення стало центром виступів проти греко-католицької церкви, а його жителі зазнали переслідувань, всупереч конституційному праву про зміну церковної приналежності. На основі нововиявлених документів досліджено відносини ізян із сербськими православними ієрархами, показано реакцію угорського уряду на спроби створення парафії, розкрито ставлення греко-католицького духовенства та керівництва Мукачівської єпархії до даного явища.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. православний рух проявився у цілому ряді населених пунктів Північно-Східної Угорщини (Сачел, Борша, Драгомирешти, Мойсей, Саліштея де Сус, Леордіна, Вішеу де Сус на півдні комітату Мараморош, в с. Бехерів Шарішського комітату і т.д.). Не стали винятком і села нинішнього Закарпаття, де православ'я виникло в с. Великі Лучки Березької та в с. Іза Мараморошської жупи. Серед дослідників існує дискусія стосовно початків відновлення православ'я на території краю. І. Коломієць вказував, що ще в 1893 р. «униатський єпископ і местные власти подавили движение крестьян некоторых сел Мараморошской жупы выступавших против униатского духовенства» [52, с. 441]. Вважаємо, що у даному випадку, мова йде більше про спротив селян економічному визиску з боку греко-католицьких священників. Архімандрит Василій (Пронін) вважав, що перехід у православ'я розпочався в с. Іза ще в 1901 р. [30, с. 437]. Угорський дослідник Й. Перені датує появу православ'я у с. Іза – 1903 р., а в с. Великі Лучки – 1904 р. [57, с. 126]. Ж. Бреді та М. Маєр дотримуються думки, що рух в обох селах розпочався в 1903 р. [1, р. 272; 4, р. 255].

У документах угорських урядовців комітатського та окружного рівня кінця ХІХ ст. знаходимо інформацію про панславистську агітацію. Часто її уособлювали із виступами проти греко-католицького духовенства, відмовою сплачувати церковні податки тощо. За словами І. Коломієця, в 1882 р. у Великоберезнянському окрузі, «руський агітатор» із Галичини К. Дверницький зібрав селян с. Тур'я Ремета коло церкви і заявив, що «восени того року прийдуть російські полки і визволять русинів із кабали» [52, с. 410; 40]. Радянський історик робить посилення на фонд «Наджупан Ужанської жупи» Державного архіву Закарпатської області, який містить цілий ряд аналогічних документів. Наприклад, у 1891 р. Міністерство релігії і освіти листувалося з керівництвом Ужанської жупи про поширення в регіоні російських релігійних видань (наприклад, книги Григорія Купчанко «Русский народ») [42, арк. 1-4]. Щоб обмежити можливий вплив російської пропаганди, влада розпорядилася слідкувати за підозрілими в панславизмі особами та перевіряти поштові посилки [41].

В с. Іза поштовхом до виступу проти греко-католицької церкви став конфлікт із місцевим священником. Із названим населеним пунктом пов'язана діяльність наприкінці ХVІІ – на початку ХVІІІ ст. письменника-полеміста о. Михайла Андрелли. У другій половині ХІХ ст. в селі працював русофіл, журналіст та церковний діяч о. Іоанн Раковський. Ряд дослідників пов'язували відновлення православ'я саме з наслідком діяльності останнього, припускаючи, що він був отруєний за наказом влади [63, с. 34; 59]. На думку російського історика Ф. Арістова, о. І. Раковський «воспитал целое поколение в чисто православном духе» [10, с. 133]. Із цим висновком полемізує

сучасний дослідник історії церкви, американський вчений українського походження Осип Данко. У своїй статті, яка має назву «Чи був Іван Раковський родоначальником новоправославного руху на Закарпатті?» історик твердить, що священник відносився до греко-католицької та православної церков як до братніх, а його розуміння випередило сучасних йому братів у пресвітерстві [38, с. 34]. Розвиваючи думку про вплив Раковського на православний рух початку ХХ ст. О. Данко наголошував, що першопрчиною цього явища була мадяризація, економічні фактори та внутрішній вплив.

Греко-католицький монах-василіянин Атанасій (Пекар), ЧСВВ критично оцінював діяльність Раковського, який, за його словами, «в своїй культурно-виховній праці зацелював ідеї московського месіанізму». Разом із тим, автор визнавав, що «Раковський ніколи явно не виступив проти Католицької Церкви» [28, с. 107]. Протилежні і позитивні оцінки діяльності Раковського-священника знаходимо у працях православних церковних істориків. Уродженець с. Новобарово ієромонах Сергій (Цьока) писав про прихильність священника до православної церкви [60, с. 28-39]. На думку архімандрита Василя (Проніна), І. Раковський належав до плеяди кращих греко-католицьких священників, які виступали за чистоту обряду [30, с. 391].

Митрополит Дорофей (Філіп), який із 1964 р. по 1999 р. очолював Православну Церкву в Чехії і Словаччині, писав, що Раковський залишив після себе велику бібліотеку, котра була переповнена православною літературою. Перед своєю смертю священник чимало книжок роздарував місцевим вірникам [50, с. 167]. Про книги із бібліотеки Раковського згадує краєзнавець Т. Вісицька. За її словами, їх зберігав місцевий дяк Михайло Руцак, який пізніше передав літературу для сільської читальні [31, с. 73]. За іншими даними, книга митрополита Петра Могили «Православное исповѣдание Кафолической и Апостольской Церкви Восточной» знаходилася у сільського паламаря Щербана (Васюка) [60, с. 44].

о. І. Раковський, який помер у 1885 р. та його наступник – о. Юрій Жаткович були відповідальними священниками [53]. Вони прививали вірникам любов до освіти, пояснювали особливості богослужіння, намагалися протистояти мадяризації. На думку ієромонаха Сергія (Цьоки), діяльність молодого священника о. Ю. Жатковича у великому і заможному с. Іза не могла бути тривалою [60, с. 40]. Вже через рік, у грудні 1886 р. його перевели у с. Стройне біля Сваляви, а на вакантне місце перебрався о. Степан Полянський [49, арк. 83-84]. Про нового пастиря із джерел відомо не багато. Він народився у 1832 р., рукоположений у сан священника у 1857 р. У «Шематизмі» за 1859 р. згадується на парафії у с. Беделева на Тячівщині [6, р. 85]. Пізніше обслуговував приходи у селах Крачуново та Ганичі.

Джерела характеризують новоприбулого священника у досить непривабливій формі. Він різко відрізнявся від своїх попередників, проповіді говорив не часто – не більше п'яти-шести разів на рік. Значне обурення селян викликав той факт, що Полянський закрив руську церковно-приходську школу, замість якої відкрив угорську. Священник також намагався скорочувати та проводити літургію на угорській мові. Серед селян він не користувався авторитетом і повагою [9, с. 121; 37, с. 44]. Львівська газета «Русское слово» вважала діяльність священника головною причиною православного руху в с. Іза: «Причиною перехода русских жителей села Изы на православие был их же священник, который напосілся на то, чтобы

всіх своїх русских прихожан сділати мадярами» [61 с. 5]. Аналогічну оцінку давали о. С. Полянському і його сучасники. Британський історик Роберт Вільям Сетон-Уотсон (псевдонім Scotus Viator) у своїй праці «Racial problems in Hungary», котра вийшла у світ у Лондоні в 1908 р., характеризував священика як людину нетактовну та поганого проповідника. Проугорська налаштованість С. Полянського та втягування у вирішення конфлікту із вірниками жандармів, остаточно підірвали до нього довіру населення – зазначав дослідник [7 р. 322]. Схожу характеристику діяльності греко-католицького священика дають і історики православної церкви часів незалежності [34, с. 29; 54, с. 88].

Архівні документи та окремі вчені чимало уваги приділяють діяльності сільського вчителя Андрія Владимира, вважаючи його ідейним натхненником православного руху [31, с. 71]. За словами ієромонаха Сергія (Цьоки), названий діяч працював в с. Іза протягом 42 років, користуючись у селян великою довірою та авторитетом [60, с. 41]. Спираючись на спогади архимандрита Матфея (Вакарова), о. Сергій стверджував, що саме А. Владимир познайомився у Будапешті із православним богослужінням і переконав вірників у необхідності повернення до «старої віри» [60, с. 43]. У листі шкільного інспектора, каноніка Тиводара Матяцко від 7 вересня 1907 р. вчитель характеризується як людина, котра «підбурювала населення від'єднатися від нашої церкви» та «небезпечного проти душевної єдності та державної цілісності». У документі зазначалося, що ще в 1905 р. було постановлено перевезти А. Владимира до с. Сачурка, але він так і не переїхав через хворобу дружини. Інспектор просив архієрея примусово відправити вчителя на пенсію [47, арк. 1-1 зв.]. Очевидно, з боку єпархіального управління була певна реакція, бо вже 15 вересня того ж року А. Владимир у листі до єпископа відкидав усі звинувачення та просив залишити його в с. Іза [47, арк. 2-3].

Пізніше прізвище Владимира фігурує в «Акті звинувачення» по другому Мараморош-Сиготському процесі від 23 липня 1913 р. Зокрема, прокурор вказував, що в мешканця м. Хуст А. Владимира було виявлено і вилучено журнал московського видання. Також він згаданий у якості свідка по звинуваченню Василя Кеміня (ієромонах Амфілохій) [5, арк. 8; 94]. Фонди Окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре проливають світло на подальшу діяльність А. Владимира. 15 листопада 1914 р. вчитель пише листа надзупану Мараморошського комітату з проханням звільнити його з інтернування у містечку Домбрад Саболчського комітату. Педагог наголошував, що не був причетний до православного руху і в суді його ім'я жодного разу не фігурувало. Вчитель характеризував себе вірним угорським патріотом, який за «п'ятдесят років служби був неодноразово відзначений» [8, арк. 1]. Дане питання розглядалося у листі Хустського окружного начальника до надзупана Мараморошського комітату від 24 листопада 1914 р. Чинovníк категорично заперечував проти повернення вчителя до попереднього села, підозрюючи його у пропагуванні православного руху [8, арк. 5].

Діяльність А. Владимира та суперечники із священиком призвели до того, що в 1901 р. майже все село, за винятком 64 дворів із 500, перейшло в православ'я [58, с. 11]. Серед головних активістів православного руху джерела називають Івана та Якіма Вакарових, Максима Плиску, Василя Лазаря та інших [51, с. 22]. Не останню роль у появі православ'я в селі відіграв також американський фактор. Наприклад, у листі Мукачівського єпископа Юлія (Фірцака)

до міністра релігії і освіти Дюлі Власіча від 25 травня 1903 р. зазначалося, що до Ізи прибуло декілька осіб із Америки, які почали ходити по селу та вмовляти людей переходити до православної церкви [44, арк. 1-2].

Про православний рух в с. Іза в 1901-1902 рр. маємо обмежене коло джерел. Невідомий автор під псевдонімом «Бескидській» на шпальтах «Православного Русского календаря на 1930 годъ» повідомляв, що в 1901 р. вірники с. Іза в храмі проспівали «Символ віри» без філіокве. Під час догматичного спору з священиком стосовно походження «святого Духа» та скорочення читання паремій, троє селян були вигнані пастирем із церкви. Після описаного випадку значна частина вірників перестала відвідувати культу споруду. Вони збиралися для молитви по хатах, відмовилися від виконання треб о. С. Полянським [29, с. 43]. За словами архимандрита Василя (Проніна) в 1902 р. жителі с. Іза відрадили представників до православного єпископа Лукіана (Богданович) в Будапешт. Селяни порушили перед архієреєм питання про прийняття їх під сербську юрисдикцію та виділення для новоствореної громади священика [30, с. 437]. Маючи певний досвід спілкування із вірниками із с. Бехерів, єпископ запропонував ізянам звернутися до Карловацького патріарха Георгія (Бранковича).

8 березня 1903 р. глава Сербської православної церкви (далі – СПЦ) отримав листа, відправленого з Хуста, в якому селянин Я. Вакаров з чотирма соратниками повідомив, що переважає більшість жителів с. Іза мають намір перейти у православ'я, а тому просять у цій справі допомоги [33, с. 124]. Другий лист був відправлений до патріарха 13 травня 1903 р. У ньому селяни просили вислати для них православно-го священика. 22 травня того ж року була отримана відповідь. У листі Бранкович наголошував на тому, що для створення окремої парафії селяни повинні покинути греко-католицьку церкву, дотримуючись діючого законодавства [4, р. 133; 56, с. 537]. З інших джерел відомо, що ізяни відправляли тричленну делегацію до Сербії у 1903 р. Про цю подію згодом згадував сам патріарх Георгій: «Явилися ко мнѣ крестьяне изъ села Изы, просили меня принять ихъ и все село въ лоно православної церкви... Я долго съ ними беседовалъ, наконецъ, сказали имъ, что ввиду правительственного террора, не рѣшаюсь дать имъ священника» [10, с. 134]. Однак селяни вступили в дискусію з першоієрархом і переконали його підтримати їхнє прохання [35, с. 1].

Про події в с. Іза довідався Мукачівський єпископ Юлій (Фірцак) і відразу розпорядився відправити на місце свого представника, щоб він усе з'ясував. Апостольський вікарій Михайло Балог прибув до села 24 травня 1903 р. у супроводі Хустського окружного начальника Євгенія Томи. Під час літургії він виголосив промову, а потім закликав вірників висловити свої скарги на фарі. Від імені всіх православних ізян перед вікарієм виступив М. Плиска, який повідомив, що більша частина села прилучається до православ'я і просить з Сремських Карловців відповідного священика [4, р. 134]. У одному із листів Юлія (Фірцака) вказувалося, що під час зустрічі ізяни заявляли йому, що «греко-католицька віра є не справжньою, а Папа Римський не є дійсним Главою Церкви, бо ним є московський патріарх» [44, арк. 1-2]. У кінці травня 1903 р. з Ужгорода до Ізи приїхали вже три греко-католицькі священики-місіонери: Андрій Азарій, Петро Гебей та Олександр Яцкович. Вони проповідували тричі на день по неділям і на свята, розмовляли з вірними на вулиці, біля церкви, роздавали книжечки, але не досягли очікуваного ре-

зультату [2; 55, с. 267].

Єпископ Юлій (Фірцак) 25 травня 1903 р. повідомив про ситуацію до Міністерства релігії і освіти в Будапешті, просячи матеріальної та адміністративної допомоги. Зокрема, він клопотав, щоб Міністерство звернулося до Карловацького патріарха з проханням не висилати православного священика в с. Іза. Архієпископ вбачав у православному рухові не тільки релігійний, а й соціальний характер. «Ця ситуація є вкрай небезпечна, як з точки зору релігійної, так і соціальної та потребує радикальних заходів» [44, арк. 1-2]. Міністр Д. Власіч 3 червня 1903 р. повідомив, що за його посередництва глава уряду розпорядився підтримати всі прохання єпископа [44, арк. 12]. За словами М. Маєр, прем'єр-міністр у напівофіційному листі від 12 червня 1903 р просив православного патріарха відмовити у проханні селянам і не висилати для них православного священика [4, р. 137].

Виконуючи інструкції глави СПЦ жителі с. Іза зібрали необхідні підписи та оформили 70 протоколів про вихід з греко-католицької церкви. В Архіві Сербської академії наук і мистецтв в Сремських Карловцях нами виявлено два листи вірників із с. Іза щодо оформлення свідочств про перехід та тиск місцевої влади проти населення. 1 червня 1903 р. Гаврило Плиська, від імені групи селян, повідомляв патріарха, що 114 осіб заявило перед священиком про своє бажання вийти із греко-католицької церкви. Автор листа питав поради щодо термінів другого засвідчення бажання зміни церковної приналежності [11]. Вже 8 червня 1903 р. Яким Вакаров та Микола Сабов повідомляли патріарха, що Хустський окружний начальник Є. Тома відібрав від селян всі книги, надіслані раніше із Сербії. Адресанти підтверджували бажання перейти у православ'я, «ібо ми стоїме твердо, так як камінь, непоколебимо» [12].

У фонді ДАЗО «Мукачівська греко-католицька єпархія» виявлено кілька листів жителів с. Іза, які не перейшли до православ'я та залишилися вірними єпископу в Ужгороді. Василь Пристая 21 липня 1903 р. описував напружену ситуацію в населеному пункті та висловлював побоювання, що православні мають більшість і заберуть у своє користування храм. «Якъ помежи другихъ видѣцкыхъ т.е. чуже сѣльскихъ людей чути, что помалы одна громада за друговъ будетъ отходити и истоѣ причины легко можетъ и цѣлое наше отечество въ велику незгоду прийти» [44, арк. 30-30 зв.]. 31 липня 1903 р. єпископський секретар від імені архієрея вислав селянину відповідь, в якій закликав бути вірними «Православної Кафоличной Церкви» та молитися за «односельців-схизматиків» [44, арк. 43-43 зв.]. Інший житель села – Павло Вакаров, дякував єпископу Юлію за надіслані до села «молебныя книжечки, сборники и песни», які сприяли «утвердженню у вірі». У іншому листі він повідомляв єпархіальне управління, що в населеному пункті із греко-католицької церкви виступило вже 370 осіб. Вакаров пропонував створити в селі руську читальню та затвердити її статут, очевидно сподіваючись, що такий крок призведе до збільшення авторитету єпархії [44, арк. 54-54 зв.].

Оформлені жителями с. Іза свідочства про зміну релігії були відвезені до Сремських Карловців. Патріарх опинився у складній ситуації, з одного боку треба було виконувати положення закону 1868 р. про зміну релігії, з іншого боку, він отримав вказівки від прем'єр-міністра не реагувати на звернення ізян. У листах до голови уряду Карла Куена Гедерварі від 29 червня та 12 липня 1903 р. Георгій (Бранкович) вказував, що його знову відвідала делегація, але він був у від'їзді і не зміг її прийняти. Патріарх 12 липня

повідомив до с. Іза, щоб селяни перед приїздом священика облаштували для нього будинок та повністю взяли на себе його утримання. У серпні 1903 р. в Сремських Карловцях знову відклали призначення священика, зіславшись на те, що це питання повинно вирішуватися на Синоді СПЦ [4, р. 135]. Засідання Синоду відбулося 12 грудня 1903 р., його учасники прийняли ухвалу взяти православну громаду в с. Іза під свою юрисдикцію. Про дане рішення було повідомлено угорське Міністерство релігії і освіти [56, с. 539].

Події грудня 1903 р. – квітня 1904 р. можна прослідкувати спираючись на нововиявлені архівні документи Архіву Сербської Будимської православної єпархії (АСПЕБ) в Сентендрі (Угорщина). 12 грудня 1903 р. Георгій (Бранкович) повідомляв єпископу Лукіану (Богдановичу) про рішення Архієрейського Синоду стосовно вірників із Закарпаття. Правлячого архієрея в Угорщині зобов'язували повідомити жителям с. Іза про прийняття їх до складу СПЦ та включити нову парафію до складу Будимської єпархії [13]. 31 грудня 1903 р. єпископ Лукіан відправив із своєї резиденції п'ять листів різним адресатам. Серед них були жителі с. Іза на Закарпатті, Хустський окружний начальник, ієромонах Герасим Петрович в Зомборі, священик Іштван Чампраг в Будапешті і окружний протопресвітер Велимир Неделькович в Сентендрі [36, с. 1075]. Вся кореспонденція мала на меті донести інформацію про вищезгадане рішення Синоду. Зокрема, Хустському окружному начальнику було повідомлено, що Архієрейський Синод СПЦ підтримав прохання жителів с. Іза про їх перехід у православ'я і призначення для них священика. У листі називалися конкретні особи, яким Будимській єпископ доручив виконати дане завдання [17].

Викликає інтерес лист єпископа до жителів с. Іза. Владика Лукіан наголосував, що віруючі повинні усвідомити серйозність і важливість переходу до православної церкви. «Вважаємо за необхідне відзначити, що Ваше повернення буде благим і милим перед Господом, якщо воно здійснюється з чистих переконань, а не з помсти або з інших розрахунків. Якщо це не перша причина мотивує Ваше повернення до Вашої давньої церкви, а якесь інше міркування, то воно не принесе спокою у Ваші душі, а навпаки, принесе тільки страждання» [19]. Архієрей підкреслював, що селяни будуть змушені взяти на свої плечі значні фінансові витрати: утримання священика, спорудження і облаштування приміщення для проведення богослужіння, а згодом постійного храму, школи, церковної фари тощо. «Одним словом, православна церква надає своїм віруючими тільки духовне блаженство і духовну радість протягом їхнього життя, ніяких інших потреб вона не задовольняє. Якщо Ви добре обміркували ці першосвятительські слова і надалі залишитеся на позиціях повернення, то ми з радістю Вас приймемо в православну церкву, до якої належали Ваші предки» [19]. Владика Лукіан у документі називає ієромонаха Герасима Петровича, колишнього вчителя теології та протопресвітера Велимира Недельковича – уповноваженими з питання переходу ізян в православ'я. На період формування самостійної парафії вірники повинні були входити до складу приходу на честь Вознесіння Пресвятої Богородиці в м. Сентендрі. Наприкінці листа зазначалося, що одяг та інші речі, які необхідні для богослужіння, священик привезе з собою від материнської церкви, які з часом, мали повернуті власникам [19]. У фондах АСПЕБ нами виявлено список церковних речей, які були приготовлені для перевезення з сербського храму в Трnavі до с. Іза. Перелік складався з

19 позицій і містив усе необхідне для проведення богослужіння [26].

Листи, що були надіслані Г. Петровичу, І. Чампагу і В. Недельковичу, майже аналогічні за змістом. Владика призначав першого з названих священників тимчасовим настоятелем в с. Іза, а інших просив допомагати своєму колезі у справі реєстрації та створення нової парафії. Єпископ Лукіан наказував ієромонаху Герасиму разом з вірниками підібрати відповідну споруду для проведення богослужіння та освятити її. Окремо в листі є інструкції щодо оформлення актів переходу з греко-католицької церкви в православну [18].

Активізація селян у напрямку офіційного оформлення виходу із греко-католицької церкви спонукала місцеву владу до відповідної реакції. 25 січня 1904 р. Хустський окружний начальник Є. Тома повідомляв наджупана Мараморошського комітату, що ізяни після отримання письмової відповіді від сербського патріарха розпочали роботу по підготовці церкви та житла для священника. Посилаючись на інформацією депутата парламенту Ласло Негре чиновник стверджував, що сербський єпископ в Будапешті висловлював сподівання на невиконання селянами всіх умов щодо утримання священника, і, він зможе їм відмовити у призначенні [48, арк. 6]. Щодо вимог, які були висунуті перед жителями с. Ізи, то вони були мінімальними. Селяни повинні були платити священнику найнижчу зарплату в СПЦ, яка належала до 6 категорії та існувала лише в тих селах, де проживало 800 мешканців [48, арк. 6 зв.]. Окружний начальник переконував наджупана, що православний рух потрібно розглядати не з релігійної точки зору, а з національної, яка впливає на інтереси держави. «Рутенські греко-католики жили під керівництвом бездоганих патріотичних священників і за будь-яких чвар залишалися вірними братами угорців. Духівництво і вчителів виховував єпископ мукачівський з Унгвара у вірності до Батьківщини і в угорському дусі. Внаслідок цього, у нашому краї панує виключно угорська культура, закордонна зацікавленість не існує, у декотрих краях мадяризація серед народу дає гарні результати, угорську мову вивчають з успіхом» [48, арк. 6 зв.]. Є. Тома висловлював побоювання, що після того, «коли духовну і шкільну освіту переберуть у свої руки сербські священники, що виховувалися у чужому дусі, то результати всіх старань з часу прийняття унії будуть зведені нанівець». За його прогнозами, якщо влада допустить створення православної громади в Ізі, то слід чекати, що в сусідніх селах Кошельово, Липча, Горінчово також виникне подібне питання. Є. Тома просив наджупана найближчим часом звернути увагу вищої влади на політичну небезпеку православного руху та сприяти тому, щоб православний єпископ у Будапешті скасував призначення священника в Ізу [48, арк. 5 зв.]. Позиція окружного начальника, безперечно, суперечила тодішньому чинному законодавству імперії (закони 1868 р., 1895 р.). Придушити православний рух, що загрожував поширенням на всі навколишні комітати, можна було лише надавши йому політичне забарвлення [32, с. 328].

Вже 27 січня 1904 р. єпископ Лукіан (Богданович) отримав телеграму від наджупана Мараморошського комітату, який просив не відправляти священника до с. Іза. Своє клопотання чиновник обгрунтував твердженнями, що даний крок може призвести до «небезпечних порушень порядку» [27]. 6 лютого 1904 р. до єпископа звернувся піджупан згаданого комітату, підкреслюючи, що рух в с. Іза має не релігійний характер, а походить від підбурювання,

спрямованого на порушення міжконфесійного миру. Чиновник наголошував, що селяни заявили про свій перехід в православ'я з порушенням закону від 1868 р., тобто, їхній перехід є недійсним. Піджупан стверджував, що приїзд священника спровокує бунт серед жителів жупи та просив його відстрочити [21].

Зважаючи на зволікання із вирішенням питання щодо приїзду священника, 12 лютого 1904 р. житель с. Іза М. Сабов написав листа Будимському єпископу. У документі знаходимо повідомлення, що ізяни приготували все необхідне і чекають на пастиря. Сабов просив архієрея вказати точну дату цієї події [20]. Вже наступного дня єпископ Лукіан відіслав достатньо різку відповідь піджупану Мараморошського комітату. У листі преосвященний зазначив, що не буде і не може скасовувати від'їзд священника в с. Іза, «оскільки, це б протиставило мене рішенню Архієрейського Синоду і своїм власним правам і обов'язкам первосвященника» [14]. Єпископ категорично заперечував акт переходу у православ'я як наслідок «підбурювання з метою порушення міжконфесійної злагоди» і вважав його суто релігійним явищем. Владика висловив здивування тим, що «піджупанський уряд побоюється безладів, адже на нашій батьківщині свобода віросповідання, навіть атеїзм забезпечується законом. Чому тоді ми повинні побоюватися заворушень і порушень громадського порядку, якщо хтось хоче перейти в православну церкву?». «Таким чином, – підводив підсумки єпископ, – жоден з урядів не має права давати перевагу будь-якій конфесії проти православної віри, але уряди, як охоронці і виконавці закону, повинні захищати громадян, якщо вони практикують свої, законом дані права». Архієрей просив піджупана не перешкоджати переходом до православної церкви [14].

Однак у комітатській владі було своє бачення міжконфесійної політики у краї. За розпорядження окружного начальника 13 лютого 1904 р. до с. Іза був висланий поліцейський патруль, який виявив у одному із будинків збори селян у кількості 25 чоловік. П'ятьох активістів було затримано та доставлено до окружної в'язниці. У заарештованих конфіскували російські та сербські богослужбові книги, ікони тощо. Щодо інших, – складено протоколи, які окружний начальник поклав у основу судової справи на основі постанови №766 від 1898 р. У його рапорті від 15 лютого 1904 р. є наступні твердження: «Зміна релігії ховає в собі обгрунтовані державні інтриги, приїзд сербського священника показав би переомогу православного руху, що привело б до небезпечних наслідків» [48, арк. 5]. З інших джерел довідуємося, що православ'я поширилося на довколишні села. Наприклад, в Горінчові з унії готові були вийти 100-120 чол. Хустський греко-католицький священник Янош Васков у січні 1904 р. повідомляв єпископа про прояви православ'я у с. Монастирець, тодішньому присілку Горінчова [48, арк. 45]. Про цей рух були добре обізнані в селах Липча, Керецьки, Лисичево, Синевир, Золотарево [4, р. 137].

Треба погодитися з думкою церковного історика С. Папа, що Мукачівський єпископ зробив велику помилку, не відкликавши відразу о. С. Полянського з с. Іза, якого вірні зненавиділи, і не послав туди більш відповідального священника [56, с. 538]. Подібної думки дотримувався львівський священник Петро Хомин. Він припускав, що якби закарпатське греко-католицьке духовенство повернулося обличчям до народу, то могло б врятувати ситуацію, але воно було погордливе, намагалось мадяризувати народ та залучило до цього ще і жандармерію [63, с. 5].

1 грудня 1903 р. єпископ Юлій (Фірцак) пере-

вів на парафію до с. Іза о. Андрія Азарія. Новий священник, бажаючи показати лояльність до влади, почав проводити рішучі кроки щодо придушення православного руху. У статті в газеті «Görögkatolikus szemle» від 14 лютого 1904 р. він вказував, що за православ'ям в с. Іза стоїть русофільство і політична основа. «У нас є докази, але ми повинні мовчати про них в інтересах слідства» [3]. У листі до Міністерства внутрішніх справ священник наголошував, що в його селі все більшого розмаху набуває панславистський рух. У документі можна прослідкувати дві основні тези: активісти православного руху твердять, що населення буде набагато краще жити за російського царя, ніж за угорської влади; вірники хочуть отримати православного священника, якому не потрібно платити кошти. За словами о. А. Азарія, матеріальний стимул призвів до переходу 4/5 частини греко-католиків на православних. Із документу можна зрозуміти, які методи застосовував священник, щоб припинити вихід із унії. Інформуючи про розслідування у справі переходів, він наголошував на невдачах місцевих органів влади. «Місцеві на кожну приїжджу людину дивляться з недовірою. Я сам, лише за допомогою таємних інформаторів, отримав цю інформацію, тому вважаю недоречним оприлюднювати її, бо не отримаємо належного результату. Тим більше, що цим я лише б відчувив від себе народ, а винищення «бур'яну» можливе лише при повній довірі народу до мене. Тим паче, що моя місія полягає не лише в релігійних, а й у суспільних аспектах. Особи, що перейшли до іншої віри вже знають, в яку небезпечну гру почали грати, тому дуже слідкують, що, коли і кому розповідати. Тут лише хтось із немісцевих селян або людина, що вдавала б їхнього прихильника, змогла б зібрати всі докази. Але потрібно було б спочатку заслужити їх повну довіру» [46, арк. 1-2]. Священник наголошував, що селяни «мали намір збудувати окрему церкву, але оскільки не мали бажання витратити свої кошти, то їх запевнили, що нехай лише перейдуть до нової віри, а на храм будуть збирати кошти в Росії» [46, арк. 2]. Духовний отець висловлював сподівання, що якщо до с. Іза протягом двох тижнів не приїде православний пастир то серед селян відбудеться розкол і православний рух піде на спад. «Тому, прошу Вас, якнайшвидше вжити необхідні заходи» [46, арк. 2].

Незважаючи на проведені арешти та свідчення священника, доказів про політичну діяльність православних в Ізі не вистачало. У середині лютого 1904 р. Мараморешський надзупан повідомив прем'єр-міністра, що «вивчивши всі необхідні документи, я не зміг знайти ні одного доказу, який би вказував, що рух в Ізі отримував зовнішню моральну чи матеріальну підтримку Росії» [4, р. 139]. Чиновник пропонував зібрати докази в інший спосіб: 1) вислати до Ізи двох таємних агентів (із селян чи євреїв), які б у стислий термін отримали вичерпну інформацію; 2) ввійти в контакт з місцевими корчмарями, які знають таємниці кожного сільського жителя. Як на перший, так і на другий спосіб, надзупан просив санкціонувати виділення коштів у розмірі 2000 крон [4, р. 139].

Архівні документи свідчать, що голова уряду підтримав методику збору доказів, запропоновану комітатським керівником [4, р. 139]. Крім того, 6 березня 1904 р. він особисто звернувся з листом до єпископа Будимського Лукіана. Наведемо кілька основних тез із звернення прем'єр-міністра, графа І. Тісо: релігійний рух в с. Іза є політичним явищем, він має панславистський характер, протиставляє себе авторитету і цілісності угорської держави та імпера-

торського трону. Урядовець просив владу відмежуватися від православних в с. Іза та припинити з ними всі зв'язки, а також скасувати рішення про відправку священника [23]. Очевидно, що аналогічний документ був відправлений також на ім'я Георгія (Бранковича). У повідомленні до єпископа Лукіана від 9 березня 1904 р. патріарх просив призупинити реалізацію рішення Синоду та подати йому докладний звіт про релігійну ситуацію в с. Іза [22]. У документі, що був висланий до Сремських Карловців 19 березня того ж року, єпископ детально описав всі події та листування щодо ізького питання [15].

На Великдень (10 квітня 1904 р.) більшість жителів с. Іза відмовилася відвідувати богослужіння в греко-католицькому храмі. Селяни спорядили і відправили делегацію з трьох осіб до Будапешту, з проханням прискорити приїзд священника. Однак делегати були перехоплені і заарештовані. Почалася підготовка судового процесу, що ввійшов в історію під назвою «перший Марамореш-Сиготський процес». Ще 15 березня 1904 р. був підготовлений обвинувальний акт проти 19 жителів с. Іза. Згідно з цим документом підсудні порушили статті 172 і 173 Кримінального кодексу Угорщини, а саме, нібито вони виступали проти греко-католицької церкви та її духовенства (ст. 172) і що вони змінили свою віру з політичних мотивів (зрада державі) (ст. 173). Доказами слугували конфісковані у підсудних книги, ікони, карта слов'янських земель [39, с. 68]. Вже після арештів граф І. Тісо надіслав черговий лист єпископу Лукіану. Продовжуючи лінію повідомлення від 6 березня 1904 р. голова уряду приводив приклади, які, на його думку, були доказом антидержавного напрямку православного руху. Зокрема, він повідомляв, що за інформацією свідків (місцевих корчмарів-євреїв, сільського писаря, греко-католицького священника) керівники православного руху вели наступні розмови: «якщо прийде православний священник то російський цар буде їх повелителем, тоді панування угорської влади та угорських законів закінчиться. Угорська влада буде замінена на російську, не треба буде платити ні державних, ні церковних податків. Російський цар, наш батюшка, прожене євреїв, греко-католиків і угорську владу. Російський цар займе землі і розділить їх між православними вірниками. Якщо православна віра поширяться до Польщі, тоді ці землі приєднаються до Росії, і тоді будемо жити краще» [25]. Підводячи підсумок, автор листа підкреслював, що релігія в даному випадку «служить всього лише приводом та прикриттям, за яким ховаються нитки зарубіжного підбурювання ...» [25]. І. Тісо просив повідомити, які заходи були прийняті єпархією, щоб інформувати імператора з даного питання. «... Я б хотів вказати про те, що православна церква в державі, не тільки відсторонилася, але і засудила цей рух, відразу, як тільки дізналася про його справжній характер» [25].

25 квітня 1904 р. єпископ Лукіан написав прем'єр-міністру великого листа, в якому висловив своє бачення подій в с. Іза. З одного боку, він повідомив, що після отримання інформації про можливі безлади та антидержавні мотиви вірників, «відступив від плану відправити священника і розірвав усі подальші зв'язки з жителями с. Іза» [16]. Запевнюючи у своїй лояльності, владика відзначав, що ні він, ні його колеги єпископи, «не прийняли б жодного з тих, чії наміри до переходу мотивовані не релігійними переконаннями, а лише, як прикриття своїх зрадницьких намірів». З іншого боку, єпископ без остраху висловив власну думку з приводу православного руху на Закарпатті. За його словами, «в глибині душі

я і зараз повністю переконаний в релігійній мотивації людей, що здійснюють перехід і в відкритості та безпеці цього руху ...», «... Патріарх і весь Синод вважає чужим навіть думку про те, що ми підтримуємо осіб, учасників цього руху, метою яких є виступ проти цілісності і авторитету нашої держави і зневага трону його Імператорської і Королівської Величності» [16]. Незважаючи на всю вище проаналізовану переписку з угорськими урядовцями різного рівня, архієрей констатував, що «він вжив усіх заходів, щоб отримати переконливі відомості про погляди тих жителів с. Іза, які бажали перейти в православну церкву, і ця інформація показує, що їх мотивують тільки релігійні і ніякі інші, побічні переконання». Владика писав, що селяни дізналися про факт сповідання не то віри, яку сповідували їхні предки. Це сталося після випадку, коли їхні священники в ритуалах і літургіях намагалися використовувати та запроваджувати нововведення, узяті з римської церкви. У листі єпископа знаходимо також критику тодішньої угорської преси. Наведемо деякі цитати з слів єпископа: «мені, як єпископу вітчизняної православної сербської церкви, дуже боляче усвідомлювати, що угорська преса таверує перехід на православну віру антонімом патріотизму. Я повинен рішуче заперечити цю тезу. Невже православні віруючі не є патріотами в нашій батьківщині, не вважатимуть їх у пресі і звинувачувати в антипатріотизмі є актом патріотизму?» [16].

Останній документ, який стосується перемовин уряду та Будимського єпископа щодо православного руху в с. Іза, датується 30 квітня 1904 р. Прем'єр-міністр І. Тісо у листі запевняв єпископ Лукіана (Богдановича), що не вважає перехід в православ'я антипатріотичним актом і що його уряд не відноситься з недовірою до СПЦ. Однак, у випадку з переходом в

с. Іза, чиновник запевняв у його політичному характері та антидержавному напрямку [24]. У документі також згадується про судове слідство, яке, нібито, підтвердило вищенаведені звинувачення. Підсумком першого етапу православного руху в с. Іза став судовий процес проти 19 селян. За вироком трибуналу 7 чоловік було засуджено за підбурювання людей проти греко-католицької церкви на різні строки ув'язнення та грошові штрафи. Наслідки процесу аналізувалися нами в окремих публікаціях [37, с. 51].

Висновки. Таким чином, православний рух в с. Іза на початку ХХ ст. мав під собою цілий ряд причин. Серед основних виділяємо незадоволення місцевим священником, до якого селяни мали претензії щодо виконання власне священницьких функцій та через спроби посилення мадяризації. Щоб оформити перехід до православної церкви селяни встановили контакти з сербськими архієреями, які підтримали їхнє прагнення. Невдачі Мукачівської єпархії подолати православний рух місіонерськими засобами підштовхнули її до звинувачення селян у політичній неблагонадійності та державній зраді. Аналіз документів дає підстави стверджувати, що православний рух в с. Іза на початку ХХ ст. мав суто релігійний та національний характер, а переслідування вірників були ініційовані греко-католицьким духовенством через побоювання втратити церковні прибутки. У даному випадку, інтерес церкви як одного із інституцій мадяризації співпав із зацікавленням центральної влади, яка виступала проти всіх, хто намагався перешкоджати її денационалізаторській політиці. Репресії мали протилежний ефект, вони призвели до розширення та зміцнення православного руху, котрий у наступні роки охопив території кількох комітатів.

Список використаних джерел

1. Brady J. Transnational conversions: Greek Catholic migrants and Russky Orthodox conversion movements in Austria-Hungary, Russia, and the Americas (1890-1914): Ph.D. thesis. University of Pittsburgh, 2012. 544 p.
2. Göröghkatolikus szemle. 1903. 23 avgusta.
3. Göröghkatolikus szemle. 1904. 14 februara.
4. Mayer M. The Rusyns of Hungary. Political and Social Developments 1860-1910. New York, 1997. 334 p.
5. Österreichisches Staatsarchiv – ÖStA. HHStA Kabinettsarchiv. Geheimakten 27 (alt 29, 30). Politisches 1913. S. 75-104.
6. Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis. Pro Anno Domini 1859. Pestini, 1859. 258 p.
7. Scotus Viator. Racial problems in Hungary. London, 1908. 570 p.
8. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 1085. P. 6-29.
9. V. N.: K otázce právoslavia a únie na východnom Slovensku. Snahy ľudu o návrat k pravoslávii. (Prvý a druhý marmaroškosihotský proces) // Pravoslavný teologický sborník, 1971. Roč. 3. S. 120-197.
10. Аристов Ф. Карпато-руські писателі. В 3 т. М., 1916. Т. 1. 304 с.
11. Архив Српске академије наука и уметности (Сремські Карловци) (Далі – АСАНУК). Митрополитско-патријаршијски архив. Фонд А. 1903/251. Документ від 1 червня 1903 р.
12. АСАНУК. Документ від 8 червня 1903 р.
13. Архив Сербської Будимської православної єпархії (Сентендре) (Далі – АСПЕБ). В. 5. Збірка документа о Подкарпатским Русима. ЗПС. 1903-1944. Лист патріарха Георгія (Бранковича) до єпископа Лукіана (Богдановича) від 12 грудня 1903 р.
14. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до Марамороського піджурана від 13 лютого 1904 р.
15. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до патріарха Георгія (Бранковича) від 19 березня 1904 р.
16. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до прем'єр-міністра І. Тісо від 25 квітня 1904 р.
17. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана (Богдановича) до Хустського окружного начальника від 21 грудня 1903 р.
18. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана Богдановича до о. Г. Петровича від 21 грудня 1903 р.
19. АСПЕБ. Лист єпископа Лукіана Богдановича до жителів с. Іза Марамороської жупи від 21 грудня 1903 р.
20. АСПЕБ. Лист жителя с. Іза Миколи Сабова до єпископа Лукіана (Богдановича) від 12 лютого 1904 р.
21. АСПЕБ. Лист Марамороського піджурана до єпископа Лукіана (Богдановича) від 6 лютого 1904 р.
22. АСПЕБ. Лист патріарха Георгія (Бранковича) до єпископа Лукіана (Богдановича) від 9 березня 1904 р.
23. АСПЕБ. Лист прем'єр-міністра І. Тісо до єпископа Лукіана (Богдановича) від 6 березня 1904 р.
24. АСПЕБ. Лист прем'єр-міністра І. Тісо до єпископа Лукіана (Богдановича) від 30 квітня 1904 р.
25. АСПЕБ. Лист прем'єр-міністра І. Тісо до єпископа Лукіана (Богдановича) від ? квітня 1904 р.
26. АСПЕБ. Список церковного начиння, грудень 1903 р.
27. АСПЕБ. Телеграма Марамороського наджурана до єпископа Лукіана (Богдановича) від 27 січня 1904 р.
28. Атанасій (Пекар), ЧСВВ. Нариси історії церкви Закарпаття. У 2 т. Рим-Львів: В-во отців Василян „Місіонер“, 1997. Т. II. Внутрішня історія. 492 с.
29. Бескидскій. Из історіи возстановленія Православної веры в южно-карпатской Руси // Православный Русский календарь на 1930 г. Владимірова, 1929. С. 43-63.

30. Василий (Пронин), архимандрит. История православной церкви на Закарпатье. Ужгород: Мукачевская епархия, 2009. 528 с.
31. Висицька Т. Християнство на Закарпатті: документальне дослідження становлення на розвитку (XIV-XXI ст.). Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 676 с.
32. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Том III. Репринтне видання. К., 1998. 390 с.
33. Волнения подкарпатских русинов // Неделя. 1904. 21 февраля. С. 124.
34. Гавриил (Кризина), игумен. Православная церковь на Закарпатье (век XX). К., 1999. 200 с.
35. Гонение святого Православия в Угорщине // Православная Буковина. 1904. 4 мая. С. 1.
36. Данилец Ю. Документы архива Будимской православной епархии о православном движении в Закарпатье в начале XX века // Былые годы. Российский исторический журнал. 2017. № 45 (3). С. 1073-1081.
37. Данилец Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст. / Передм. В. Фенича. Ужгород: Карпати, 2009. 378 с.
38. Данко О. Чи був Іван Раковський родоначальником новоправославного руху на Закарпатті? // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. Вип. 6. Ужгород: Патент, 2004. С. 19-36.
39. Денасий Пантелеимоновський, святогорець-инок. Повесть об обращении и присоединении на Афоні Угросууса уніата в Православие и о русских, о православии и об унии в При-карпатской подъяремной Руси прежде и теперь. Шамордино: Типография Казанской Амвросиевской женской пустыни, 1913. 90 с.
40. Державний архів Закарпатської області (Далі – ДАЗО). Ф. 4. Наджупан Ужанської жупи. Оп. 1. Спр. 65. Переписка з міністерством внутрішніх справ Угорщини, піджупаном Ужоцької жупи і окружним начальником Вел.Березнянського округу про слідкування за діяльністю слов'янського агітатора Двернецького в Ужанській жупі (19 березня 1882 – 20 липня 1882). На 24 арк.
41. ДАЗО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 117. Повідомлення міністерства внутрішніх справ Угорщини про слідкування за підозрілими особами в поширення панславизму і переписки з окружними начальниками про перевірку поштових посилок з Росії (27 грудня 1887 - 16 серпня 1888). На 27 арк.
42. ДАЗО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 189. Переписка з міністерством релігійних культів і освіти Угорщини про слідкування за розповсюдженням російських релігійних листівок в Ужанській жупі (8 січня 1891-16 січня 1891). На 4 арк.
43. ДАЗО. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 203. Циркуляри і розпорядження міністра внутрішніх справ Угорщини про заборонення демонстрації робітників в день Першого травня, слідкування за підозрілими особами в розповсюдженню панславизму, проведення виборів до парламенту і інші (6 січня 1892-30 грудня 1892). На 109 арк.
44. ДАЗО. Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької епархії, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 947. Дело о борьбе прихожан с. Иза за переход в православную веру (25 мая 1903-25 января 1919). На 100 арк.
45. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 1333. Сообщение священника г. Хуста о борьбе с движением православных в Хустском дистрикте. (25.01.1904). На 2 арк.
46. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 2. Спр. 1342. Сообщение священника с. Иза Министерству Внутренних Дел Венгрии о симпатиях населения села Иза к России, о расширении пан-славистского движения и др. (26 января 1904- 1 февраля 1904) На 2 арк.
47. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 3. Спр. 37. Донесение каноника – школьного инспектора Матяцко Тивадара о последствиях православного движения в с. Иза и о ходатайстве о снятии с работы учителя Владимира Эндре за организацию движения. На 3 арк.
48. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 3. Спр. 38. Сообщение руководителя Мараморошиготского архидиаконата о состоянии борьбы с национальным и православным движением крестьян в с. Иза и донесения Хустского окружного начальника по этому вопросу (11 мая 1907- 11 мая 1907). На 7 арк.
49. ДАЗО. Ф. 1606. Колекція церковних метричних книг Підкарпатської Русі. Оп. 11. Спр. 49. Церковна греко-католицька книга с. Иза (1875-1919). На 262 арк.
50. Дорофей (Филип), митрополит. Насильственное введение унии в Закарпатье 1646-1649 гг., борьба с нею и ее ликвидация в 1949 году; развитие православной церкви до сего дня в Закарпатье. Машинопись. Пяршев, 1964. 292 с.
51. Из истории православного движения на Карпатской Руси и восточном Словенску // Маковицкий сборник. Вышний Свидник: Русская типография Ю.П. Лажо, 1926. С. 22-24.
52. Коломиец И. Социально-экономические отношения и общественное движение а Закарпатье во второй половине XIX столетия. Т. 2. Томск, 1962. 678 с.
53. Мазурок О. Юрій Жаткович як історик та етнограф. Ужгород: УжНУ, 2001. 292 с.
54. Максимшинцев В., протоиерей. История Православной Церкви в Карпатской Руси. Ужгород: Лира, 2004. 160 с.
55. Матфей (Вакаров), архимандрит. Из споминів про минуле (На день свята єдності Закарпаття в православії) // Православний вісник. 1949. № 8-9. С. 266-270.
56. Пап С. Історія Закарпаття. Том III. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. 648 с.
57. Перени Й. Из истории закарпатских украинцев (1849-1914). Budapest: Akademiai Klado, 1957. 160 с.
58. Православный собеседник. 1925. 1 июля. С. 11.
59. Разгулов В. К разгадке смерти Иоанна Раковського. Берегово: Береговска районная типография, 2004. 44 с.
60. Сергей (Цюка), иеромонах. Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине XX столетия. Липча. 2013. 492 с.
61. Тюрма за Православие // Русское слово. 1904. 13 мая. С. 5.
62. Федор П. Очерки Карпаторусской литературы. Со второй половины XIX столетия. Ужгород: Типография Г. Миравчика, 1929. 76 с.
63. Хомин П. Церковне питання на підкарпатській Русі // Нива. 1922. січень. Ч. 1. С. 2-7.

References

1. Brady J. Transnational conversions: Greek Catholic migrants and Russky Orthodox conversion movements in Austria-Hungary, Russia, and the Americas (1890–1914): Ph.D. thesis. University of Pittsburgh, 2012. 544 p. (in English).
2. Görögkatolikus szemle. 1903. 23 avgusta. (in Hungarian).
3. Görögkatolikus szemle. 1904. 14 februara. (in Hungarian).
4. Mayer M. The Rusyns of Hungary. Political and Social Developments 1860-1910. New York, 1997. 334 p. (in English).
5. Österreichisches Staatsarchiv – ÖStA. HHStA Kabinettsarchiv. Geheimakten 27 (alt 29, 30). Politisches 1913. S. 75-104. (in Hungarian).
6. Schematismus venerabilis cleri Graeci ritus catholicorum Dioecesis Munkacsiensis. Pro Anno Domini 1859. Pestini, 1859. 258 p. (in Latin).
7. Scotus Viator. Racial problems in Hungary. London, 1908. 570 p. (in English).
8. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 1085. P. 6-29. (in Hungarian).
9. V. N.: K otázce právoslavia a únie na východnom Slovensku. Snahy ľudu o návrat k pravosláviu. (Prvý a druhý marmaroško-

- sihotský proces) // Pravoslavny teologický sborník, 1971. Roč. 3. S. 120-197. (in Slovak).
10. Aristov F. Karpato-russkie pisateli. V 3 t. M., 1916. T. 1. 304 s. (in Russian).
  11. Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (Sremski Karlovtsi) (Dali – ASANUK). Mitropolitko-patrijarshijski arhiv. Fond A. 1903/251. Dokument vid 1 chervnja 1903 r. (in Serbian).
  12. ASANUK. Dokument vid 8 chervnja 1903 r. (in Serbian).
  13. Arhiv Serbskijoj Budymskijoj pravoslavnoj jeparkhiji (Sentendre) (Dali – ASPEB). V. 5. Zbirka dokumenta o Podkarpatskym Rusyma. ZPS. 1903-1944. Lyst patriarkha Gheorghija (Brankovycha) do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 12 ghrudnja 1903 r. (in Hungarian).
  14. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do Maramoroshskogho pidzhupana vid 13 ljutogho 1904 r. (in Hungarian).
  15. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do patriarkha Gheorghija (Brankovycha) vid 19 bereznja 1904 r. (in Serbian).
  16. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do prem'jer-ministra I. Tiso vid 25 kvitnja 1904 r. (in Hungarian).
  17. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) do Khustskogo okružnogo nachal'nika vid 21 ghrudnja 1903 r. (in Serbian).
  18. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana Boghdanovycha do o. Gh. Petrovycha vid 21 ghrudnja 1903 r. (in Serbian).
  19. ASPEB. Lyst jepyskopa Lukiana Boghdanovycha zhyteljam s. Iza Maramoroshskijoj zhupy vid 21 ghrudnja 1903 r. (in Hungarian).
  20. ASPEB. Lyst zhytelja s. Iza Mykoly Sabova do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 12 ljutogho 1904 r. (in Serbian).
  21. ASPEB. Lyst Maramoroshskogho pidzhupana do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 6 ljutogho 1904 r. (in Hungarian).
  22. ASPEB. Lyst patriarkha Gheorghija (Brankovycha) do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 9 bereznja 1904 r. (in Serbian).
  23. ASPEB. Lyst prem'jer-ministra I. Tiso do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 6 bereznja 1904 r. (in Hungarian).
  24. ASPEB. Lyst prem'jer-ministra I. Tiso do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 30 kvitnja 1904 r. (in Hungarian).
  25. ASPEB. Lyst prem'jer-ministra I. Tiso do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid ? kvitnja 1904 r. (in Hungarian).
  26. ASPEB. Spysok cerkovnogho nachynnja, ghrudenj 1903 r. (in Serbian).
  27. ASPEB. Teleghrama Maramoroshskogho nadzhupana do jepyskopa Lukiana (Boghdanovycha) vid 27 sichnja 1904 r. (in Hungarian).
  28. Atanasij (Pekar), ChSVV. Narisy istoriji cerkvy Zakarpattja. U 2 t. Rym-Ljviv: V-vo otciv Vasylijan „Misioner”, 1997. T. II. Vnutrishnja istorija. 492 s. (in Ukrainian).
  29. Beskidskij. Iz istorii vozstanovlenija Pravoslavnoj verry v juzhno-karpatskoj Rusi // Pravoslavnyj Russkij kalendar' na 1930 g. Vladimirova, 1929. S. 43-63. (in Russian).
  30. Vasilij (Pronin), arhimandrit. Istoriya pravoslavnoj cerkvi na Zakarpate. Uzhgorod: Mukachevskaja eparhija, 2009. 528 s. (in Russian).
  31. Vysicjka T. Khrystyjanstvo na Zakarpatti: dokumentaljne doslidzhennja stanovlennja na rozvytku (KhIV-XXI st). Uzhgorod: Vydavnytvo Oleksandry Gharkushi, 2012. 676 s. (in Ukrainian).
  32. Vlasovskij I. Narisy istoriji Ukrajinskijoj Pravoslavnoj Cerkvy. Tom III. Repryntne vydannja. K., 1998. 390 s. (in Ukrainian).
  33. Volnenija podkarpatskih rusinov // Nedelja. 1904. 21 fevralja. S. 124. (in Russian).
  34. Gavriil (Krizina), igumen. Pravoslavnaja cerkov' na Zakarpate (vek XX). K., 1999. 200 s. (in Russian).
  35. Gonenie svjatogo Pravoslavlja v Ugorshhini // Pravoslavnaja Bukovina. 1904. 4 maja. S. 1 (in Russian).
  36. Danilec J. Dokumenty arhiva Budimskoj pravoslavnoj eparhii o pravoslavnom dvizhenii v Zakarpate v nachale XX veka // Bylye gody. Rossijskij istoricheskij zhurnal. 2017. № 45 (3). S. 1073-1081. (in Russian).
  37. Danylec Ju. Pravoslavna cerkva na Zakarpatti u pershij poloviny KhKh st. / peredm. V. Fenycha. Uzhgorod: Karpaty, 2009. 378 s. (in Ukrainian).
  38. Danko O. Chy buv Ivan Rakovskij rodonachalnykom novopravoslavnogho rukhu na Zakarpatti? // Naukovyj zbirnyk Zakarpatskogho krajeznavchogho muzeju. Vyp. 6. Uzhgorod: Patent, 2004. S. 19-36. (in Ukrainian).
  39. Denasij Panteleimonovskij, svjatogorec-inok. Povesť ob obrashhenii i prisoeinenii na Afoni Ugorussa uniata v Pravoslavie i o russkih, o pravoslavii i ob unii v Pri-karpatskoj pod'jaremnoj Rusi prezhde i teper'. Shamordino: Tipografija Kazanskoj Amvrosievskoj zhenskoi pustyni, 1913. 90 s. (in Russian).
  40. Derzhavnyj arhiv Zakarpatskijoj oblasti (Dali – DAZO). F. 4. Nadzhupan Uzhanskijoj zhupy. Op. 1. Spr. 65. Perepyska z ministerstvom vnutrishnikh sprav Ughorshhyny, pidzhupanom Uzhocskijoj zhupy i okružnym nachalnykom Vel. Bereznjanskogho okružha pro slidkuvannja za dijajlnistju slov'janskogho aghitatora Dverneckogho v Uzhanskijoj zhupi (19 bereznja 1882 – 20 lypnja 1882). Na 24 ark. (in Hungarian).
  41. DAZO. F. 4. Op. 1. Spr. 117. Povidomlennja ministerstva vnutrishnikh sprav Ughorshhyny pro slidkuvannja za pidozrilymy osobamy v poshyrennja panslavizmu i perepysky z okružnymy nachalnykamy pro povirku poshtovykh posylok z Rosiji (27 ghrudnja 1887 - 16 serpnja 1888). Na 27 ark. (in Hungarian).
  42. DAZO. F. 4. Op. 1. Spr. 189. Perepyska z ministerstvom religijnykh kul'tiv i osvity Ughorshhyny pro slidkuvannja za rozpovsjudzhennjam rosijskijkh religijnykh lystivok v Uzhanskijoj zhupi (8 sichnja 1891-16 sichnja 1891). Na 4 ark. (in Hungarian).
  43. DAZO. F. 4. Op. 1. Spr. 203. Cyrkuljary i rozporjadzhennja ministra vnutrishnikh sprav Ughorshhyny pro zaboronennja demonstracij robotnykiv v denj Pershogho travnja, sliduvannja za pidozrilymy osobamy v rozpovsjudzhennju panslavizmu, provedennja vyboriv do parlamentu i inshi (6 sichnja 1892-30 ghrudnja 1892). Na 109 ark. (in Hungarian).
  44. DAZO. F. 151. Pravlinnja Mukachivskijoj ghreko-katolyckijoj jeparkhiji, m. Uzhgorod. Op. 2. Spr. 947. Delo o borjbe prykhozhan s. Yza za perekhod v pravoslavnuju veru (25 maja 1903-25 janvarja 1919). Na 100 ark. (in Hungarian).
  45. DAZO. F. 151. Op. 2. Spr. 1333. Soobshhenye svjashhennyka gh. Khusta o borjbe s dvyzhenyem pravoslavnykh v Khustskom dystrykte. (25.01.1904). Na 2 ark. (in Hungarian).
  46. DAZO. F. 151. Op. 2. Spr. 1342. Soobshhenye svjashhennyka s. Yza Mynysterstvu Vnutrennykh Del Venghryy o sympatyjakh naselenija sela Yza k Rossyju, o rasshyrenny pan-slavytskogho dvyzhenija y dr. (26 janvarja 1904- 1 fevralja 1904) Na 2 ark. (in Hungarian).
  47. DAZO. F. 151. Op. 3. Spr. 37. Donesenye kanonyka – shkolvnogho ynspektora Matjacko Tyvadara o posledstvijakh pravoslavnogho dvyzhenija v s. Yza y o khodatajstve o snjatju s raboty uchytelja Vladymyra Ėndre za orghanyzacyju dvyzhenija. Na 3 ark. (in Hungarian).
  48. DAZO. F. 151. Op. 3. Spr. 38. Soobshhenye rukovodytelja Maramoroshskogho arkhydyjakonata o sostojanny borjby s nacyonalnym y pravoslavnym dvyzhenyem krestijan v s. Yza y donesenija Khustskogho okružnogho nachalnyka po etomu voprosu (11 maja 1907- 11 maja 1907). Na 7 ark. (in Hungarian).
  49. DAZO. F. 1606. Kolekcija cerkovnykh metrychnykh knygh Pidkarpatskijoj Rusi. Op. 11. Spr. 49. Cerkovna ghreko-katolyckja knygha s. Iza (1875-1919). Na 262 ark. (in Ukrainian).
  50. Dorofej (Filip), mitropolit. Nasil'stvennoe vvedenie unii v Zakarpate 1646-1649 gg., bor'ba s neju i ee likvidacija v 1949 godu; razvitie pravoslavnoj cerkvi do sego dnja v Zakarpate. Mashinopis'. Prjashev, 1964. 292 s. (in Russian).
  51. Iz istorii pravoslavnogo dvizhenija na Karpatskoj Rusi i vostochnom Slovensku // Makovickij sbornik. Vyshnij Svidnik:

- Russkaja tipografija Ju.P. Lazho, 1926. S. 22-24. (in Russian).
52. Kolomicc I. Social'no-jekonomicheskie otnoshenija i obshhestvennoe dvizhenie a Zakarpat'e vo vtoroj polovine XIX stoletija. T. 2. Tomsk, 1962. 678 s. (in Russian).
  53. Mazurok O. Jurij Zhatkovych jak istoryk ta etnograf. Uzhghorod: UzhNU, 2001. 292 s. (in Ukrainian).
  54. Maksimishinec V., protoierej. Istorija Pravoslavnoj Cerkvi v Karpatskoj Rusi. Uzhgorod: Lira, 2004. 160 s. (in Russian).
  55. Matfej (Vakarov), arkhimandryt. Iz spomyniv pro mynule (Na denj svjata jednosti Zakarpattja v pravoslaviji) // Pravoslavnyj visnyk. 1949. № 8-9. S. 266-270. (in Ukrainian).
  56. Pap S. Istorija Zakarpattja. Tom III. Ivano-Frankivsk: Nova Zorja, 2003. 648 s. (in Ukrainian).
  57. Pereni J. Iz istorii zakarpatskih ukraincev (1849-1914). Budupest: Akademiai Klado, 1957. 160 s. (in Russian).
  58. Pravoslavnyj sobesednik. 1925. 1 ijulja. S. 11. (in Russian).
  59. Razgulov V. K razgadke smerti Ioanna Rakov'skogo. Beregovo: Beregovska rajonnaja tipografija, 2004. 44 s. (in Russian).
  60. Sergij (C'oka), ieromonah. Pravoslavie i inocheskaja zhizn' v Zakarpat'e v pervoj polovine XX stoletija. Lipcha. 2013. 492 s. (in Russian).
  61. Tjur'ma za Pravoslavie // Russkoe slovo. 1904. 13 maja. S. 5. (in Russian).
  62. Fedor P. Ocherki Karpatorusskoj literatury. So vtoroj poloviny XIX stoletija. Uzhghorod: Tipografija G. Miravchika, 1929. 76 s. (in Russian).
  63. Khomyň P. Cerkovne pytannja na pidkarpatskij Rusi // Nyva. 1922. sichenj. Ch. 1. S. 2-7. (in Ukrainian).

SUMMARY

ORTHODOX MOVEMENT IN THE CITY OF IZA AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY IN THE LIGHT OF NEW ARCHIVAL DOCUMENTS

J. Danylets (Uzhghorod)

The article deals with the process of creating an Orthodox community in the village of Iza in Khust district. The source of the article was unpublished documents of the Austrian State Archives, the Regional Archive of the National Archives of Romania in Baia Mare, the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts in the Sremsky Karlovtsi, Archive of the Serbian Buddim Orthodox Diocese in Szentendre and the State Archives of the Transcarpathian Region. Also used is the periodical of the beginning of the XX century, in particular the papers "Sunday", "Görögkatolikus szemle", "Orthodox Bukovina", "Russian word", "Niva". The author emphasizes that this problem is not sufficiently studied in modern Ukrainian and foreign historiography. The article analyzes the position of historians of different ages on the issue of the revival of Orthodoxy in the village of Iza and its exact dating. Soviet researchers saw among the main causes of this phenomenon purely socio-economic background, ignoring religious components. The reasons of the Orthodox movement are investigated, the role of the local Greek Catholic priest in this process is determined. On the basis of new archival documents, the policy of the Hungarian government regarding the Orthodox question was clarified. Transcarpathian contacts with the individual bishops of the Serbian Orthodox Church were followed. The author proved that the Hungarian government was putting pressure on the leadership of the church and made him refuse to assist in the Orthodox movement in Transcarpathia. The actions of the prime minister and local government officials of the district and commissariat levels violated the country's constitution and laws on the change of religion. The article proves that the repressions against the Orthodox, which led to the trial, did not stop the Orthodox movement.

Keywords: faithful, bishop, orthodox, repression, priest, government, church.

МЕСТО МОЛОДЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ЗАКАРПАТЬЯ (1938–1944 гг.)

Казак О. Г. (Минск)

В статье рассматриваются различные аспекты функционирования молодежных организаций Закарпаття в 1938–1944 гг., таких как «Левенте», скаут, студенческие общества. Источниковую базу работы составляют впервые введенные в научный оборот документы Государственного архива Закарпатской области, Венгерского национального архива и Национального архива Чешской Республики, а также материалы региональной прессы (русинофильская газета «Неделя», русофильское издание «Русское слово» и венгероязычные официальные издания). Деятельность провластных организаций («Левенте», «Организация греко-католической молодежи» и др.) рассматривается в контексте официального курса «угро-русинизма», направленного на поддержку локальной русинской идентичности взамен иным национальным проектам и культивирование в среде восточнославянского населения региона идеи полной лояльности венгерскому государству. Кроме того, эти институции (в первую очередь – «Левенте») являлись действенным средством постепенной мадьяризации жителей края. Стремления венгерских властей были направлены на ликвидацию или максимальное ограничение деятельности тех культурно-просветительских организаций, члены которых придерживались русофильских и, особенно, проукраинских позиций. Тем не менее, русофильская организация «Центральный союз русских университетских студентов» имела довольно сильное влияние на закарпатскую молодежь, которая обучалась в университетах Венгрии. Созданные под эгидой властей институции, призванные пропагандировать идеи «угро-русинизма», однако, не пользовались поддержкой местной молодежи. Мадьяризаторские основания национальной политики Будапешта были очевидны. Лишь забота о международном имидже не позволяла венгерскому руководству осуществить радикальные проекты ассимиляции жителей Закарпаття.

Ключевые слова: национально-культурная жизнь, Закарпатье, идентичность, «угро-русинизм», мадьяризация, «Левенте», скаут, студенческие организации.

Закарпатье в первой половине XX в. являлось регионом со сложным национально-культурным ландшафтом, который характеризовался идейным противоборством носителей различных моделей национальной идентичности (украинской, русофильской, русинофильской). После присоединения края к хорватской Венгрии (1938–1939 гг.) новые власти сделали ставку на лояльную русинофильскую интеллигенцию и всячески ограничивали участие местного населения в русофильском и, особенно, украинском движениях. В этой связи молодежным организациям Закарпаття уделялось особое внимание, ведь именно новое поколение жителей края должно было стать носителем «нужной» Будапешту модели национальной идентичности.

Деятельности провенгерской молодежной организации «Левенте», а также скаутского движения Закарпаття посвящена работа венгерского историка Л. Бороша. В указанной статье на основании архивных источников анализируются структура, цели, основные направления деятельности этих институций. Высоким методологическим уровнем отличаются работы об организациях закарпатских студентов украинского историка К. Куцова. Автор рассматривает функционирование данных объединений в контексте борьбы между представителями русофильского и украинского национальных движений. Работы К. Куцова, однако, в основном охватывают чехословацкий период истории региона. Кроме того, отдельные аспекты деятельности молодежных институций рассматриваются в обобщающих научных трудах венгерских историков Л. Тилковски, Й. Ботлика, Л. Брензовича, Ч. Фединец, украинского исследователя Р. Официнского. Авторы, однако, в своих работах не использовали весь спектр архивных источников и опубликованных материалов. В этой связи в данной статье на основе впервые введенных в научный оборот документов Государственного архива Закарпатской области, Венгерского националь-

ного архива и Национального архива Чешской Республики анализируются ранее не известные аспекты деятельности молодежных организаций Закарпаття («Левенте», скаута, студенческих объединений) периода 1938–1944 гг.

Цель статьи – определить место молодежных организаций в структуре национальной политики Венгрии, направленной на укоренение локальной русинской модели идентичности населения Закарпаття.

Важной задачей венгерских властей являлось воспитание молодежи в «правильном» (с их точки зрения) духе. Одним из инструментов для достижения данной цели стало распространение деятельности организации «Левенте» на территорию Закарпаття. Организация занималась допризывной подготовкой молодежи, но ее функционирование оказало существенное влияние на национально-культурную ситуацию в регионе. Цель «Левенте», согласно уставу, заключалась в «воспитании у молодежи духа единства, национального чувства, религиозности, готовности к борьбе, военной, общественной и гражданской добродетели; развитию и консолидации национального сознания; повышении интеллектуальной и физической стойкости; обеспечении правильного использования молодежью своего свободного времени». В качестве средств достижения цели в уставе оговаривались: «организация празднований, представлений, курсов, соревнований, экскурсий, лагерей; занятия молодежи в библиотеках, хорах, музыкальных коллективах» [19, арк. 25]. Министр по делам религии и образования Венгрии в письме к руководителям отделов народнообразовательной внешкольной работы (13 апреля 1940 г.) отмечал, что многие новобранцы венгерской армии «не имеют элементарного национального чувства, которое необходимо для осознания национальной жизни, интеграции в венгерское сообщество и государственный организм». Этот пробел в воспитании молодежи, по мнению министра, должны были восполнить курсы

«Левенте» [22, арк. 2]. В Закарпатті організація «Левенте» розвинула визначену діяльність. Часто проводились зустрічі представників молодого покоління русинів з венгерськими військовими, в тому числі і в внутрішніх регіонах країни. В свою чергу, члени «Левенте» з етнічних венгерських районів організовували свої лагерь в околицях русинських сіл [2, old. 95]. Характер діяльності конкретних кружків «Левенте» в багатьох залежав від особистості регіональних керівників. Як найбільш одиозні мадяризатори проявили себе оточуючі начальники організації Э. Талфи (Тересва), Я. Коглович (Хуст), Я. Киш (Берегово) [11].

Незважаючи на всемерну підтримку інституції з боку властей, заняття «Левенте» не були популярні у молодіжці Закарпаття. 4 січня 1940 г. ужгородське жандармське відділення отримало повідомлення від начальника поліції міста про необхідність заборони відвідування курсів «Левенте» громадянами, «які здійснили злочини проти громадського порядку або перебували під наглядом поліції за антивенгерське злочинство». Згідно з інформацією цього документа, подібні випадки були частим явищем в Закарпатті [20, арк. 3]. Командуючий ужгородського округу «Левенте» в листі до бургомістра міста повідомляв, що в 1941–1942 навчальному році на заняттях «Левенте» відсутні 50–60 % учасників. Пояснювалось це, на думку керівника регіонального філіалу товариства, «недостатком одягу, викликаним військовим часом», а також «повільними відповідними правовими заходами та бюрократизмом в їх реалізації». В цьому зв'язку пропонувалося наступне рішення: розміщення з 15 серпня по 1 вересня 1942 г. великих оголошень, в яких міститься інформація про адміністративну відповідальність за невідвідування курсів «Левенте» [18, арк. 1].

Русофільське видання «Руська правда», дозволяючи собі достатньо різку критику національної політики венгерських властей в Закарпатті, періодично розміщало на своїх сторінках матеріали з негативною оцінкою діяльності «Левенте». Так, по зауваженню анонімного автора статті від 31 січня 1940 г., на танцювальний вечір товариства в Хусті прийшло «мало угорців, навіть з “Левенте”». Організатори пояснювали це «провокацією угорців» і їх «неохочею до мадярів», хоча самі, на думку автора, «не виконували братських обов'язків по відношенню до угорської громадськості». Всі афіші запланованого заходу були написані венгерською мовою, і «угорська публіка, бачивши неуважність до свого рідного, відплатила їм тим же» [36, с. 2]. Про низьку відвідуваність заходів «Левенте» повідомлялось і в венгеромовній офіційній «Карпатській венгерській газеті» («Kárpáti Magyar Hírlap»). По думці авторів статті від 5 червня 1943 г., цей факт доводив: «частина товариства не бачить в венгерській молодіжці майбутніх солдатів, героїв, державних будівельників», що являлось «плювком в душу і серце» венгерської громадськості [7, old. 2].

Реальна спроба організувати діяльність «Левенте» в відповідності з курсом «угро-русинізму» (т.е. пропаганди представлення про русинів як про окрему слов'янську націю, до якої чужді русофільські або проукраїнські настрої і незалежне розвиток самобутньої культури якої можливо лише в межах венгерського державства) була здійснена тільки в травні 1944 г. В Будапешті почав виходити двомовний (на русинській і венгерській мовах) журнал «Світле майбутнє» («Szebb Jövő»), який мав слугувати справі братської со-

співпраці русинської і венгерської народів». Редакція журналу просила «людей, знайомих з місцевими умовами і народною культурою», надіслати свої статті і замітки [21, арк. 43]. Однак реальність того часу вимагала від членів «Левенте» діяльності іншого роду: літом – восени 1944 г. учасники організації привертались до бойових дій проти просоветських партизан [6, old. 58–59].

Венгерські владні органи намагались різними засобами протидіяти поширенню комуністичних настроїв в Закарпатті. Свої послуги в цій сфері Прем'єр-міністру Венгрії П. Телекі запропонував головний секретар «Національної асоціації католицької сільської молодіжці» (далі – НАКСМ) Й. Керкай. На його думку, агітаційні навчальні курси, організовані товариством, повинні були популяризувати в середовищі молодіжці з Закарпаття ідею «особистої власності на землю», «християнські і національні цінності» [13, old. 199]. В Закарпатті до кінця 1940 г. були створені 104 первичні осередки регіонального філіалу НАКСМ – Організації греко-католицької молодіжці (далі – ОГМ). Основною формою їх роботи стали проведення лекцій і випуск агітаційних буклетів антикомуністичного змісту [13, old. 208].

НАКСМ і ОГМ діяли в тісній зв'язці з «Левенте». 18 жовтня 1941 г. керівники організації підписали угоду про співпрацю [28, с. 1]. ОГМ заявляла про свою місію всемерного просвіщення русинської молодіжці, а також декларувала аполітичність. В одній з програмних статей в газеті «Неделя» ОГМ іменовалась «християнською організацією молодіжці, яка виключає партійну, політичну і протинародну шкідливу діяльність, несе Богу, Церкві, державі і народу молодіжці здорову душу і тіло, чисту душевно і фізично, молодіжці з характером в повному значенні цього слова» [14, с. 4–5]. ОГМ регулярно організовувались триденні курси додаткового навчання, учасники яких слухали лекції о «Бозі, державі, культурі села, господарстві, любові до Рідної, любові до Батьківщини і танцях». Метою подібних курсів провозглашалось виховання «нового людини, який повний оптимізму, енергії і відваги діяти на благо покращення соціально-культурної життя народу» [33, с. 3]. Учасникам курсів, які проводились в лютому 1943 г., була організована зустріч з регентом комісаром П. В. Томчани, який провів торжественну мову на русинській мові і пожертвував 150 скоринок на святковий обід на честь закінчення роботи школи [34, с. 2]. В місцевій пресі такі курси ОГМ позиціонувались як відповідь на «ложні звинувачення» в адрес венгерських властей в мадяризації і недостатній увазі до русинської культури [24, с. 4].

В міжвоєнний період в Закарпатті діяли скаутські організації як русофільської, так і української орієнтації. Після входження регіону в склад Венгрії місцеві громадські діячі почали обговорювати перспективи роботи оновленого скаута. Ініціаторами цього процесу стали русофільський «Угро-русинський скаут ім. А. Духновича» (керівник – русофил С. Фенцик), входивший в міжвоєнний період в Чехословацьку федерацію скаутів. В квітні 1939 г. співробітники цієї інституції представили С. Фенцику план організації скаутської роботи в регіоні, який передбачав: автономію скаутської організації Закарпаття в складі общевенгерського скаута; членство в організації виключно «громадян Венгрії угро-русинської національності»; здійснення керівництва

исключительно «угро-русскими»; право самостоятельного выбора языка, команд, униформы, флага и значков. Всю подготовительную работу должны были осуществлять «угро-русы, имевшие опыт скаутской деятельности». Руководство русофильской скаутской организации не отрицало возможности достижения договоренности со своими идейными противниками – проукраински настроенными деятелями: предлагалось пригласить на совещание, посвященное проблемам скаутской работы в регионе, представителей молодежной организации «Пласт» [17, арк. 1–2].

Венгерские власти, однако, предпочли сами контролировать организацию движения в Закарпатье. Согласно решению Премьер-министра П. Телеки от 16 февраля 1940 г., в регионе запрещалась деятельность «Угро-русского скаута им. А. Духновича», а также начиналась работа по организации отдельного русинского района в составе общевенгерского скаута. Возглавить организацию должен был преподаватель ужгородской гимназии С. Федор [2, old. 98]. В мае 1940 г. в присутствии П. Телеки и регентского комиссара Ж. Перени был освящен флаг скаутской организации ужгородской греко-католической духовной семинарии, которая начала свою работу еще в октябре 1939 г. Организация декларировала свою верность идеям «святостефанизма» и «угро-русинизма». Л. Миги, выступая на торжественном собрании от имени студентов семинарии, заявил: «Мы, русины, в королевстве Святого Стефана берем на себя старую роль и будем охранять государство Святого Стефана, святостефанские границы» [32, с. 3]. В распоряжении регентского комиссара Подкарпатской территории от 20 мая 1940 г. подчеркивалась необходимость «расширения скаутской работы в интересах лучшего будущего Отечества и всего человечества» [23, арк. 1].

Весной – летом 1940 г. перспективы скаутского движения в Закарпатье активно обсуждались С. Федором и его коллегами по ужгородской гимназии. С. Федор придерживался умеренной русофильской позиции, однако в целом был склонен к компромиссу с венгерскими властями и был готов учитывать особенности официальной национально-культурной политики. С. Федор отрицательно оценивал чрезмерно резкую риторику отдельных своих коллег – последовательных русофилов. Так, например, на совещании преподавателей гимназии 30 марта 1940 г. учитель М. Грига заявил о необходимости организации «независимого русского скаута в национальном духе», а также подчеркнул угрозу вхождения региональных организаций в общевенгерскую скаутскую структуру: учитель утверждал, что «угро-русское меньшинство будет подавлено венгерским большинством в общей организации», «венгры не понимают интересов угро-русских скаутских команд» [10, old. 103–104]. На следующем совещании, прошедшем 2 апреля, М. Грига попросил разъяснить некоторые аспекты: официальный язык коммуникации в скаутской организации, язык команд (в качестве негативного примера насаждения венгерского языка М. Грига назвал деятельность общества «Левенте»); текст скаутской присяги; возможность вступления этнических венгров в «угро-русский скаут». Из ответов лидеров скаутского движения Закарпатья – С. Федора, Л. Крайнича и М. Веллманна – следовало: официальным языком регионального скаута должен быть язык «угро-русский язык», были разработаны «безупречные в лингвистическом плане команды на русском языке»; скауты должны были присягать «на верность венгерскому государству, но не венгерской нации»; ученики венгерской национальности не могли стать членами «угро-русского скаута» [9,

old. 102]. Впрочем, не все озвученные принципы работы скаута соответствовали действительности. В конце марта 1940 г. жандармский поручик Г. Стахо презентовал полный набор инвентаря лучшему скаутскому кружку региона – кружку им. М. Берччи в с. Великое Березное. Жандармский служащий особо отметил, что в работе общества использовался как русинский, так и венгерский язык [30, с. 4]. В переписке с центральным руководством венгерского скаута С. Федор указывал на необходимость обеспечения библиотек общества достаточным количеством литературы на русинском языке, организации образовательных курсов для скаутских работников [3, old. 255].

Деятельность скаута Закарпатья была окончательно оформлена указом Премьер-министра от 1 декабря 1940 г. Был образован Двенадцатый скаутский район, входивший в состав Венгерской ассоциации скаутов. Его председателем стал С. Федор, заместителем – И. Гемеш [2, old. 98]. Для проведения мероприятий, организации летних лагерей и покупки оборудования решением Премьер-министра организации было выделено 1500 пенго [3, old. 255]. Скауты вместе с членами организации «Левенте» участвовали практически во всех официальных торжественных мероприятиях, проводимых под эгидой венгерских властей. Согласно отчету полиции Ужгорода, «угро-русский скаут оказывал содействие в организации и проведении общественных мероприятий», «политической деятельности не вел» [8, old. 50]. Однако, в работе отдельных кружков заметным было влияние умеренных русофилов. Например, в мае 1942 г. руководитель сваявской скаутской организации И. Полянский добился присвоения кружку имени И. Сильвая – известного русофильского деятеля второй половины XIX в. [29, с. 9].

Студенческие объединения традиционно играли заметную роль в национально-культурной жизни Закарпатья. После включения Закарпатья в состав Венгрии 150 из 600 человек, которые до этого являлись студентами вузов Чехословакии, продолжили обучение в университетах венгерских городов (Будапешт, Дебрецен, Шопрон, Печ) [4, old. 138]. Весной – летом 1939 г. в региональной прессе обсуждалась возможность открытия университета в Ужгороде, однако данный план так и не был реализован [5, old. 17]. В первый учебный год на основании решения Министра внутренних дел Венгрии студенты из Закарпатья имели ряд льгот (например, в обеспечении питанием, выплате экзаменационных сборов), которые позже были отменены [5, old. 18]. В 1943 г. лишь 22 студента из Закарпатья получали стипендии (400–600 пенго). Регентский комиссар Подкарпатской территории П. В. Томчани выделил на 1944 г. 3350 пенго на стипендии для тех студентов русинской национальности, которые занимались изучением венгерской истории, а также тем венграм, которые исследовали русинскую проблематику. Для налаживания «взаимопонимания между народами» поощрялась практика проведения летних каникул студентами из Венгрии в Закарпатье, а русинами – во внутренних регионах Венгрии [12]. С этой же целью студентов из Закарпатья в общежитиях поселяли в одну комнату с венграми, что являлось одним из инструментов скрытой мадьяризации [12].

В чехословацкий период истории Закарпатья деятельность русинских студенческих организаций отражала общие тенденции национально-культурной жизни региона того времени и характеризовалась противоборством между русофилами и участниками украинского национального движения.

После событий марта 1939 г. студенческое движение оказалось деморализованным и дезорганизованным. Только в сентябре 1940 г. по инициативе студента юридического факультета Печского университета русофила И. Ковача (приближенного С. Фенцика) в Ужгороде состоялся съезд студенческой молодежи, на котором было объявлено о создании «Центрального союза русских университетских студентов» (далее – ЦСРУС) [27, с. 176–177]. Венгерские власти отнеслись к данному съезду с крайней настороженностью. Так, жупан Ужанской жупы в донесении Премьер-министру Венгрии П. Телеки сообщал, что практически все присутствовавшие на съезде выступали на русском языке, «направляли свои взоры не на Будапешт, а на Москву», «возвышали великорусскую, московскую культуру, которую считали древнейшей в Карпатах». По мнению чиновника, эти идеи несли угрозу венгерской государственности. Он рекомендовал вести среди студентов из Закарпатья пропаганду в духе официального идеологического курса «угро-русинизма» [15, арк. 8].

Ужгородский съезд показал, что студенческие лидеры не поддерживали данный курс и склонялись к русофильству. Так, И. Ковач объявил русский язык официальным языком организации и отказался от использования русинского языка, процесс кодификации которого проходил в то время, по причине его несоответствия «традиционному народному духу» [16, арк. 10]. Впрочем, уже в декабре 1940 г. часть студентов Дебреценского университета, который являлся наиболее популярным вузом у выходцев из Закарпатья, заявила о создании организации в духе «угро-русинизма». Заметка об этом событии появилась в русофильском издании «Русское слово». По сообщению автора статьи, планировалось создание организации в рамках ЦСРУС, но часть студентов «пошла на сговор и сгруппировалась в кружок», который «через одну ночь сменил свой русский облик и стал называть себя русским, русинским». В газетной заметке также подчеркивалось, что большинство «русских студентов Дебреценского университета всецело стало на сторону ЦСРУС и не принимало участия в работе, направленной против этой организации и против самих себя» [37, с. 2]. Студенты, которые решили отделиться от русофильской организации, создали «Общество подкарпатских русинских университетских студентов» (далее – ОПРУС). Ведущую роль в данном объединении играли студенты Дебреценского университета В. Булеца и К. Яськов. Между лидерами русофильской и русинофильской организаций начался затяжной конфликт, который сопровождался взаимными обвинениями в неправомерном присвоении денежных средств студентов. При

этом ЦСРУС помещал свои разоблачающие заметки на страницах издания «Русское слово» [25, с. 4; 26, с. 3], а ОПРУС – на страницах газеты «Неделя» – рупора приверженцев «угро-русинизма» [38, с. 6]. ОПРУС выражало полную лояльность официальному идеологическому курсу. Так, К. Яськов, выступая на торжественном собрании русинских студентов Дебреценского университета 22 мая 1941 г., заявил о приверженности организации «святостефанской идее общей судьбы венгров и русинов» [1, old. 1]. Регентский комиссар М. Козма в своем выступлении на собрании ОПРУС в Дебрецене 22 октября 1941 г. еще раз очертил основные постулаты «угро-русинизма»: «Угро-русский народ хотели украинизировать, русифицировать, но подобная связь опаснее для угро-русского бытия, чем какая-нибудь иная. Венгерская политика такова, что я бесчисленное количество раз провозглашал, что угро-русский народ есть самостоятельно развившимся славянским народом» [35, с. 2]. Накануне этого визита М. Козмы лидеры ОПРУС К. Яськов и И. Бреца предложили студентам из Закарпатья, которые обучались в Дебрецене и Будапеште, заключить с регентским комиссаром специальный договор в обмен на стипендии. Студенческое сообщество, однако, с прохладой встретило данный проект, который в итоге не был реализован. Вскоре студентов из Закарпатья, которые обучались в Будапеште, силовыми методами (под угрозой лишения стипендий) заставили вступить в общевенгерскую организацию «Ракоци» [31, с. 169].

Выводы. Таким образом, культурно-просветительские общества, которые функционировали в русле политики «угро-русинизма» и провозглашали полную аполитичность своих программных установок, пользовались поддержкой (в том числе финансовой) со стороны властных элит. Русинофильские общества, созданные по инициативе венгерской администрации, не вызывали сколько-либо заметного интереса у местного населения. Фаворизируемое Будапештом прорусинское крыло организации студентов из Закарпатья, обучавшихся в вузах Венгрии, значительно уступало в популярности русофильскому ЦСРУС под руководством И. Ковача. Венгерские власти навязывали молодежи края обязательное участие в организации «Левенте», которая стала одним из наиболее одиозных инструментов мадьяризации местного населения; ее деятельность являлась предметом критики со стороны значительной части интеллигенции региона. Репрессивный характер политики властей хортистской Венгрии в Закарпатье обусловил общее неприятие ее национально-культурной политики со стороны большинства местного населения.

Список використаних джерел

1. A Kárpátaljai Ruszin Egyetemi Hallgatók Egyesülete megalakult Debrecenben // Kárpáti magyar hirlap. 1941. Május 29. Old. 1.
2. Boros L. Cserkészek és leventék Kárpátalján 1938–1941 között // Acta Beregsasiensis. 2011. № 1. Old. 93–100.
3. Botlik J. Egestas Subcarpathica: adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja 19–20. századi történetéhez. Budapest : Hatodik Síp Alapítvány, 2001. 328 old.
4. Brenzovics L. Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944. Ungvár : Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. 204 old.
5. Fedinec C. Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991). Budapest : Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 160 old.
6. Kövendi K. Csendőrtiszt a Kárpátokon. Egy csendőrtiszt naplója Magyarország történelmének legnehezebb és legszomorubb idejéből, 1944. Budapest : Szerző, 1953. 112 old.
7. Magyar «Levente-est» a Városi Színházban // Kárpáti magyar hirlap. 1943. Junius 5–6. Old. 2.
8. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). F. K 149. 251. cs. 1942. 6. t. 6001–12000. alapszám. Old. 50.
9. MNL OL. F. K 149. 251. cs. 1942. 6. t. 6001–12000. alapszám. Old. 101–102.
10. MNL OL. F. K 149. 251. cs. 1942. 6. t. 6001–12000. alapszám. Old. 103–105.
11. Národní archiv České republiky (NAČR). F. MV-L. Sign. 2-10-4. Kart. 114.
12. NAČR. F. MV-L. Sign. 2-10-11. Kart. 114.
13. Tilkovszky L. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Budapest : Akadémiai Kiadó, 1967. 349 old.

- 14.Бобибча Н. О.Г.М. въ светлее сельскихъ руськихъ хлопцевъ // Неделя. 1942. 8 новембра. С. 3–5.
- 15.Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). Ф. 47. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 8.
- 16.ДАЗО. Ф. 47. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 10.
- 17.ДАЗО. Ф. 50. Оп. 3. Спр. 358. Арк. 1–2.
- 18.ДАЗО. Ф. 94. Оп. 5. Спр. 278. Арк. 1.
- 19.ДАЗО. Ф. 185. Оп.3. Спр. 52. Арк. 24–35.
- 20.ДАЗО. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 568. Арк. 3.
- 21.ДАЗО. Ф. 1060. Оп. 1 Спр. 137. Арк. 43.
- 22.ДАЗО. Ф. 1096. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 2.
- 23.ДАЗО. Ф. 1096. Оп.1. Спр. 41. Арк. 1.
- 24.Дядько Докевич. Закончився и другой руський курсъ на Высшой Школе Народного Образования въ Унгваре // Неделя. 1944. 5 марта. С. 4.
- 25.Ковачъ И. Куда девалось имущество нашихъ студенческихъ организаций // Русское слово. 1942. 22 іюля. С. 4.
- 26.Ковачъ И. Наше студенчество // Русское слово. 1942. 1 іюля. С. 3.
- 27.Куцов К. Иван Иванович Ковач // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2012 рік: Рекомендаційний бібліографічний посібник / укл. Н. М. Вачиля, Г. В. Бобонич. Ужгород, 2011. С. 176–177.
- 28.ЛОК–КАЛОТ // Неделя. 1941. 9 новембра. С. 1.
- 29.М. кор. держ. коэд. гражд. школа в Сваляве с руськимъ преподавательнымъ языкомъ. Годичный отчетъ за 1941 / 1942 учебный годъ / составилъ при сотрудничестве профессорской корпорации директоръ И. Лендьель. Свалява : Типографія «Туруль», 1942. 31 с.
- 30.Найлепший великобрезнянскій скавт достане целый прибор // Карпатска неделя. 1940. 31 марта. С. 4.
- 31.Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. 244 с.
- 32.Премієр-міністер граф Телеки на торжественном посвяченю прапора скавтов гр. кат. Дух. Семинаріє // Карпатска неделя. 1940. 19 мая. С. 3–4.
- 33.Про высшу школу народного образования О.Г.М. // Неделя. 1943. 31 януара. С. 3.
- 34.Регентскій комиссаръ П. Вильгельм Томчаній навищивив высшу школу народного образования О.Г.М. // Неделя. 1943. 28 февруара. С. 2.
- 35.Регентскій комиссаръ Николай Козма среди угрорусскихъ студентовъ в Дебрецене // Карпаторусскій голось. 1941. 22 октября. С. 2.
- 36.Танцевальная вечерина хустскихъ Левентовъ // Русская правда. 1940. 31 января. С. 2.
- 37.Фридманскій И. Кое-что о студенчестве // Русское слово. 1940. 8 декабря. С. 2.
- 38.Язьковъ К. Куда девалось имущество бывшихъ студенческихъ организаций // Неделя. 1942. 12 іюля. С. 6.

References

1. A Kárpátaljai Ruszin Egyesütemi Hallgatók Egyesülete megalakult Debrecenben // Kárpáti magyar hirlap. 1941. Május 29. Old. 1. (in Hungarian).
2. Boros L. Cserkészek és leventék Kárpátalján 1938–1941 között // Acta Beregsasiensis. 2011. № 1. Old. 93–100. (in Hungarian).
3. Botlik J. Egestas Subcarpathica: adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja 19–20. századi történetéhez. Budapest : Hatodik Síp Alapítvány, 2001. 328 old. (in Hungarian).
4. Brenzovics L. Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944. Ungvár : Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010. 204 old. (in Hungarian).
5. Fedinec C. Fejezetek a kárpátaljai magyar közoktatás történetéből (1938–1991). Budapest : Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1999. 160 old. (in Hungarian).
6. Kövendy K. Csendőrök a Kárpátokon. Egy csendőrtiszt naplója Magyarország történelmének legnehezebb és legszomorúbb idejéből, 1944. Budapest : Szerző, 1953. 112 old. (in Hungarian).
7. Magyar «Levente-est» a Városi Színházban // Kárpáti magyar hirlap. 1943. Junius 5–6. Old. 2. (in Hungarian).
8. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). F. K 149. 251. cs. 1942. 6. t. 6001–12000. alapszám. Old. 50. (in Hungarian).
9. MNL OL. F. K 149. 251. cs. 1942. 6. t. 6001–12000. alapszám. Old. 101–102. (in Hungarian).
10. MNL OL. F. K 149. 251. cs. 1942. 6. t. 6001–12000. alapszám. Old. 103–105. (in Hungarian).
11. Národní archiv České republiky (NÁČR). F. MV-L. Sign. 2-10-4. Kart. 114. (in Czech).
12. NÁČR. F. MV-L. Sign. 2-10-11. Kart. 114. (in Czech).
13. Tilkovszky L. Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Budapest : Akadémiai Kiadó, 1967. 349 old. (in Hungarian).
14. Bobybycha N. O.Gh.M. v svetlee seljskykh rusjkykh khlopcev // Nedelja. 1942. 8 novembra. S. 3–5. (in Ukrainian).
15. Derzhavnyj arkhiv Zakarpatsjkoji oblasti (DAZO). F. 47. Op. 1. Spr. 139. Ark. 8. (in Hungarian).
16. DAZO. F. 47. Op. 1. Spr. 139. Ark. 10. (in Hungarian).
17. DAZO. F. 50. Op. 3. Spr. 358. Ark. 1–2. (in Russian).
18. DAZO. F. 94. Op. 5. Spr. 278. Ark. 1. (in Hungarian).
19. DAZO. F. 185. Op.3. Spr. 52. Ark. 24–35. (in Hungarian).
20. DAZO. F. 281. Op. 1. Spr. 568. Ark. 3. (in Hungarian).
21. DAZO. F. 1060. Op. 1 Spr. 137. Ark. 43. (in Hungarian).
22. DAZO. F. 1096. Op. 1. Spr. 7. Ark. 2. (in Hungarian).
23. DAZO. F. 1096. Op.1. Spr. 41. Ark. 1. (in Ukrainian).
24. Djadjko Dokevych. Zakonchivsja y drughyj rusjkyj kurs na Vysshoy Shkole Narodnoho Obrazovanja v Unghvare // Nedelja. 1944. 5 марта. S. 4. (in Ukrainian).
25. Kovach" I. Kuda devalos' imushhestvo nashih" studencheskih" organizacij // Russkoe slovo. 1942. 22 ijulja. S. 4 (in Russian).
26. Kovach" I. Nashe studenchestvo // Russkoe slovo. 1942. 1 ijulja. S. 3. (in Russian).
27. Kucov K. Ivan Ivanovykh Kovach // Kalendar krajeznavchjkh pam'jatnykh dat na 2012 rik: Rekomendacijnyj bibliografichnyj posibnyk / ukl. N. M. Vachylja, Gh. V. Bobonych. Uzhghorod, 2011. S. 176–177 (in Ukrainian).
28. LOK–KALOT // Nedelja. 1941. 9 novembra. S. 1. (in Ukrainian).
29. M. kor. derzh. koed. ghrazhd. shkola v Svaljave s rusjkyk prepodavatel'nyj jazykom. Ghodychnyj otchet za 1941 / 1942 uchebnyj ghod / sostavyl pry sotrudnychestve professorskoj korporacij dyrektor Y. Lendj'el. – Svaljava : Typoghrafija «Туруль», 1942. – 31 s. (in Russian).
30. Najlepshyj velykobereznyjanskyj skavt dostane celyj prybor // Karpatska nedelja. 1940. 31 marta. S. 4 (in Ukrainian).
31. Oficyns'kyj R. A. Politychnyj rozvytok Zakarpattja u skladi Ughorshhyny (1939–1944). Kyjiv : Institut istoriji Ukrajinjy NAN Ukrajinjy, 1997. 244 s. (in Ukrainian).

32. Premier-mynyster ghrاف Teleky na torzhestvennom posvjachenju prapora skavtov ghr. kat. Dukh. Semynarie // Karpatska nedelja. 1940. 19 maja. S. 3–4. (in Ukrainian).
33. Pro vysshu shkolu narodnogho obrazovanja O.Gh.M. // Nedelja. 1943. 31 januara. S. 3 (in Ukrainian).
34. Reghentskyj komysar P. Vyljgheljm Tomchanij navyshhyvyv vysshu shkolu narodnogho obrazovanja O.Gh.M. // Nedelja. 1943. 28 februara. S. 2. (in Ukrainian).
35. Regentskij komissar "Nikolaj Kozma sredi ugorusskikh" studentov" v Debrecene // Karpatorusskij golos". 1941. 22 oktjabrja. S. 2. (in Russian).
36. Tanceval'naja vecherina hustskih" Leventov" // Russkaja pravda. 1940. 31 janvarja. S. 2. (in Russian).
37. Fridmanskij I. Koe-chto o studenchestve // Russkoe slovo. 1940. 8 dekabrja. S. 2. (in Russian).
38. Jaz'kov" K. Kuda devalos' imushhestvo byvshih" studencheskikh" organizacij // Nedelja. 1942. 12 julija. S. 6. (in Russian).

РЕЗЮМЕ

МІСЦЕ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ЗАКАРПАТТЯ (1938–1944 рр.)

Казак О. Г. (Мінськ)

У статті розглядаються різні аспекти функціонування молодіжних організацій Закарпаття в 1938–1944 рр., таких як «Левенте», скаут, студентські товариства. Джерельну базу роботи складають вперше введені в науковий обіг документи Державного архіву Закарпатської області, Угорського національного архіву та Національного архіву Чеської Республіки, а також матеріали регіональної преси (русофільська газета «Неделя», русофільське видання «Русское слово» та угорськомовні офіційні видання). Діяльність провладних організацій («Левенте», «Організація греко-католицької молоді» та ін.) розглядається в контексті офіційного курсу «угро-русинізму», спрямованого на підтримку локальної русинської ідентичності замість інших національних проєктів та культивування в середовищі східнослов'янського населення регіону ідеї повної лояльності угорській державі. Крім того, ці інституції (в першу чергу – «Левенте») були дієвим засобом поступової мадяризації краю. Прагнення угорської влади були спрямовані на ліквідацію або максимальне обмеження діяльності тих культурно-просвітницьких організацій, члени яких дотримувалися русофільських і, особливо, проукраїнських позицій. Проте, русофільська організація «Центральний союз руських університетських студентів» мала досить сильний вплив на закарпатську молодь, яка навчалася в університетах Угорщини. Створені під егідою влади інституції, покликані пропагувати ідеї «угро-русинізму», однак, не користувалися підтримкою місцевої молоді. Мадяризаторські підстави національної політики Будапешта були очевидними. Лише турбота про міжнародний імідж не дозволяла угорському керівництву здійснити радикальні проєкти асиміляції закарпатців.

Ключові слова: національно-культурне життя, Закарпаття, ідентичність, «угро-русинізм», мадяризація, «Левенте», скаут, студентські організації.

SUMMARY

PLACE OF YOUTH ORGANIZATIONS IN THE NATIONAL-CULTURAL LIFE OF ZAKARPATTIA (1938–1944)

O. Kazak (Minsk)

The article discusses various aspects of the functioning of youth organizations in Zakarpattia in 1938–1944, such as «Levente», scouts, student organizations. The source base of the article consists of the documents of the State Archive of the Zakarpattian Region, the Hungarian National Archive and the National Archive of the Czech Republic, as well as materials of the regional press (the Rusinophile newspaper «Nedelya», the Russophile newspaper «Russkoe slovo», Hungarian-language official publications), which were first put into scientific circulation. The activities of pro-government organizations («Levente», «Organization of Greek Catholic Youth», etc.) are considered in the context of the official course of «Ugro-Rusinism», aimed to support local Ruthenian identity in return for other national projects and cultivation among Eastern Slavic population of the region the idea of complete loyalty to the Hungarian state. In addition, these institutions («Levente», first of all) were an effective means of gradual magyarization of the inhabitants of the region. The aspirations of the Hungarian authorities were aimed at eliminating or maximally limiting the activities of those cultural and educational organizations whose members adhered to Russophile and, especially, pro-Ukrainian positions. However, the Russophile organization «Central Union of Russian University Students» had a rather strong influence on Zakarpattian youth, who studied at universities in Hungary. The institutions created under the auspices of the authorities, designed to promote the ideas of «Ugro-Rusinism», however, did not enjoy the support of local youth. The foundations of the national policy of Budapest were obvious. Only care about the international image did not allow the Hungarian authorities to implement radical projects of assimilating the inhabitants of Zakarpattia.

Keywords: national and cultural life, Zakarpattia, identity, «Ugro-Rusinism», magyarization, «Levente», scouts, student organizations.

РАДЯНСЬКІ ОСВІТНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ 1946-1950 рр.: ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Міщанин В. В. (Ужгород)

У статті йдеться про освітню реформу радянської влади в Закарпатській області 1946-1950 рр. На основі раніше неопублікованих документів, автор досліджує становище освіти на Закарпатті в перші повоєнні роки, вказує на відновлення радянською державою діяльності закладів освіти, процесу навчання, кадрового забезпечення шкіл. Особливо розглядається реорганізація системи освіти: запровадження обов'язкового семирічного навчання, поширення середньої освіти, створення мережі закладів середньої спеціальної освіти, заснування Ужгородського університету. Разом з тим, вказується на ідеологізацію освіти, перехід на радянські навчальні плани і програми, контроль і пресинг стосовно закарпатської інтелігенції. Автор вказує на зміни в апараті Закарпатського обласного відділу освіти, у порівнянні із періодом Закарпатської України – створення секторів шкіл, дитячих будинків, дошкільних установ, кадрів, спеціальний, плановий, адміністративно-господарський. Присвячено увагу обласній нараді працівників народної освіти краю, що відбулася в січні 1946 р. в Ужгороді. Вона відіграла значну роль у переході на нову радянську систему навчання. Ідейно-політичному вихованню вчителів мав сприяти інститут удосконалення кваліфікації вчителів, спеціальні науково-методичні наради, конференції, семінари для керівників шкіл і педагогічних працівників усіх рівнів. Обмін досвідом із вчителями УРСР та інших республік мав також сприяти швидкій інтеграції Закарпаття в освітній простір СРСР. Обов'язковими ставали первинні партійні осередки в школах. Викладачі і студенти університету також знаходилися під прискіпливою увагою партійного керівництва. Свідченням є безрезультатна постановка обкому КП(б)У «Про викладання суспільних наук в Ужгородському університеті». Ідейно-політичне виховання молоді покладалось на кафедру марксизму-ленінізму. Під шквал більшовицької критики за неправильне ідеологічне викладання потрапили викладачі університету П. Сміян, Ф. Потушняк, М. Лелекач, Є. Кондор.

Ключові слова: освіта, школа, учні, вчителі, навчання, реформа, відділ освіти, університет, ідеологія, Закарпатська область, більшовики.

22 січня 1946 р. утворена Закарпатська область у складі УРСР. Це стало початком другого етапу радянських перетворень – тотальної радянзації. Здійснені в краї реформи і перетворення торкнулися й освітньої сфери. Адже саме школа мала сформувати і виховати радянську людину. Більшість дослідників, які займалися розвитком освіти на Закарпатті перших післявоєнних років, як радянські [1], так і сучасні [2; 3; 4], основну увагу спрямовували на відновлення освітнього процесу у щойно визволеному краї, відновлення шкільної мережі, кадрового забезпечення. Лише останнім часом з'являються роботи, в яких вказується на об'єктивні умови [5; 6] та прослідковується ідеологічна складова реформування освіти за радянським взірцем [7; 8].

Навчальні заклади розпочали повний перехід на нові навчальні плани і програми. Відбуваються зміни в апараті обласного відділу освіти, зокрема структури і штату. Створюються сектори: шкіл, дитячих будинків, дошкільних установ, кадрів, спеці-

альний, плановий, адміністративно-господарський [9, арк. 6-7].

Помітною подією в історії переходу на нову радянську систему навчання стала обласна нарада працівників народної освіти краю, що відбулася в січні 1946 р. в м. Ужгород. Найбільшим успіхом було нарощування мережі шкіл. У 1945/1946 н. р. вдалося відкрити 17 середніх, 182 семирічні, 559 початкових шкіл. Українською мовою навчали у 644 школах: 468 початкових, 163 семирічні, 13 середніх. Російськомовних було 7 шкіл: 1 початкова, 2 семирічні, 4 середні. Угорську мову навчання практикували у 99 школах (83 початкові, 16 семирічних), румунську – у 7 початкових, словацьку – в 1 початковій [6, с. 158]. У 1950/1951 н. р. вже діяло 475 початкових, 318 семирічних, 54 середні школи. З них 681 з українською, 19 з російською, 100 з угорською, 12 з румунською мовами навчання. За підрахунками обласного відділу народної освіти динаміка чисельності учнів у краї в 1949/1950 н.р. виглядала наступним чином [10, с. 48].

За 1949/50 навчальний рік	Кількість учнів			
	1-4 класи	5-7 класи	8-10 класи	1-10 класи
На початку року	100 217	28 534	4 222	132 973
Вступило протягом року, виключаючи перехід з інших шкіл	771	350	39	1 160
На кінець навчального року	98 277	27 746	4 003	130 026
Відсів за навчальний рік	2 711	1 138	258	4 107

Зросла кількість вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді. У 1946/1947 н. р. в області працювали 17 шкіл робітничої та 14 шкіл і 48 окремих класів сільської молоді [6, с. 161]. Не спішили відкривати школи для інших національних меншин. Тільки

одна школа із словацькою мовою навчання діяла в с. Сторожниця Ужгородської округи. Не було відновлено зовсім навчання рідною мовою євреїв і німців. У 20-30-х рр. ХХ ст. на Закарпатті функціонували 14 німецьких, 4 єврейські школи, 1 ромська [11, с. 20].

Запрацювали в Закарпатській області 3 спеціальні школи: Ужгородська школа-інтернат глухонімих (73 учні), Мукачівська школа для сліпих (32 учні), Виноградівська школа для розумово відсталих дітей (120 учнів) [6, с. 161].

На обласний Інститут удосконалення кваліфікації вчителів, відкритий у 1946 р., поклали завдання забезпечити підвищення рівня кваліфікації керівних і педагогічних кадрів освіти, їх ідейно-політичне та науково-методичне зростання.

Реорганізація системи освіти, запровадження обов'язкового семирічного навчання, поширення середньої освіти вимагали від освітянських керівників забезпечення усіх шкіл кваліфікованими кадрами. Це здійснювалося за рахунок приїжджих. До початку нового 1945/1946 н.р. сюди прибуло 805 спеціалістів. Тільки в серпні 1946 р. на Закарпаття прибуло ще 526 педагогічних працівників. Загалом у 1946-1950 р. в крайову освіту спрямовано 2700 вчителів [6, с. 158]. Переважна більшість мала закінчену середню і вищу педагогічну освіту. Із педагогічними кадрами проводилась робота з їх «ідейно-теоретичного росту і підвищення ділової кваліфікації». Учителі та вихователі дитячих садків відвідували гуртки з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б). У 1950 р. на заочному навчанні в університетах, інститутах, училищах навчався 1 731 учитель Закарпаття, у т.ч. 1 450 місцевих [12, арк. 37].

Освітні республіканські керівники констатували, що більшість учителів шкіл з неросійською і неукраїнською мовою навчання слабо володіє російською, що негативно відбивається на знаннях учнів. 23 травня 1949 р. наказ міністерства освіти УРСР «Про стан навчально-виховної роботи в школах УРСР з неросійською і неукраїнською мовами навчання» вказував на необхідність забезпечити школи націменши кваліфікованими вчителями, які б володіли російською [13, арк. 36 зв.].

Обов'язковими ставали первинні партійні осередки в школах. Цей процес у 1947 р. лише розгортався. Тоді в області діяло 6 шкільних парторганізацій. Як звітували, «первинна парторганізація при Свалявській середній школі (секретар тов. Глущенко), яка складається з трьох комуністів, домоглась того, що школа вийшла в число передових шкіл області» [14, арк. 27-28].

Відзначимо радянські нововведення – вивчення російської мови вже в 2 класі, а російської літератури в 5 класі. У 1-2 класах вводилася військово-фізична підготовка по 1 год. на тиждень, у наступних класах кількість годин збільшувалася до двох. Вводився предмет «Конституція СРСР і УРСР», відповідно до тоталітарних засад викладалися історія, географія та й решта. Цікавим є розподіл іноземних мов у школах області в 1948/49 н. р.: німецьку вивчали в 626 класах, англійську – в 150, французьку – 124 [13, арк. 82-84]. Невелика кількість годин на вивчення, відсутність технічних засобів навчання, неможливість мовної практики стали причинами низького рівня знань учнів з іноземних мов більшості шкіл.

Гостро постало питання методичної допомоги школам з угорською та румунською мовами навчання. На основі загальнодержавного навчального плану методисти інституту підвищення кваліфікації вчителів розробили навчальні плани для шкіл з угорською та румунськими мовами, що відображали інтереси радянської держави. Відчутною була переваженість уроками російської мови, а українська практично не викладалася, невелика кількість годин відводилася на вивчення рідної мови та історії свого народу [2, с. 348].

10 грудня 1946 р. обласним відділом освіти видано наказ «Про вивчення нового українського правопису в навчальних закладах області», затвердженого РНК УРСР 5 травня 1945 року. На пленарних засіданнях та секційних заняттях січневих конференцій (1947 р.) учителів шкіл області це питання займало провідне місце [15, с. 117].

Перед вчителями української та російської літератури ставилися завдання дати учням сталі знання з основ теорії літератури (стилеві напрямки, художній метод соціалістичного реалізму тощо). Учні повинні уміти розкривати політико-класову суть художніх творів. Учителів націлили «нешадно боротися проти залишків і рецидивів буржуазно-націоналістичних теорій» і т. д. Подібні завдання ставилися перед учителями предмету «Історія СРСР». Зауважимо, що історія України, не вивчалася як окремих предмет. Натомість історія СРСР вивчалася з 3-го до 10 класу (4 год. на тиждень). Вивчення історії мало допомогти учням «бачити велич свого народу, своєї соціалістичної Батьківщини». Вчитель математики мусів сприяти «вихованню матеріалістичного світогляду учнів», а природознавства – «озброїти школярів ученням Тімірязєва, Мічуріна, Лисенка».

Перед всім учительством поставлено завдання «приділяти в процесі викладання увагу розкриттю заслуг російських, радянських учених у розвитку світової науки, показу їх пріоритету в багатьох відкриттях і винаходах, нешадно боротися проти фактів низькопоклонства перед буржуазною культурою Заходу і Америки» [13, арк. 109-109 зв.].

Втім, закон про загальне обов'язкове навчання дітей шкільного віку на Закарпатті, насамперед у гірських округах – Рахівському, Тячівському, Волівському, Хустському, Іршавському і Свалявському, виконувався незадовільно. Виконкомі місцевих рад не вели точного обліку дітей шкільного віку, не контролювали відвідування учнями шкіл. Одночасно не всі школи своєчасно були підготовлені до навчального року. В одній з постанов облвиконкому йшлося: «Зобов'язати облВНО (тов. Керчу), голів виконкомів окружних, міських, селищних та сільських Рад депутатів трудящих: а) до 15 червня 1948 року провести по всіх населених пунктах області облік дітей і підлітків віком 6-15 років; б) організувати матеріальну допомогу учням, батьки яких загинули у боротьбі з німецькими окупантами, дітям інвалідів Вітчизняної війни та іншим дітям, які потребують допомоги; в) організувати з 1 вересня 1948 р. підвіз до шкіл учнів, які живуть далеко від школи, або відкрити для них шкільні інтернати; г) встановити суворий контроль за здійсненням закону про загальне обов'язкове навчання, не допускаючи пропусків занять учнями та відсіву їх зі школи» [13, арк. 43].

Важливим було подолання неписьменності. Станом на 1 вересня 1946 р. 26 264 дорослих закарпатців були неписьменними. У 1946/1947 навчальному році в області працювало 339 шкіл грамоти, 285 груп грамоти, індивідуально проходили навчання 725 осіб. Проте в багатьох селах навчання неграмотних і малограмотних не проводилося.

За спеціальною тематикою організовуються і проводяться науково-методичні наради, конференції, семінари для керівників шкіл і педагогічних працівників усіх рівнів. У кінці березня 1948 р. організована перша науково-педагогічна конференція вчителів навчальних закладів області з проблем поліпшення й удосконалення роботи освітніх установ, а якій працювали секції для всіх категорій учителів, керівників шкіл, класних керівників, працівників дошкільних закладів. 20 листопада 1948 р. на базі середньої

школи №1 м. Мукачєво пройшов обласний семінар керівників шкіл з питань популяризації передового педагогічного досвіду [1, с. 35].

На січневих 1950 р. нарадах вчителів Закарпатської області у містах і округах були присутні кращі вчителі Полтавської області. Гості поділилися досвідом у роботі, дали цінні методичні поради, а в обговореннях доповідей взяло участь 486 учителів. Як відзначалось в інформації: «Виступи вчителів були справжніми виступами більшовицької критики і самокритики. Вони були націлені на докорінне поліпшення навчально-виховної роботи шкіл та комсомольських і піонерських організацій, на викорінення формалізму у викладанні» [10, арк. 3].

Окремо відзначимо залучення дітей до різного виду змагань і конкурсів. У другій половині червня 1947 р. пройшла обласна виставка дитячого малюнка. 15 учнів були нагороджені грошовими преміями. Проводилися районні, міські, обласна спартакиади учнів з різних видів спорту. Переможці взяли участь у республіканській спартакиаді. У червні 1949 р. переможці обласних змагань стали учасниками республіканського зльоту юних художників та юних туристів-краєзнавців (35 учнів). У червні 1950 р. організовано першій обласний огляд художньої самодіяльності школярів. Кращі колективи виступили на республіканському огляді художньої самодіяльності, отримали грамоти і грошові премії. Відмінники навчання у червні-липні 1950 р. були нагороджені експертними путівками у Київ (77 учнів), Москву (16 учнів), Дніпропетровськ (39 учнів), Одесу (25 учнів). У липні 1948 р. 30 кращих учителів області одержали путівки на екскурсію визначними місцями України [6, с. 167, 169].

Щороку на засіданнях ради обласного відділу освіти і методичної ради інституту підвищення кваліфікації вчителів заслуховувалася інформація про діяльність 3-5 окружних та міських відділів освіти і методичних кабінетів. У інституті обов'язковими стали щоквартальні наради-семінари завідувачів методичних кабінетів і голів методичних об'єднань.

Із 1948 р. поширеною практикою стало проходження курсів підвищення кваліфікації республіканського і всесоюзного рівнів. Так, у червні 1950 р. 37 учителів української мови і літератури Закарпатської області пройшли курси підвищення кваліфікації при Інституті української мови і літератури АН УРСР у Києві. У листопаді 1950 р. для вивчення передового досвіду роботи шкіл м. Ленінград відряджено 7 вчителів шкіл області [6, с. 169].

Для пропагування комуністичних ідей використовувалося професійне свято – День вчителя. Так, 5 березня 1950 р. в приміщенні Закарпатської державної обласної філармонії Ужгородський округком КП(б)У та окружний відділ народної освіти провели черговий День вчителя за участі 232 педагогів. Для присутніх прочитали лекції «Вчення Леніна та Сталіна про соціалістичну державу», «Матеріалістичне вчення про походження та розвиток мови», інструктивні доповіді «Про завдання вчителів у підготовці до випробувань та до нового навчального року», «Про масово-політичну роботу в період проведення виборів до Верховної Ради СРСР та весняної сівби» [16, арк. 92]. Після ідеологічної обробки дали концерт.

Середні спеціальні заклади Закарпаття розвивалися на основі установ, які діяли у 1920-1930-х роках. Це учительські семінарії, торговельна академія, промислові та сільськогосподарські школи. У перші радянські роки запрацювали Ужгородський технікум радянської державної торгівлі, Мукачівський коопе-

ративний технікум і Виноградівський політехнічний технікум (1945 р.), Ужгородське училище прикладного мистецтва, Ужгородське музичне училище і Мукачівський сільськогосподарський технікум (1946 р.), Хустське училище культури і Хустський лісотехнічний технікум (1947 р.).

Окремі середні спеціальні заклади проіснували нетривалий час. Хустське педучилище створене в 1945 р., а в 1950 р. включено до складу Мукачівського педучилища (1945 р.). На базі Ужгородського педучилища у 1950 р. створено дворічний учительський інститут, який через чотири роки приєднано до УжДУ.

Працівників середньої ланки готували два медичні училища. Спочатку в 1946 р. в Хусті та Берегові відкрили курси медичних сестер, які згодом реорганізували в медучилища.

23 березня 1950 р. провели нараду працівників технікумів і училищ Закарпатської області. Секретар обкому КП(б)У М. Бойко доповів «Про стан і завдання ідейно-політичної і виховної роботи в технікумах і училищах області». В обговоренні доповіді виступило 12 осіб. Дехто «в порядку самокритики» висловив про те, що керівники і викладачі не відвідують гуртожитки, тому мало знають потреби студентів, хтось винуватив міськкомми і округкомми КП(б)У і ЛКСМУ, що вони «слабо вивчають» ідейно-виховну роботу технікумів й училищ. Найбільший резонанс викликало повідомлення про те, що Міністерством комунального господарства УРСР у Виноградівському технікумі направлено людей, «не розуміючих викладацької роботи та політично чужих». Начебто викладач електротехніки Бочковський «в своїх лекціях принижував досягнення Радянської техніки і схвально відгукувався про американську та німецьку техніку», а також «обурювався радянськими порядками і вів антирадянські розмови серед викладачів та студентів» [17, арк. 7].

Відкриття першого на Закарпатті університету викликало великий резонанс серед краян. Питання про утворення вищого навчального закладу на Закарпатті постало після підписання договору про Закарпатську Україну від 29 червня 1945 року. 19 липня 1945 р. спільною постановою секретаріату Центрального комітету Комуністичної партії Закарпатської України та Народної Ради Закарпатської України створювався Закарпато-Український Університет. Для організаційної роботи створено комісію з 11 осіб, яку очолив уповноважений у РПЗУ справах освіти І. Керча. Спочатку «технічним організатором університету» працював М. Небесник, а у відповідності до наказу РПЗУ від 27 вересня 1945 р. роботу з організації «Державного Закарпато-Українського університету» очолив С. Добош.

Не могло бути й мови про створення вишу без офіційної згоди партійного і радянського союзного і республіканського керівництва. За словами Р. Офіцинського: «Хоча Закарпатська Україна до 24 січня 1946 року перебувала поза юрисдикцією Радянської України і Радянського Союзу, проте у Києві 18 жовтня 1945 року з'явилася постановою Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У «Про відкриття державного університету в м. Ужгороді» [18, с. 206]. Підписали його голова РНК УРСР М. Хрущов та секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко.

Наказом управління вищої школи при РНК УРСР від 29 жовтня 1945 р. встановлювався контингент студентів у кількості по 30 студентів для історичного і біологічного факультетів, по 60 студентів для філологічного і медичного. Управління вищих шкіл НКО УРСР, управління в справах вищої школи при РНК УРСР, управління навчальних закладів

народного комісаріату здоров'я УРСР мали забезпечити університет професорсько-викладацьким складом [19, арк.6-6 зв.]. Наказом народного комісаріату освіти УРСР від 5 листопада 1945 р. призначено ректора «Закарпатського державного університету» А. Курішка, який приступив до виконання обов'язків 27 листопада 1945 року [18, арк. 203]. Спочатку працювали підготовчі курси, а з 1 лютого 1946 р. за парті сіли перші студенти: 168 юнаків і дівчат з різних міст і сіл України розпочали студентське життя. Навчальний процес почався на чотирьох факультетах – історичному, філологічному, біологічному та медичному.

Три з 8 пунктів спільної постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У про відкриття університету, разом з організаційними моментами (відкриття, встановлення контингенту студентів, кадрове і матеріальне забезпечення) стосувалися наповнення бібліотеки університету. Зокрема, комітет у справах політосвітніх установ при Раднаркомі УРСР мав надіслати 10 тис. прим. «навчальної, наукової, політичної та художньої літератури» [20, арк. 123]. Ще 20 тис. прим. мав передати Укркнигокультторг і 10 тис. АН УРСР.

Університету передали 5 будинків у центрі Ужгорода для навчальних занять і квартир професорсько-викладацького складу. На організацію вишу виділили 5 млн. пенге, або 2 млн. крб. [21, арк. 1-2].

Вступні випробування до університету проводилися із 1 по 20 вересня, а зарахування студентів із 20 по 25 вересня 1945 року. Крім того, 12-14 жовтня 1945 р. були проведені додаткові іспити, а з 15 жовтня працювали підготовчі курси. Заняття у новоствореному університеті розпочалося 1 лютого 1946 року.

У серпні 1946 р. відбувся другий набір студентів у кількості 180 осіб. На початку 1946/1947 н. р. у відповідності до наказу міністерства вищої освіти СРСР утворено хімічний факультет, відкриті постійно діючі підготовчі курси на 150 осіб, а в січні 1947 р. – заочне навчання на історичному і філологічному факультетах [22, с. 21]. Протягом навчального року в університет прибули 23 викладачі, тут працювали й уродженці Закарпаття [23, арк. 3-4].

На 1 липня 1946 р. було вже 15 кафедр, на яких працювало 42 викладачі. Серед них: 1 професор, 9 доцентів, 14 старших викладачів, 11 викладачів, 8 асистентів. У цьому ж році Рада Міністрів СРСР віднесла Ужгородський державний університет до першої категорії вузів і передала його Міністерству вищої освіти Радянського Союзу.

Викладачі і студенти університету знаходилися під прискіпливою увагою партійного керівництва. У відповідній записці ректора А. Курішка «Про стан Ужгородського державного університету» зазначалося: «Університет не забезпечений висококваліфікованим професорським персоналом. Із дев'яти професорських одиниць, передбачених штатним розписом, всі залишилися вакантними... Із 17 доцентських одиниць штатного розпису тільки 11 мають вчене звання». Із місцевих кадрів, які мали відповідну освіту, в штаті перебувало лише 5 (із 50 штатних одиниць), 3 викладачі працювали погодинно, 2 перебували на посадах штатних наукових співробітників ботанічного саду [24, арк. 12]. 30% всіх викладачів були членами Комуністичної партії. Позапартійні викладачі перебували під посиленням ідеологічним контролем.

У січні 1947 р. у зв'язку із постановою ЦК КП(б)У про стан роботи парторганізації в Київському державному університеті ім. Т. Шевченка відбулися партійні збори і в Ужгородському державному університеті. На зборах були присутні секретар Ужгородського міськкому КП(б)У М. Єфименко і представники

обкому КП(б)У. Секретар парторганізації університету Майданик доповів про недоліки щодо «індивідуального виховання студентства і професорсько-викладацького складу». Всі 9 мовців відзначили низьке ідейно-політичне виховання студентів і викладачів, серед студентів виявлені «елементи чужої ідеології», а серед викладачів – «елементи аполітичності, ... кастової замкненості» [25, арк. 6]. Конкретних осіб не називали.

Показовою є березнева 1947 р. постанова обкому КП(б)У «Про викладання суспільних наук в Ужгородському університеті». Керівництво університету мусіло «серйозно перебудувати роботу кафедр як науково-педагогічного колективу, що формує ідеологію студентства і робить ідейно-політичний вплив на інші кафедри» і зобов'язувалося «забезпечити у викладанні більш глибоке і політично загострене висвітлення боротьби нашої партії, Леніна і Сталіна з ворожими буржуазно-націоналістичним ухилами і концепціями. Ґрунтовно підняти ідейно-політичний рівень лекцій і семінарів». Вважалося, що в університеті «переважають студенти із місцевого населення, які виховувалися в умовах буржуазної школи, в дусі ворожій нам ідеології» [25, арк. 18-19].

Не випадково кафедра основ марксизму-ленінізму в 1946-1947 рр. вже складалася із 6 осіб, які мали серйозний партійний стаж та освіту (Академія комуністичного виховання ім. Н.К. Крупської тощо). Курс основ марксизму-ленінізму читався на всіх факультетах. При кабінеті марксизму-ленінізму викладачі відповідної кафедри змушені були проводити тематичні консультації. Проводилися виставки найкращих студентських конспектів із цього предмету. При кафедрі працював студентський гурток із вивчення творів. На думку секретаря Закарпатського обкому з пропаганди О. Карпенка, результати зимової і літньої сесій в університеті показали задовільні знання студентами предмету. Проте на екзаменах і заліках у деяких студентів виявили слабкі знання. Названо студента історичного факультету Гроловича, який не розумів різниці між поняттями «партія» і «клас», не відповідав на питання про організаційні основи марксистської партії, не орієнтувався у питаннях міжнародного становища; студента філологічного факультету Туряницю, який не знав, хто такі народники, не відповідав на питання про походження класів і класової боротьби; студентку медичного факультету Шпаковську, яка нічого не знала про події в Індонезії, не могла показати її на карті; студента біологічного факультету Крестяк, який стверджував, що в Угорщині в результаті останніх подій влада перейшла в руки комуністів; студента цього ж факультету Соїкова як такого, що не знає хто такі українсько-німецькі націоналісти.

Практикувалося для наочності в лекціях використання краєзнавчого матеріалу. «Приводили приклади із життя Закарпатської області, де з'явилися паростки нового у всіх сферах життя (колгоспи, стахановці і т.д.) і де новому приходиться вести боротьбу зі старим, за яке хватається класовий ворог. У темі «Класи і класова боротьба» використано місцевий матеріал, який характеризує загострення класової боротьби в західних областях України і в Закарпатській області на сучасному етапі», – йдеться в документі [25, арк. 31].

Члени кафедри основ марксизму-ленінізму у 1946/1947 н. р. провели 2 конференції (по одній на семестр) «Новий п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства УРСР» та «Шляхи завершення побудови соціалізму і поступовий перехід від соціалізму до комунізму» [20, арк. 32]. Погляньмо на «План культосвітньої та політико-виховної

роботи Ужгородського державного університету на 1-й семестр 1946/1947 н.р.». У вересні-місяці пропонувались ідеологічні заходи на загальних зборах працівників університету і засіданнях кафедри «Світове значення російської літератури», «Ідеологічна робота в сучасних умовах», «Великий російський вчений-дарвініст Северцев», «Буржуазно-націоналістичні перекирення в літературі», «Буржуазно-націоналістичні перекирення в історії України» [26, арк. 1]. Члени кафедри читали лекції поза межами університету. Так, за два місяці, у грудні 1946 та січні 1947 р., було прочитано 166 лекцій, зокрема: «Державний устрій СРСР», «Вчення Леніна-Сталіна про державу. Дружба народів СРСР», «Керівна роль більшовицької партії в системі Радянської держави», «Радянська демократія – найпошлідовніша демократія в світі», «Сталінська конституція – найдемократичніша Конституція в світі», «Буржуазна Конституція і виборчий закон», «Про журнали «Ленінград» і «Звезда», «Возз'єднання українських земель в єдину Українську Радянську державу», «Про радянську демократію – демократію вищого типу», «Про комуністичне виховання дітей в школі», «Сім'я і школа», «Про значення ідеологічної роботи» і т.д. [25, арк. 1-2].

Під пильною увагою знаходилися інші «ідеологічні» кафедри – української літератури, російської і західноєвропейської літератури, всесвітньої історії, історії СРСР. «З боку низки викладачів як наприклад викладач історії народів СРСР – кандидат історичних наук Сміян, мали місце прояви буржуазно-націоналістичної ідеології...», а викладач всесвітньої історії Лелекач і зав. кафедрою російської літератури кандидат філологічних наук Воскресенський, викладач історії народів СРСР ще у недостатній мірі володіють марксистською методологією, внаслідок чого скочуються на шлях вольгаризації», – зазначав головний ідеолог області Я. Карпенко [25, арк. 41]. У висновках він відзначив: «Одним із найбільших недоліків у викладанні суспільних наук є те, що низка викладачів, при роз'ясненні питань теорії, недостатньо використовують факти сучасності із внутрішньої і зовнішньої політики нашої партії. Окремі викладачі (Сміян, Потушняк) у своїх лекціях не дають різкої більшовицької критики буржуазного світогляду і, більше того, припускалися помилок в трактуванні питань теорії. Так, наприклад, кандидат історичних наук, доцент, викладач історії СРСР Сміян, в своїй статті, опублікованій в місцевій газеті, припустився низки грубих помилок» [25, арк. 42-43]. Критикували викладачу кафедри історії СРСР С. Кондор, викладача кафедри всесвітньої історії М. Лелекача.

В інформації О. Карпенка до секретаря ЦК КП(б)У в липні 1947 р. «Про деякі факти прояву ворожої ідеології в Закарпатській області» окремо відзначено кандидата історичних наук, завідувача кафедри історії СРСР, декана історичного факультету П.К. Сміяна. Його критикували за статтю «Українські націоналісти – вороги українського народу», опубліковану в газеті «Молодь Закарпаття». Комуністичні цензори звинуватили автора в тому, що він «підспівує українсько-німецьким націоналістам», викривляє правду, що в 1918 р. українські націоналісти були фактичними господарями України. П. Сміяну закинули помилкові твердження про те, що «в жовтні 1917 р. український народ повів боротьбу проти царизму за встановлення пролетарської влади» та «український народ вигнав в 1918 р. німців з України». Як ішлося в інформації: «В останньому випадку тов. Сміян припускається подвійної помилки – стає на позиції школи Грушевського про безбуржуазність українського народу і ігнорує вирішальну роль брат-

ської допомоги великого російського народу і роль В.І. Леніна та Й.В. Сталіна у визволенні України від німецьких окупантів у 1918 р.» [25, арк. 14].

Закарпатський обком КП(б)У звернувся до ЦК КП(б)У з проханням відмінити постанову про призначення завкафедрою П. Сміяна. Щоб уникнути переслідувань, П. Сміян перевівся на посаду завідувача кафедри історії Львівського педінституту (1947-1949 рр.). У 1949-1950 рр. працював доцентом кафедри історії Красноярського педінституту. У 1950 р. був репресований за зберігання «націоналістичної» літератури, засуджений на 10 років позбавлення волі. У 1955 р. повністю реабілітований з поверненням усіх прав і стажу роботи. До 2001 р. він працював у Луцькому педінституті (Волинському національному університеті ім. Лесі Українки) [27; 28, с. 46-47].

«Розробляючи плани лекцій кафедра (історії СРСР – авт.) особливу увагу приділяла питанням викриття буржуазно-націоналістичної концепції «школи» Грушевського про походження слов'ян, Київської держави, визвольної боротьби українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, возз'єднання України з Росією», – йшлося у звіті секретаря обкому партії з пропаганди в управлінні пропаганди і агітації ЦК КП(б)У «Про роботу кафедр суспільних наук Ужгородського державного університету станом на 1-е квітня 1948 р.» [29, арк. 10]. Це ж стосувалося і кафедри загальної історії у контексті викладання історії Польщі (період XVII ст.), де показували гетьманів Виговського, Дорошенка, Мазепи, Орлика як зрадників українського народу, які намагалися відірвати український народ від російського народу і передати Україну в колонію іноземних загарбників [29, арк. 13].

При обговоренні статті П. Сміяна на спільному засіданні кафедр суспільних наук і на «літературних сесіях» редакції газети «Закарпатська Україна» викрили «прояви ворожої ідеології з боку викладача кафедри археології та етнографії Ужгородського університету – члена НСПУ Ф. Потушняка» [30, арк. 32]. У 1947 р. Ф. Потушняк пройшов курси підвищення кваліфікації на кафедрах археології й етнографії Московського університету, провів відкриті лекції з навчальних предметів, що отримали високу оцінку московських педагогів. 5 червня 1947 р. йому надали вчене звання доцента.

1 серпня 1947 р. на зборах інтелігенції Ужгорода секретар обкому КП(б)У Г. Пінчук виголосив доповідь «За подальше піднесення ідеологічної роботи в Закарпатті». В обговоренні виступило 12 осіб. Завкафедри української літератури УжДУ Ясько заявив: «Письменник Потушняк ще не крокує разом з народом, його творчість не служить справі укріплення соціалістичного устрою, тому, що він до цього часу знаходиться в полоні буржуазної ідеології, не звільнився від вантажу старих грубих помилок націоналістичного змісту» [25, арк. 50].

2 серпня 1947 р. відбулися закриті університетські партійні збори із обговорення закритого листа ЦК ВКП(б) про справу Ключової і Роскіна. Із присутніх 23 комуністів (це були літні каникули) виступили 8. Виконувач обов'язків проректора університету В. Теряєв закликав посилити боротьбу з ворожою ідеологією. Завідувач кафедри основ марксизму-ленінізму М. Редько звинуватив викладача латинської мови Сулінчака, що той хвалив вищі Чехословаччини та інших державах, «плазував перед буржуазною наукою і культурою» [25, арк. 55]. Доцент цієї ж кафедри В. Аркадов відзначив: «Викладачі Лелекач (викладач всесвітньої історії) і Симулик, а також бувший викладач етнографії і археології Потушняк, виховува-

лись в університетах буржуазних держав, їм притаманна буржуазна ідеологія. Твори Потушняка, як в минулому, так і тепер, які були подані ним до друку, проникнуті ворожою ідеологією. У своїй практичній роботі вони допускають помилки, не виправляють ці помилки і не видно, щоб вони намагалися їх виправити» [25, арк. 56]. Сам же промовець закінчив Комуністичний університет і навчався 4 роки в аспірантурі, правда дисертацію не захистив [25, арк. 19]. На зборах ухвалили резолюцію щодо поліпшення ідеологічної роботи в університеті.

У резолюції вказувалися факти легальної та нелегальної еміграції студентів із Радянського Союзу: «... в результаті слабо поставленої внутрішньосоюзної виховної роботи були випадки оптації в Чехословаччину з боку студентів-комсомольців (Лісович), а також спроби втечі за кордон (студент Данко)» [25, арк. 64].

Тоді ж обком КП(б) в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Виноградіві, Хусті провів міські збори інтелігенції «За подальший підйом ідеологічної роботи на Закарпатті». З доповідями виступили секретарі обкому Турянниця, Пінчук, Карпенко, обласний прокурор Андрашко. В інших окружних центрах лектори обкому прочитали лекції про радянський патріотизм. В області тоді працювало 150 гуртків для інтелігенції з вивчення «Короткого курсу історії ВКП(б)», де займалося 2400 слухачів [25, арк. 57].

На вимогу ЦК КП(б)У відділ обкому з пропаганди і агітації 12 серпня 1947 р. надіслав до Києва на перевірку статті Ф. Потушняка, П. Лінтура, П. Сміяна. Упродовж 1947 р. Ф. Потушняка звинуватили у тому, що плазує перед західноєвропейською культурою, захищає реакційну філософію, виступає проти партійності в літературі тощо [30, с. 35]. Ф. Потушняка критикували переважно як письменника і в наступні роки.

Про те, як писати історію Закарпаття можемо судити з лекцій першого секретаря обкому партії І.Д. Компанця [31, арк. 1-133]. На 133 сторінках машинопису подано дороговказ історикам і письменникам краю.

Закарпаття не обминула лисенківщина – специфічний період у сільськогосподарській і біологічній науці та практиці, пов'язаний із проявом культу особи президента ВАСГНІЛ, академіка Т. Лисенка, у результаті чого припинено перспективні наукові дослідження. Почалася «лисенківщина» в серпні 1948 р., коли сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук у Москві закріпила «перемогу соціалізму» в біології. Це відлунило на біологічному факультеті УжДУ. Так, завідувач відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КП(б)У Дзюба у грудні 1948 р. надіслав у Москву в ЦК ВКП(б) «Інформацію про викладання біологічних наук в Ужгородському університеті». Перевірка встановила, що «викладання біологічних наук в університеті ... проводилося на надзвичайно низькому ідейно-теоретичному рівні. Студенти не виховувалися в дусі передової мічурінської матеріалістичної біології. Викладання біологічних наук велось за програмами і підручниками, які були просякнуті вейсманізмом... Більше того низка викладачів беззастережно проповідували в своїх лекціях менделізм і морганізм» [29, арк. 25-29]. За лекції з генетики під критику потрапила доцент Панафуті-

на, з гістології – доцент Краснопольська. За курс загальної біології критикували завкафедри, кандидата біологічних наук Роголя, його лекції «прочитані на низькому ідейно-теоретичному і науковому рівні, внаслідок цього в слухачів не виробилося правильного погляду на мічурінську агробіологічну науку».

Також Роголя розкритикували за статтю «Уродливість домашніх тварин і їх спадковість» у першому номері наукових записок держуніверситету 1947 року. Партійним ідеологам не сподобалися його слова: «Спадковість цих виродливостей пов'язується в останній час зі змінами в хромосомному апараті ядра клітини, що і передає їх по спадковості. Таким чином, можна думати, носіями спадковостей і різних аномалій є хромосомний апарат». Роголя звинуватили у «вейсманістській» позиції.

Працівники Ботанічного саду УжДУ потрапили під підозру за відсутність зв'язку з «практикою соціалістичного господарства, показ досягнень Мічуріна-Лисенка». Зауваження отримала і кафедра основ марксизму-ленінізму, бо «не своєчасно замітила помилку у викладанні біології, слабо допомагала біологам в оволодінні теорії марксизму-ленінізму» [29, арк. 27].

Учені намагалися відстояти свої погляди. На засіданні вченої ради Ужгородського державного університету 24 вересня 1948 р. виступив кандидат біологічних наук, доцент Мершиков, який казав, що у біології нема боротьби двох напрямків. Доцент Роголь заявив, що замість боротьби з менделізмом треба боротися з механічними установками, які переносяться на живі організми. Проте їх звинуватили у «слабкій теоретичній підготовці і незнанні вчення Мічуріна-Лисенка». А 19 листопада 1948 р. на бюро обкому заслухали питання про викладання на біологічному факультеті УжДУ і визначили «практичні заходи з усунення наявних недоліків» [29, арк. 28-29].

На 1 січня 1950 р. в університеті навчалася вже 820 студентів стаціонарного і 590 студентів заочного відділень. Для масових заходів використовували клуб площею 250 м² (колишня церква), фізкультурний зал 210 м². Працювали драматичний (15 осіб), хорівий (89 осіб), музичний (27 осіб), духовий (18 осіб), танцювальний (16 осіб), літературний (12 осіб) гуртки [32, арк. 2].

Отже, відкриття університету мало велике значення для «виховання радянської інтелігенції». Місцева інтелігенція піддалася наймасованішому пресингу з боку держави в умовах «жданівщини», «лисенківщини» тощо. У цілому головним у сфері освіти в Закарпатській області 1946-1950 рр. стало утвердження радянської системи навчання і виховання. Обласна влада дбала про поліпшення матеріального стану шкіл, навчально-виховного процесу за радянськими навчальними планами, забезпечення школи кадрами, ліквідації неписьменності і малописьменності серед дорослого населення. На Закарпаття прибули сотні вчителів з інших областей Української РСР, створено умови для підготовки місцевих вчителів. Для вирішення поставлених завдань використовувалися адміністративно-командні методи, а діяльність середніх спеціальних закладів й Ужгородського університету перебувала під пильним контролем партійних органів та органів державної безпеки.

Список використаних джерел

1. Гомоннай В. Народна освіта Радянського Закарпаття. Київ-Ужгород, 1988. 168 с.
2. Кляп М. Загальноосвітня школа // Нариси історії Закарпаття. Том III (1946-1991). Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. С. 341-354.
3. Кляп М. Питання освіти та в діяльності народних комітетів Закарпатської України // Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія. 2002. №6. С.162-171.
4. Кучер Т. Діяльність Народної Ради Закарпатської України у галузі освіти // Науковий вісник УжНУ. Серія історія. 2002.

№7. С.75-78.

5. Кляп М. Характеристика умов розвитку освіти та науки // Нариси історії Закарпаття. Т. III. (1946-1991)... С. 340-341.
6. Химинець В., Стрічак П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород: Карпати, 2009. 462 с.
7. Міщанин В., Місюк М. Трансформація системи освіти в період Закарпатської України 1944-1950 рр. // Розум в ХІХ столітті. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 червня 2012 р. Сімферополь: Кримський інститут бізнесу УЕУ, 2012. С. 25-32.
8. Міщанин В. Освітня реформа Закарпатської України (1944-1946 рр.): перехід на радянські стандарти // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. Вип. 1(34). С. 52-59.
9. Циркуляр Уповноваженого НРЗУ в справах освіти про облік вчителів, складання присяги службовцями та директорами шкіл, порядок переміщення вчителів, нагородження вчителів та притягнення до відповідальності службовців освіти (13.01.1945-16.12.1945) // ДАЗО. Ф.Р-14. Оп.1. Спр. 625. 71 арк.
10. Інформації, справки, докладні записки органів народного образования о состоянии народного образования в области (15.01.1950-23.12.1950) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 1380. 106 арк.
11. Куля Ф. Німецькі школи на Закарпатті. Ужгород: Патент, 1998. 62 с.
12. Інформації, справки работников сектора по вопросам работы школ (17.02.1950-17.11.1950) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 1379. 40 арк.
13. Прикази министерства образования УССР, письмо о компрометирующих данных на Пилип Степана (05.02.1949-20.12.1949) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 940. 140 арк.
14. Інформації отдела ЦК КП(б)У о состоянии учебно-воспитательной работы в школах области в 1946-1947, ходе подготовки к новому 1946-1947 учебному году (25.01.1947-10.07.1947) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 395. 38 арк.
15. Грищенко М. Народна освіта в західних областях Української РСР. – Київ: Радянська школа, 1960. 158 с.
16. Інформації, справки горкомов, окружкомов партії о выполнении постановлений бюро обкома КП(б) Украины, работе школ и средних специальных учебных заведений (10.01.1950-20.12.1950) // ДАЗО. Ф.П-1. Спр. 1381. 145 арк.
17. Інформації обкома партії ЦК КП(б)У о работе школ, средних специальных учебных заведений и госуниверситета (05.04.1950-20.10.1950) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 1270. 85 арк.
18. Офіцинський Р. Сталеві нерви тореадора. Україна. 2009-2014. Ужгород: Гражда, 2015. 244 с.
19. Постанова Ради Народних комісарів і ЦК КП(б)У накази Міністерства Вищої освіти СРСР, управління в справах школи при РНК УРСР про відкриття університету (18.10.1945-29.10.1945) // ДАЗО. Ф.Р-545. Оп.1. Спр. 2. 7 арк.
20. Постанови Політбюро ЦК КП(б)У про командировання делегації молоді України на міжнародну конференцію молоді в Лондоні; плани заготівлі олійних культур із врожаєм 1945 р.; використання обладнання, завезеного з Румунії та Німеччини на підприємства Наркомхарчопрому УРСР; розміщення прикордонних військ НКВС Українського округу; плани здачі, використання, поставок картоплі та овочів урожаєм 1945 р. до Червоної армії, НКО СРСР, НКВМФ та НКВС СРСР; затвердження пільг на зернопоставки, наданих колгоспам УРСР, що прийняли переселенців із Польщі; направлення у закордонне відрядження працівників Наркомату закордонних справ УРСР; відкриття державного університету в м. Ужгороді; додаткові засоби боротьби з українськими націоналістами в західних областях та матеріали до них. «Окрема папка» (18.09.1945-25.11.1945) // ЦДАГО України. Ф.1. Оп.16. Спр. 59. 131+1 арк.
21. Постанова ЦК КПЗУ та НРЗУ про утворення Закарпато-Українського Університету в м. Ужгороді та про постачання харчовими продуктами викладачів і студентів (20.07.1945-29.10.1945) // ДАЗО. Ф.Р-14. Оп.1. Спр. 610. 8 арк.
22. Сторінки історії Ужгородського національного університету / Укл. Н. Жулканич. Ужгород: Вид-во О.Гаркуші, 2005. 219 с.
23. Звіт про роботу університету за 1945-1946 н.р. (04.03.1946) // ДАЗО. Ф.Р-545. Оп.1. Спр. 8. 22 арк.
24. Отчет, докладные записки Ужгородского госуниверситета о научной и педагогической работе кафедр основ марксизма-ленинизма, истории и литературы за 1946-1947 учебный год и работе университета // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 398. 48 арк.
25. Інформації, справки, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе с интеллигенцией, деятельности кафедр Ужгородского госуниверситета за 1946-1947 уч. год, фактах проявления враждебной буржуазной идеологии в области (25.01.1947-15.09.1947) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 377. 86 арк.
26. Звіт про роботу університету за 1946-1947 навчальний рік // ДАЗО. Ф.Р-545. Оп.1. Спр.32. 90 арк.
27. Мандрик І., Олашин М. Дев'ять років заслання Петро Сміян отримав за свої переконання // Новини Закарпаття. 2008. 15 січня. С.6.
28. Олашин М. Історичний факультет Ужгородського національного університету. Ужгород: Гражда, 2010. 440 с.
29. Інформації, отчеты обкома партии ЦК КП(б)У о работе кафедр общественных наук Ужгородского госуниверситета, преподавании биологических наук в университете и лечулище (19.04.1948-06.12.1948) // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 625. 29 арк.
30. Тиводар М. Життя і наукові пошуки Федора Потушняка. Ужгород: Гражда, 2005. 284 с.
31. Тексти лекцій першого секретаря обкома партії І.Д. Компанца «Партія завжди організовувала літературне дело и формировала его результаты», «О стиле и методах работы в партийных органах» // ДАЗО. Ф.П-1. Оп.1. Спр. 715. 133 арк.
32. Документи о политико-воспитательной и культурно-массовой работе (планы, отчеты и другая переписка) за 1949-1950 учебный год (22.11.1949-01.11.1950) // ДАЗО. Ф.Р-545. Оп.1. Спр. 152. 144 арк.

References

1. Ghomonaj V. Narodna osvita Radjansjkogho Zakarpattja. Kyjiv-Uzhghorod, 1988. 168 s. (in Ukrainian).
2. Kljar M. Zagaljnoosvitnja shkola // Narysy istoriji Zakarpattja. Tom III (1946-1991). Uzhghorod: Ghosprozrakhunkovyj redakcijno-vydavnychyj viddil upravlinnja u spravakh presy ta informaciji, 2003. S. 341-354. (in Ukrainian).
3. Kljar M. Pytannja osvity ta v dijalnosti narodnykh komitetiv Zakarpatskohoj Ukrainy // Naukovyj visnyk UzhNU. Serija: Istorija. 2002. №6. S.162-171. (in Ukrainian).
4. Kucher T. Dijalnistj Narodnoj Rady Zakarpatskohoj Ukrainy u ghaluzi osvity // Naukovyj visnyk UzhNU. Serija istorija. 2002. №7. S.75-78. (in Ukrainian).
5. Kljar M. Kharakterystyka umov rozvvtku osvity ta nauky // Narysy istoriji Zakarpattja. T. III. (1946-1991)... S. 340-341. (in Ukrainian).
6. Khymyneć V., Strichak P., Kachur B., Talapkanych M. Osvita Zakarpattja. Uzhghorod: Karpaty, 2009. 462 s. (in Ukrainian).
7. Mishhanyn V., Misjuk M. Transformacija systemy osvity v period Zakarpatskohoj Ukrainy 1944-1950 rr. // Rozum v KhIKh stolitti. Materialy Vseukrajinsjkoho naukovy-praktychnoji konferenciji 20 chervnja 2012 r. Simferopolj: Krymsjkij instytut biznesu UEU, 2012. S. 25-32. (in Ukrainian).
8. Mishhanyn V. Osvitnja reforma Zakarpatskohoj Ukrainy (1944-1946 rr.): perekhid na radjansjki standarty // Naukovyj visnyk Uzhghorodsjkogho universytetu. Serija: Istorija. Uzhghorod: Vydavnyctvo UzhNU «Ghoverla», 2016. Vyp. 1(34). S. 52-59. (in Ukrainian).
9. Cyrkuljary Upovnovazhenogho NRZU v spravakh osvity pro oblik vchyteliv, skladannja prysjaghy sluzhbovcjamy ta

- dyrektoramy shkil, porjadok peremishhennja vchyteliv, naghorozhennja vchyteliv ta prytyaghnennja do vidpovidalnosti sluzhbovciv osvity (13.01.1945-16.12.1945) // DAZO. F.R-14. Op.1. Spr. 625. 71 ark. (in Ukrainian).
10. Informacii, spravki, dokladnye zapiski organov narodnogo obrazovanija o sostojanii narodnogo obrazovanija v oblasti (15.01.1950-23.12.1950) // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 1380. 106 ark. (in Russian).
  11. Kulja F. Nimecjski shkoly na Zakarpattii. Uzhghorod: Patent, 1998. 62 s. (in Ukrainian).
  12. Informacii, spravki rabotnikov sektora po voprosam raboty shkol (17.02.1950-17.11.1950) // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 1379. 40 ark. (in Russian).
  13. Prikazy ministerstva obrazovanija USSR, pis'mo o kompromitirujushhijh dannyh na Pilip Stepana (05.02.1949-20.12.1949) // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 940. 140 ark. (in Russian).
  14. Informacii otдела CK KP(b)U o sostojanii uchebno-vospitatel'noj raboty v shkolah oblasti v 1946-1947, hode podgotovki k novomu 1946-1947 uchebnomu godu (25.01.1947-10.07.1947) // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 395. 38 ark. (in Russian).
  15. Ghryshhenko M. Narodna osvita v zakhidnykh oblastjakh Ukrajinskoj RSR. – Kyjiv: Radjansjka shkola, 1960. 158 s. (in Ukrainian).
  16. Informacii, spravki gorkomov, okruzhkomov partii o vypolnenii postanovlenij bjuro obkoma KP(b) Ukrainy, rabote shkol i srednih special'nyh uchebnyh zavedenij (10.01.1950-20.12.1950) // DAZO. F.P-1. Spr. 1381. 145 ark. (in Russian).
  17. Informacii obkoma partii CK KP(b)U o rabote shkol, srednih special'nyh uchebnyh zavedenij i gosuniversiteta (05.04.1950-20.10.1950) // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 1270. 85 ark. (in Russian).
  18. Oficyns'kyj R. Stalevi nervy toreadora. Ukrajina. 2009-2014. Uzhghorod: Grazhda, 2015. 244 s. (in Ukrainian).
  19. Postanova Rady Narodnykh komisariv i CK KP(b)U nakazy Ministerstva Vyshhoj osvity SRSR, upravlinnja v spravakh shkoly pry RNK URSS pro vidkryttja universytetu (18.10.1945-29.10.1945) // DAZO. F.R-545. Op.1. Spr. 2. 7 ark. (in Ukrainian).
  20. Postanovy Politbjuro CK KP(b)U pro komandyruvannja deleghacii molodi Ukrainy na mizhnarodnu konferenciju molodi v Londoni; plany zaghotivli olijnjkh kuljtur iz vrozhaju 1945 r.; vykorystannja obladnannja, zavezenogho z Rumuniji ta Nimechchyny na pidpryjemstva Narkomkharchopromu URSSR; rozmishhennja prykordonnykh vijsjk NKVS Ukrajins'kogho okrughu; plany zdachi, vykorystannja, postavok kartopli ta ovochiv urozhaju 1945 r. do Chervonoj armiji, NKO SRSSR, NKVMF ta NKVS SRSR; zatverdzhennja piljgh na zernopostavky, nadanykh kolghospam URSSR, shho pryjnjaljy pereselenciv iz Poljs'hi; napravlennja u zakordonne vidrjadzhennja pracivnykiv Narkomatu zakordonnykh sprav URSSR; vidkryttja derzhavnogho universytetu v m. Uzhghorodi; dodatkovi zasoby borotjby z ukrajins'kymy nacionalistamy v zakhidnykh oblastjakh ta materialy do nykh. «Okrema papka» (18.09.1045-25.11.1945) // CDAGhO Ukrainy. F.1. Op.16. Spr. 59. 131+1 ark. (in Ukrainian).
  21. Postanova CK KPZU ta NRZU pro utvorennja Zakarpato-Ukrajins'kogho Universytetu v m. Uzhghorodi ta pro postachannja kharchovymy produktamy vykladachiv i studentiv (20.07.1945-29.10.1945) // DAZO. F.R-14. Op.1. Spr. 610. 8 ark. (in Ukrainian).
  22. Storinky istoriji Uzhghorodskogho nacional'nogho universytetu / Ukl. N. Zhulkanych. Uzhghorod: Vyd-vo O.Gharkushi, 2005. 219 s. (in Ukrainian).
  23. Zvit pro robotu universytetu za 1945-1946 n.r. (04.03.1946) // DAZO. F.R-545. Op.1. Spr. 8. 22 ark. (in Ukrainian).
  24. Otchet, dokladnye zapiski Uzhghorodskogo gosuniversiteta o nauchnoj i pedagogicheskij rabote kafedr osnov marksizma-leninizma, istorii i literatury za 1946-1947 uchebnyj god i rabote universiteta // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 398. 48 ark. (in Russian).
  25. Informacii, spravki, otchety obkoma partii CK KP(b)U o rabote s intelligenciej, dejatel'nosti kafedr Uzhghorodskogo gosuniversiteta za 1946-1947 uch. god, faktah projavlenija vrazhdebnoj burzhuznoj ideologii v oblasti (25.01. 1947-15.09.1947) // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 377. 86 ark. (in Russian).
  26. Zvit pro robotu universytetu za 1946-1947 navchal'nij rik // DAZO. F.R-545. Op.1. Spr.32. 90 ark. (in Ukrainian).
  27. Mandryk L., Olashyn M. Dev'jatj rokiv zaslannja Petro Smijan otrymav za svoji perekonannja // Novyny Zakarpattja. 2008. 15 sichnja. S.6. (in Ukrainian).
  28. Olashyn M. Istorychnyj fakul'tet Uzhghorodskogho nacional'nogho universytetu. Uzhghorod: Grazhda, 2010. 440 s. (in Ukrainian).
  29. Informacii, otchety obkoma partii CK KP(b)U o rabote kafedr obshhestvennyh nauk Uzhghorodskogo gosuniversiteta, prepodavanii biologicheskijh nauk v universitete i peuchilishhe (19.04.1948-06.12.1948) // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 625. 29 ark. (in Russian).
  30. Tyvodar M. Zhyttja i naukovi poshuky Fedora Potushnjaka. Uzhghorod: Grazhda, 2005. 284 s. (in Ukrainian).
  31. Teksty lekcij pervogho sekretarja obkoma partyy Y.D. Kompanca «Partija vseghda orghanyzovivala lyteraturnoe delo y formirovala eghe rezul'tati», «O style y metodakh raboty v partyjnijh orghanakh» // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr. 715. 133 ark. (in Russian).
  32. Dokumenty o politiko-vospitatel'noj i kul'turno-massovoj rabote (planj, otchety i drugaja perepiska) za 1949-1950 uchebnyj god (22.11.1949-01.11.1950) // DAZO. F.R-545. Op.1. Spr. 152. 144 ark. (in Russian).

SUMMARY

SOVIET EDUCATIONAL TRANSFORMATIONS IN THE TRANSCARPATHY REGION OF 1946-1950: THE IDEOLOGICAL ASPECT

V. Mishchanyn (Uzhghorod)

The article deals with the educational reform of Soviet power in the Transcarpathian region of 1946-1950. Based on previously unpublished documents, the author investigates the situation of education in Transcarpathia in the first post-war years. He indicates the restoration by the Soviet state of the educational institutions, the process of training, staffing of schools. Separately, the reorganization of the education system is considered: the introduction of compulsory seven-year education, the expansion of secondary education, the creation of a network of institutions of secondary specialized education, the establishment of Uzhghorod University. At the same time, it points to the ideologization of education, the transition to Soviet curricula and educational programs, power control and pressure on Transcarpathian intellectuals. The author points out the changes in the apparatus of the Transcarpathian Regional Department of Education in comparison with the period of Transcarpathian Ukraine - the creation of sectors of schools, orphanages, preschool institutions, personnel, special, planned, administrative and economic. Attention was paid to the regional meeting of the workers of the national education of the region, which took place in Uzhghorod in January 1946. She played a significant role in the transition to a new Soviet education system. Ideological and political education of teachers should have been promoted by the institute for the improvement of teachers' qualifications, special scientific-methodical meetings, conferences, seminars for school leaders and teachers of all levels. The exchange of experience with teachers of Soviet Ukraine and other republics should also contribute to the faster

integration of Transcarpathia into the educational space of the Soviet Union. Obligatory became the primary party cells in schools. Teachers and students of the university were also under the close attention of the party leadership. Evidence is the March 1947 decree of the Transcarpathian Regional Committee of the KP (b) U "On Teaching Social Sciences at Uzhgorod University". The ideological and political upbringing of young people was entrusted to the department of Marxism-Leninism. Under the flurry of Bolshevik criticism, teachers of the University P. Smyyann, F. Patushniak, M. Lelekach, E. Condor came to the wrong ideological teaching.

Keywords: education, school, students, teachers, education, reform, department of education, university, ideology, Transcarpathian region, Bolsheviks.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (437.6) «1471/1526»: 930.22

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159876](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159876)ДИПЛОМАТИЧНІ ВІДНОСИНИ ЧЕСЬКОГО КОРОЛІВСТВА
ЗА ПРАВЛІННЯ ДИНАСТІЇ ЯГЕЛЛОНІВ (1471–1526 рр.)

Андрусак Я. Я. (Ужгород)

У статті розкрито дипломатичні відносини Чеського королівства за правління династії Ягеллонів. Чеське королівство проводило багатовекторну зовнішню політику і відіграло важливу роль у міжнародних відносинах серед держав Центрально-Східної Європи. Головним напрямком у зовнішній політиці були відносини з Угорським королівством, Св. Римською імперією німецької нації, Австрійським ерцгерцогством, Саксонським і Бранденбурзьким курфюрствами. Найскладнішими були відносини з Турецькою імперією, що стали наслідком «Могацької катастрофи» та втрати династією Ягеллонів Чеського і Угорського королівств.

Ключові слова: Владислав II Ягеллон, Людовік II Ягеллон, Чеське королівство, Угорське королівство, Св. Римська імперія німецької нації, Австрійське ерцгерцогство, Саксонське курфюрство, Бранденбурзьке курфюрство, Турецька імперія.

Постановка проблеми. Представниками чеської династичної лінії Ягеллонів були Владислав II (1471–1516) і Людовік II (1516–1526) Ягеллони [2, с. 53]. Головним напрямком у зовнішній політиці були відносини з Угорським королівством, Австрійським ерцгерцогством, Саксонським і Бранденбурзьким курфюрствами, Німецькою та Турецькою імперіями. Увагу дослідників привертають питання пов'язані з зовнішньополітичною діяльністю представників чеської династичної лінії Ягеллонів у контексті міжнародних відносин провідних держав Центрально-Східної Європи.

Метою нашої наукової студії є спроба висвітлити дипломатичні відносини Чеського королівства за правління династії Ягеллонів. Зауважимо, що автор не торкається питань династично-шлюбних відносин, що може бути темою окремого дослідження.

У **зарубіжній історіографії** дипломатичні відносини Чеського королівства окресленого періоду розглядається переважно в контексті висвітлення зовнішньо- та внутрішньополітичних подій. Вивчення різних аспектів окресленої проблематики займалися такі дослідники, як *Ф. Палацький (Palacký)* [14], *П. Чорней (Corneje)* [8], *В. Чехура (Sechura)* [7] та інші. Щодо української історіографії, то комплексні праці з цієї проблеми відсутні.

Джерельною основою для написання нашої наукової студії послужили документи, опубліковані у збірниках «Архів Чеський» [15; 18], «Архів корони чеської» [9], «Матеріали дипломатичних справ польських 1486–1516 рр.: Кодекс Загребський» [13].

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи зовнішньополітичну ситуацію, велику увагу приділяємо угодам, укладеним із Угорським королівством на чолі з королем Матяшем Корвіном (1443–1490). Протягом 1466–1478 рр. тривала так звана «Богемська війна». Врегулювання конфлікту між королями Матяшем Корвіном та Владиславом II Ягеллоном відбулося шляхом підписання у 1479 р. Оломоуцького мирного договору, що закріпив розподіл земель Чеської корони між двома правителями. Важливу роль у військово-політичному протистоянні між Владиславом II та Матяшем Корвіном відіграла чеська шляхта. У політичному плані Оломоуцький з'їзд поставив Чехію у складне становище. Землі Чеської корони залишилися розділені. Влада чеського короля поширювалася на територію Богемії та частини Моравії. Щодо Силезії, обох Лужиць (Верхньої і Нижньої), а також іншої частини Моравії, то вони залишилися під владою Матяша Корвіна [2, с. 54].

Останні роки життя Матяша Корвіна ознаменувалися погіршенням відносин між Угорським та Чеським королівствами, а також наступом на політичні права вищих станів Моравії і Силезії. Владислав II не міг залишити такі дії без уваги. Хвилювало Владислава II і намагання Матяша Корвіна поставити після себе правителем Яноша Корвіна. Його батькові Казимиру IV не подобалося, що Матяш Корвін своїми діями становив потенційну небезпеку і для польських інтересів. Саме тому Владислав II та Казимир IV 23 та 29 квітня 1489 р. підписали у Празі та Кракові відповідні угоди про спільні військові дії, які підтвердили і передові пани та рицарі обох королівств.

У цей час в Угорщині постало питання про наступника. Одна частина угорської знаті бачила наступником Яноша Корвіна (1473–1504), інша – Владислава II. За таких обставин, Матяш Корвін всі титули і владу передав у спадок своєму позашлюбному синові Яношу Корвіну та подарував йому замок Вішеград на Дунаї (Visegrád). Планувалося офіційно (у Вроцлаві) оголосити Яноша Корвіна чеським королем, але раптова смерть Матяша Корвіна перервала ці плани [7, с. 109-111].

Після смерті Матяша Корвіна (1490 р.) боротьба за угорську корону була напруженою. Королем було обрано Владислава II Ягеллона (15 липня 1490 р.) [1, с. 13]. Згідно із домовленостями з угорським дворянством (та рішенням Оломоуцького з'їзду) Владислав II мав виплатити 400 тис. золотих за приєднання земель Моравії, Силезії та Лужиць до Чеського королівства [2, с. 54]. Таким чином, землі Чеської корони возз'єдналися під владою єдиного правителя у складі Чеського королівства.

Відносини між Чеським королівством та Св. Римською імперією німецької нації (далі Німецькою імперією) в цей період стали напруженими і суперечливими, особливо після запрошення на німецький трон Максимиліана, сина імператора Фрідріха III (1452–1493). Ці суперечки розпочалися ще у 1400 р. за імператора Карла IV Люксембурга (1346–1378) та короля Вацлава IV (1378–1419). Чеський король не визнавав над собою жодних прав імператора. Фрідріх III хотів поставити королем Німеччини Максимиліана, але для цього потрібно було підтвердження курфюрств. Максимиліан не був прихильником ні Матяша Корвіна, ні Владислава II, але Матяш якраз поступився посадою курфюрста у Чехії Владиславу II. Так 16 лютого 1486 р. у Франкфурті був призначений великий з'їзд, на якому просили обрати

Максиміліана I (1486–1519) німецьким королем та допомагати йому в боротьбі проти Матяша Корвіна та Туреччини. При обранні 16 лютого 1486 р. ні слова не було мовлено про курфюрста Чеського королівства. Ігнорування чеського голосу на виборах Максиміліана образило не лише короля Владислава II, але й чеську знать [12, s. 202-206; 8, s. 460].

Ця ситуація була вигідною для короля Матяша Корвіна, який, перебуваючи у стані війни з імператором, шукав нових союзників. Бо в Австрії для короля Матяша Корвіна були досить обтяжливі. Тому він дбав, щоб Владислав II не став союзником імператора. Уже у травні 1486 р. було призначено з'їзд до міста Іглави (Jihlava), на який мали прибути королі Матяш Корвін та Владислав II. На з'їзді 10 вересня 1486 р. було виголошено два рішення від імен обох королів. У них йшлося про вирішення деяких суперечливих питань та вимог, які залишалися невирішеними після Оломоуцького з'їзду. Зазначимо, що в першому рішенні йшлося про замки та маєтки, які були здобуті у війнах. Зміст другого запису врегулював внутрішні податки і потреби земель Чеської корони [18, s. 289-295; 7, s. 109].

Не менш важливим напрямком зовнішньої політики було питання перемир'я з Австрією. Ще у 1477 р. Фрідріх III разом з папською курією визнав право Матяша Корвіна на чеську корону і цим самим відхилився від Владислава II, що призвело до військових протистоянь. Відомо, що перемир'я було укладено з 24 листопада 1479 р. – по 17 січня 1480 р. Після нових сутичок у 1481 р. було укладено нове перемир'я до 31 серпня 1481 р. На Оломоуцькому з'їзді 6 січня 1481 р. це рішення підтвердив імператор Фрідріх III., а 16 квітня 1481 р. – чеська знать. Судячи з того, що подібні переговори тривали до 1483 р., то цілковитої згоди не було досягнуто.

Нові військові сутички з Габсбургами виникли між Владиславом II та Максиміліаном I протягом 1490-1491 рр. Вони завершилися підписанням миру 7 листопада 1491 р. у м. Пожонь (Братислава). За наполяганням імператора Максиміліана I дісталась Австрія, а Владиславу II – Угорщина. Мир 1491 р. підписаний у Пожоні – вирішив і окремі аспекти протиріч між Габсбургами та Ягеллонами. За угодою укладеною між Владиславом II та Максиміліаном I, окрім територіального, вирішувалося і питання престолонаслідування у випадку, якщо Ягеллони помруть бездітними, угорська корона перейде до Габсбургів. У 1515 р. Віденський конгрес домігся укладення матримоніального пакту між Габсбургами та Ягеллонами. Суть даного пакту зводилася до об'єднання обох династій. Зокрема представники довговічнішої династії мали успадкувати угорський чеський престол, а діти Ягеллонів та Габсбургів мали побратися. Це призвело до остаточного припинення Габсбурзько-Ягеллонського суперництва та об'єднання двох династій [5, с. 62-63; 6, с. 199-202].

Шукав союзників Владислав II і серед німецьких князів. Владислав II отримав від усіх 6-х курфюрстів листи з вибаченнями за те, що він був проігнорований при обранні Максиміліана I. Владислава II було визнано курфюрстом Чехії [7, s. 111; 9, s. 132-136].

Вдалою була політика Владислава II щодо сусідніх князівств, а саме з Саксонським та Бранденбурзьким курфюрствами. Уже декілька років тривали суперечки, і лише тепер вдалося досягти компромісу. Були укладені угоди про спільну боротьбу проти Матяша Корвіна [8, s. 462; 17, s. 85-99]. Щодо відносин із Саксонським курфюрством, то було підняте питання виплати коштів за надану допомогу (забезпечення

порядку на виборах чеського короля у Кутній горі) у 1471 р. князеві Альбрехту III «Хороброму» Саксонському (1464–1500) – засновнику альбертинської лінії Веттінів [3, с. 125-131]. Проблему було вирішено до кінця 1482 р. У травні 1482 р. було укладено угоду, за якою встановлювалося перемир'я між Чехією та Саксонією. У війні проти Німецької імперії Чеське королівство в разі потреби з умовою фінансування витрат зобов'язувалося надати військову допомогу, зокрема тисячу вершників та 4 тис. піхоти. Альбрехт Саксонський погодився за 20 тис. золотих відмовитися від захоплених замків і графів Бечов над Теплов (Petschau), Кінжварту (Kynžvart) та Гартенштейн (Hartenstein) у Чехії [14, s. 136-137].

Непростими були відносини з Польським королівством. Відзначимо, що протягом 1494–1499 рр. робилися спроби створення антитурецької коаліції між представниками династії Ягеллонів. У 1494 р. в м. Левочі зустрілися брати Владислав II, Ян Альбрехт, архієпископ Фредерік, молодший із братів Сигізмунд і Фрідріх – маркграф Бранденбурзький. Відсутність великого князя литовського Олександра пояснювалася війною з Московією та набігами татар. Письмового документу з'їзду не залишило. Дослідники припускають, що обговорювалися питання турецької загрози, проблем у Молдавському князівстві та суперечок з Максиміліаном [10, s. 332; 4, с. 26-27; 11, s. 102].

Після смерті Казимира IV польську корону успадкував його молодший син Сигізмунд I (1506–1548). Під час виборчої кампанії його кандидатуру підтримав король Владислав II. Вони були синами Єлизавети Австрійської. Після того, як Сигізмунд I заручився з Барбарою Заполяї (1490/95–1515), він став ворогом імператора Максиміліана I через те, що робив спроби від'єднати від імперії Прусські землі. Саме тому імператор намагався залучити до війни проти Польщі царя Василя III Івановича (1479–1533). За таких обставин Владислав II виступив як посередник між ворогуючими сторонами і відіслав до Максиміліана I свого передового дипломата пана Рендіа з Оушави, а до Сигізmunда I – князя Бартоломея Мінстерберзького для врегулювання конфлікту. Щодо відносин із Сигізmunдом I, то після смерті великого князя литовського Олександра (19 серпня 1506 р.) Глогівське та Опавське князівства присягнули Владиславу II і від 26 серпня 1508 р. мали перейти під чеську корону [8, с. 591].

У 1514 р. відбулася важлива подія, що вплинула на міжнародну ситуацію у Центрально-Східній Європі. 8 вересня 1514 р. 12-17 тис. (за іншими даними 35–40 тис.) польсько-литовсько-руське військо, очолене князем Костянтином Острозьким (1460–1530), завдало поразки на р. Орша 20 тис. (за іншими даними 40-80 тис.) московській армії, очолюваної Іваном Челядніним і Михайлом Булгаковим-Голіциним. За таких обставин імператор Максиміліан I, який ще 4 серпня 1514 р. заключив угоду з царем Василем III Івановичем (1479–1533) вирішив переглянути свою політику. Можна припустити, що робилися спроби досягнення угоди з Сигізmunдом I. Також, Максиміліан I розпочав переговори в Угорщині. Імператор просив видати за нього Анну та призначити його опікуном Людовіка II Ягеллона. Діти мали виховуватися при австрійському дворі. Натомість Людовіка II мали проголосити спадкоємцем імператорського престолу. Ця пропозиція, у зв'язку з слабким здоров'ям Владислава II, знайшла підтримку як у Чехії серед панів, так і в Угорщині серед прелатів [15, s. 171-173; 13, s. 123-125; 14, s. 428]. У 1522 р. Людовік II мав зустрітися із ерцгерцогом Фердинандом Габсбург-

гом (1421–1564) у Відні. Мета зустрічі – проблема Пруссії. Річ у тому, що Людовік II мав приятельські стосунки з Альбрехтом Бранденбурзьким – першим герцогом Пруським (1490–1568). Коли Людовік II попросив Сигізмунда I укласти перемир'я з Московією, то отримав відмову. Чеській знаті не подобалася політика Альбрехта Пруського щодо Чехії, і вони були на стороні Сигізмунда I. Альбрехт Пруський намагався наблизити до короля Людовіка II Йоахима I Бранденбурзького (1484–1535) [14, s. 510]. Із розвитком селянської війни в Німеччині, чеські стани хвилювалися, щоб вона не поширилася на їх території. Лютеранство поширилося в Пруссії серед рицарів-хрестоносців і проникало в Чехію. Лютеранство прийняв єпископ Самландський та князі Бранденбурзькі. Тиск із боку короля Сигізмунда I змусив Альбрехта Бранденбурзького (Пруського) 8 квітня 1525 р. підписати мир. За угодою було визнано Пруське князівство, але мало ленно залежати від Польщі. Так, 10 квітня 1525 р. Сигізмунд I офіційно передав титул герцога Пруссії Альбрехту Бранденбурзькому і спадково його братам Їржі, Казимирові та Ганушові [14, s. 548].

Найскладнішими були відносини з Турецькою імперією. Ситуація загострилася з приходом до влади султана Сулеймана I Кануні (1520–1566). Вирішити проблему дипломатичним шляхом не вдалося. Невдала внутрішня політика представників чесько-угорської лінії династії Ягеллонів призвела до втрати підтримки серед чеських панів, угорських магнатів та представників містян. Не вдалося залучити в боротьбу проти турецької агресії передових монархів Європи та Папську державу. Кульмінацією протистояння стала битва при Могачі (29 серпня 1526 р.) [19, s. 133-176; 16, old. 34-55]. Чеська і угорська знать недооцінила рівень небезпеки та дбала більше про власні політичні й економічні інтереси. Людовік II, будучи королем двох королівств, був зраджений

власними станами, що стало наслідком «Могачької катастрофи». Все це призвело не лише до захоплення значної частини Угорщини турками і встановлення їх гегемонії у цьому регіоні, але й вимерла чесько-угорська лінія династії Ягеллонів.

Висновки. Отже, Чеське королівство проводило багатовекторну зовнішню політику і відіграло важливу роль у міжнародних відносинах серед держав Центрально-Східної Європи. Зовнішньополітичні фактори мали вплив на внутрішньополітичні настрої Чеського королівства. Це виявилось в політиці, яку проводили чеські вищі стани, насамперед відстоюючи власні інтереси та позиції. Головним напрямком у зовнішній політиці були відносини з Угорським королівством. Можемо констатувати, що чеська вища шляхта у дипломатичному протистоянні з угорськими вищими станами здобула перемогу. Землі Чеської корони воз'єдналися під владою єдиного правителя у складі Чеського королівства. Не менш важливим напрямком були відносини з Німецькою імперією. Німецька знать політично тиснула на Чеське королівство і намагалася позбавити курфюрства їхнього короля. Вдалою була політика Владислава II щодо сусідніх князівств, а саме з Саксонським та Бранденбурзьким курфюрствами. Вдалося вирішити суперечки і укласти вигідні угоди. Непростими і напруженими були відносини з Австрійським ерцгерцогством та Польським королівством. З Польщею робилися спроби створення антитурецької коаліції між представниками династії Ягеллонів. Щодо Австрії, то велику роль зіграло укладення матримоніального пакту 1515 р., що призвело до остаточного припинення суперництва за владу у Центрально-Східній Європі та об'єднання двох династій. Найскладнішими були відносини з Турецькою імперією, що стали наслідком «Могачької катастрофи» та втрати династією Ягеллонів Чеського і Угорського королівств.

Список використаних джерел

1. Андрусак Я.Я. Династична боротьба за угорську корону в 1490 р. // Шевченківська весна. Історія : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених. К., 2008. Вип. 6: Частина 2. Т. 1. С. 12-14.
2. Андрусак Я.Я. Оломоуцький мирний договір 1479 року та вплив його умов на політичне становище земель Чеської корони // Науковий вісник УжНУ. Серія : Історія. Ужгород: «Говерла», 2017. Вип. 1 (36). С. 53-57.
3. Андрусак Я.Я. Польсько-Угорське протистояння на Кутногірському з'їзді 1471 року та позиція чеського дворянства // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2009. Вип. 1. С. 125-131.
4. Зимина Е. Польско-литовская династия Ягеллонов в контексте международных отношений в конце XV– начале XVI столетия // Вестник Московского университета. Серия 8. История. Москва, 2013. № 3. С. 20-42.
5. Товтин Я.І., Андрусак Я.Я. Завершення суперництва між Габсбургами та Ягеллонами за чесько-угорський трон і підписання Братиславського договору 1515 р. // Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Донецьк, 2008. № 5. С. 61-64.
6. Товтин Я.І., Андрусак Я.Я. Суперництво між Габсбургами та Ягеллонами за чесько – угорський трон (середина XV- початок XVI ст.) // Наукові записки Тернопільського національного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. Тернопіль, 2008. Вип. 1. С. 198-202.
7. Čechura J. České země v letech 1437–1526. Jagellonci na českém trůně 1471–1526. Praha : «Libri», 2012. Díl II. 423 s.
8. Čornej P., Bartlová M. Velké dějiny země Koruny České (1437–1526) Praha-Litomyšl : Paseka, 2007. Svazek VI. 839 s.
9. Haas A. Katalog listin z let 1438–1526 // Archiv koruny české 6 (dalí AKČ). Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1958. S. 132–136.
10. Finkel L. Zjazd Jagiellonow w Lewoczy r. 1494 // Kwartalnik Historyczny. 1914. T. 28. S. 332.
11. Kratke dejiny Slovenska / Zost. E. Mannova. Bratislava : AEP, 2003. 368 s.
12. Krieger K. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493). Praha: Argo, 2003. 254 s.
13. Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516 : «Kodeks Zagrzebski». Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966. 220 s.
14. Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě. Praha: L. Mazáč, 1930. Díl V. 578 s.
15. Petr z Rosenberka Mikuláš Trčkoví, děkuje mu za list a posílá všeliké zprávy o poměru strany své k císaři, o politice polské a válce s Rusy. Na Krumlově 1514, 30. Sept. / A. Rezek (ed.) Dopisy rodů Hradeckého a Rosenberského od roku 1507 – 1519 // Archiv Český 11 (dalí AČ). Praha, 1892. S. 171–173.
16. Szabó J. Mohács. Budapest : Osiris, 2006. 638 old.
17. Tomek V. Dějepis města Prahy X. Praha: Fr. Řivnác, 1894. 632 s.
18. Umluva mezi Vladislavem II. Králem českým a Matyášem Uherským ve příčině stejné mince, daná v Jihlavě 10. září 1486 (z let 1484–1486) / F. Kameníček (ed.) Sněmy Moravské z let 1477–1480 // AČ 10. Praha, 1890. S. 289–291.
19. Vybiral Z. Bitva u Moháče. Praha: Havran, 2008. 225 s.

References

1. Andrusyak Ya.Ya. Dy'nasty'chna borot'ba za ugors'ku koronu v 1490 r. // Shevchenkivs'ka vesna. Istorija : Materialy' Mizhnarodnoyi naukovo-prakty'chnoyi konferenciyi molody'x ucheny'x. K., 2008. Vy'p. 6 : Chasty'na 2. T. 1. S. 12-14. (in Ukrainian).
2. Andrusyak Ya.Ya. Olomoucz'ky'j my'rny'j dogovir 1479 roku ta vply'v jogo umov na polity'chne stanovy'shhe zemel' Ches'koyi korony' // Naukovy'j visny'k UzhNU. Seriya: Istorija. Uzhgorod: «Goverla», 2017. Vy'p. 1 (36). S. 53-57. (in Ukrainian).
3. Andrusyak Ya.Ya. Pol's'ko-Ugors'ke proty'stoyannya na Kutnogirs'komu z'yizdi 1471 roku ta pozy'ciya ches'kogo dvoryanstva // Naukovi zapy'sky' Ternopil's'kogo nacional'nogo universy'tetu im. V. Gnatyuka. Seriya: Istorija. Ternopil', 2009. Vy'p. 1. S. 125-131. (in Ukrainian).
4. Zimina E. Pol'sko-litovskaja dinastija Jagellonov v kontekste mezhdunarodnyh otnoshenij v konce XV– nachale XVI stoletija // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 8. Istorija. Moskva, 2013. №3. S. 20-42. (in Russian).
5. Tovty'n Ya.I., Andrusyak Ya.Ya. Zavershennya superny'cztva mizh Gabsburgamy' ta Yagellonamy' za ches'ko-ugors'ky'j tron i pidpy'sannya Braty'slavs'kogo dogovoru 1515 r. // Sxid. Anality'chno-informacijny'j zhurnal. Donecz'k, 2008. № 5. S. 61-64. (in Ukrainian).
6. Tovty'n Ya.I., Andrusyak Ya.Ya. Superny'cztvo mizh Gabsburgamy' ta Yagellonamy' za ches'ko – ugors'ky'j tron (sередy' na XV- pochatok XVI st.) // Naukovi zapy'sky' Ternopil's'kogo nacional'nogo universy'tetu im. V. Gnatyuka. Seriya: Istorija. Ternopil', 2008. Vy'p. 1. S. 198-202. (in Ukrainian).
7. Čechura J. České země v letech 1437–1526. Jagellonci na českém trůně 1471–1526. Praha: «Libri», 2012. Díl II. 423 s. (in Czech).
8. Čornej P., Bartlová M. Velké dějiny zemí Koruny České (1437–1526) Praha-Litomyšl: Paseka, 2007. Svazek VI. 839 s. (in Czech).
9. Haas A. Katalog listin z let 1438–1526 // Archiv koruny české 6 (dalí AKČ). Praha: Archivní správa ministerstva vnitra, 1958. S. 132–136. (in Czech).
10. Finkel L. Zjazd Jagiellonow w Lewoczy r. 1494 // Kwartalnik Historyczny. 1914. T. 28. S. 332. (in Polish). Kratke dejiny Slovenska / Zost. E. Mannova. Bratislava : AEP, 2003. 368 s. (in Slovak).
11. Kratke dejiny Slovenska / Zost. E. Mannova. Bratislava : AEP, 2003. 368 s.
12. Krieger K. Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218–1291) do Fridricha III. (1415–1493). Praha: Argo, 2003. 254 s. (in Czech).
13. Materiały do dziejów dyplomacji polskiej z lat 1486–1516: «Kodeks Zagrzebski». Wrocław-Warszawa-Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1966. 220 s. (in Polish).
14. Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě. Praha: L. Mazáč, 1930. Díl V. 578 s. (in Czech).
15. Petr z Rosenberka Mikuláš Trčkoví, děkuje mu za list a posílá všeliké zprávy o poměru strany své k císaři, o politice polské a válce s Rusy. Na Krumlově 1514, 30. Sept. / A. Rezek (ed.) Dopisy rodů Hradeckého a Rosenberského od roku 1507 – 1519 // Archiv Český 11 (dalí AČ). Praha, 1892. S. 171–173. (in Czech).
16. Szabó J. Mohács. Budapes: Osiris, 2006. 638 old. (in Hungarian).
17. Tomek V. Dějepis města Prahy X. Praha: Fr. Řivnác, 1894. 632 s. (in Czech).
18. Úmluva mezi Vladislavem II. Králem českým a Matyášem Uherským ve příčině stejné mince, daná v Jihlavě 10. září 1486 (z let 1484–1486) / F. Kameníček (ed.) Sněmy Moravské z let 1477–1480 // AČ 10. Praha, 1890. S. 289–291. (in Czech).
19. Vybiral Z. Bitva u Moháče. Praha: Havran, 2008. 225 s. (in Czech).

SUMMARY

DIPLOMATIC RELATIONS OF THE CZECH KINGDOM UNDER THE RULE OF THE JAGIELLON DYNASTY (1471–1526)

Y. Andrusyak (Uzhhorod)

The article reveals the diplomatic relations of the Czech Kingdom under the rule of the Jagiellon dynasty. The Czech kingdom held a multi-vector foreign policy and played an important role in international relations among the states of Central and Eastern Europe. The main direction in the foreign policy was relationships with the Hungarian Kingdom, the Holy Roman Empire of the German nation, the Archduchy of Austria, Saxony and Brandenburg Kurfürsts. The most complicated were relations with the Turkish Empire which have become a consequence of the “Mohács catastrophe” and the loss of the Jagiellonian dynasty of the Czech and Hungarian Kingdoms.

Key words: Vladislaus II Jagiellon, Louis II Jagiellon, Czech Kingdom, Hungarian Kingdom, Holy Roman Empire of the German nation, Archduchy of Austria, Saxony Kurfürst, Brandenburg Kurfürst, Turkish Empire.

ПОЛІТИКА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ТА ДОСВІД ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН ВИШЕГРАДУ

Андрейко В. І. (Ужгород)

В статті автор досліджує процеси формування якісно нової системи регіональної безпеки, здійснює аналіз особливостей військово-політичного партнерства між Україною та країнами Вишеградської четвірки на сучасному етапі розвитку міжнародної системи. Відзначається, що до початку відкритого російсько-воєнного вторгнення, питання політики безпеки і оборони не були пріоритетним напрямком діяльності нашої держави. Про це свідчило постійне скорочення армії, недостатнє фінансування військово-оборонної сфери, зниження престижу військової праці у суспільстві, загальним падінням авторитету військовослужбовців. Зроблено висновок про те, що Вишеградська четвірка попри наявність розбіжностей підтримує позицію України, є зацікавленою у співпраці з метою формування політики безпеки держав регіону, стабільності та демократичного розвитку нашої країни.

Ключові слова: Україна, Вишеградська четвірка, Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина, політика безпеки, військово-політичне співробітництво, військові конфлікти.

Постановка проблеми. Політика безпеки держав у сучасному глобалізованому світі є основним завданням як військово-політичних блоків, так і окремих країн. Це завдання може бути реалізоване за умови створення ефективної системи стримування і противаг, а також протистояння можливим загрозам з боку потенційних агресорів або окремих терористичних угруповань та організацій. Події сьогодні підтверджують посилення потенційних загроз миру через зростання проявів нетерпимості, фанатизму на міжнародному, міжрелігійному та міжетнічному ґрунті.

Починаючи з 2014 року, численні наукові дослідження політики безпеки та військово-політичної обстановки засвідчують існування великої кількості викликів та загроз національним інтересам України у воєнній сфері. Аналогічні питання сьогодні набувають динамічного розвитку, частині з них притаманний асиметричний характер, а деякі інтегруються з іншими проблемами, які самі по собі не є військовими. Зокрема, такі неспівставні виклики та загрози модерної доби, як кібератаки, радикальний ісламизм, міжнародний тероризм, розповсюдження компонентів зброї масового знищення і технологій її виробництва, контрабанда зброї та наркотиків та нелегальна міграція є більш актуальними над класичними військово-політичними проблемами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання політики безпеки військового співробітництва України з країнами європейського континенту розглядалися вітчизняними та зарубіжними вченими здебільшого у площині практичної реалізації завдань, які виконували збройні сили під егідою миротворчих організацій ООН або перспектив членства України в НАТО.

Низка досліджень була присвячена розвитку відносин та військової співпраці з країнами Вишеграду. Ці процеси та зв'язки України у військово-оборонній сфері ведуть до осмислення важливих проблем та виявлення ключових чинників впливу на активізацію взаємодії, пошуку й обґрунтування відповідей на найактуальніші питання міжнародного життя. Різні аспекти проблематики співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки з Україною вивчали зарубіжні вчені: М. Арах, Т. Аш, П. Бендер, Ф. Глотц, Х.-Д. Якобсен. Серед українських дослідників цього питання варто виділити праці В. Андрейка, О. Андрійчука, Ю. Бараша, С. Віднянського, А. Гальчинського, А. Зленка, В. Євтуха, О. Івченка, Є.Кіш, І. Ковалю, М. Михальченка, Д. Мороза, Г. Пе-

репелиці, Р. Симоненка, О. Стойко та деяких інших дослідників.

Мета дослідження. Враховуючи поставлену проблематику у даній статті автор намагався здійснити комплексний аналіз висвітлення питання політики безпеки України та застосування нею можливо-во військового досвіду країн Вишеграду, пошуку нового формату міжнародного військового партнерства та визначення його ролі у забезпеченні національної незалежності та суверенітету України.

Виклад основного матеріалу. Більшість держав Вишеградської четвірки є безпосередніми сусідами України, саме тому побудова стабільних відносин з ними мають бути з-поміж пріоритетів зовнішньої політики. Так чи інакше, стосунки із центральноєвропейським регіоном упродовж попередніх десятиріч або перебували в тіні відносин із провідними світовими і регіональними акторами – ЄС, Росією, США, Китаєм, загалом, або ж не мали системного характеру і не сформували доданої вартості до прискорення процесу європейської інтеграції України.

На даному етапі ЄС пропонує Україні модель відносин політичної асоціації та економічної інтеграції. Саме необхідність розширення кола прихильників серед держав-членів, є об'єктивною передумовою для вироблення чітко сформульованих пріоритетів відносин із Вишеградською групою. Як свідчить аналіз формату взаємовідносин усередині «четвірки» та змісту рішень, що приймаються Європейською Спільнотою, центральноєвропейська група, незважаючи на існуючі розбіжності інтересів, відкриті й латентні конфлікти, має потенціал певного впливу на загальноєвропейську політику, зокрема щодо східних сусідів.

Актуальність дослідження відносин України з країнами Вишеградської групи полягає в тому, що аналіз досвіду країн Вишеградської групи у процесі їх наближення до європейських та євроатлантичних структур є важливим елементом у загальній підготовці України до можливого членства із ЄС та НАТО. Для України партнерство із державами Вишеградської групи є природним напрямом розбудови інтеграційної політики. З огляду на подібність історичних передумов, акцесійні приготування держав Вишеградської групи можуть стати цінним емпіричним матеріалом для європейських перспектив України [1, 121-133].

Важливого значення набуває факт підписання та ратифікації угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також матиме застосування досвіду впрова-

дження європейських стандартів, передбачених цим документом.

Серед сучасних пріоритетів вишеградського партнерства є допомога у розвитку євроінтеграційних ініціатив у країнах, що є кандидатами на членство в ЄС, та тих, чий стратегічний інтерес скеровується на посилену співпрацю із Європейським Союзом без чітко означених перспектив членства [3, 92-95].

Слід зазначити, що протягом останніх років, незважаючи на певні розбіжності, «четвірка» виявилася здатною виробити консолідовану позицію щодо розширення ЄС на Балканах, зокрема щодо приєднання Хорватії, початку переговорів з Чорногорією та надання статусу кандидата Сербії. Таким чином, незважаючи на зростання значення (в загальному порядку денному) інших питань – економічних, податково-бюджетних, інституційних – Вишеградські країни, як і раніше, чітко заявляють про свою підтримку розширення політики європейської інтеграції.

Реалізація Основних напрямів зовнішньої політики України зумовила перші практичні кроки європейського співробітництва України у сфері воєнної безпеки. Так, наприкінці 1995 року було запропоновано створити польсько-український миротворчий батальйон (POLUKRBAT). Підготовка тривала протягом двох років і завершилася підписанням 26 листопада 1997 року у Варшаві угоди між Україною та Республікою Польщею про створення спільного військового формування для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій. У 1999 році батальйон досяг операційної готовності. Зазначений військовий підрозділ складався з трьох підрозділів механізованих військ (два польських і один український) і національних спеціалізованих взводів. Крім того, до батальйону входили три спільні компоненти: командування, штаб і логістична рота. Місцем дислокації штабів і командування було обрано Перемишль і Яворів. Офіційною мовою була обрана англійська. Батальйон був задуманий як підрозділ швидкого реагування, який може бути готовий до дії протягом 30 днів з моменту отримання від урядів обох країн прохання про його використання [22, 374]. У зв'язку з негативними настроями значної частини громадськості відносно військових операцій, використання POLUKRBAT для бойових завдань не було схвалене парламентами і призвело до того, що POLUKRBAT був розформований 30 вересня 2010 року [19, 18-21].

Сьогодні, в умовах глобалізації та розвитку інтеграційних процесів, країни Центральної Європи – Чеська Республіка і Словаччина найбільш швидко адаптувалися до нових викликів та реалій ХХ – ХХІ ст. Вони оперативно реалізували євроінтеграційну та євроатлантичну стратегію з набуття членства в Європейському Союзі та Північноатлантичному Альянсі. Окрім того, Чехія і Словаччина разом з Польщею та Угорщиною також є членами регіональної ініціативи у сфері безпеки – Вишеградської четвірки [2, 3-7].

Членство в цих організаціях свідчить про інтегрованість цих центральноєвропейських країн в міжнародні системи безпеки й визначає потребу узгодження їх зовнішньої політики з політикою провідних членів перелічених організацій. З іншого боку, відхилення зовнішньої політики від загального вектору організацій може свідчити про певний рівень їхньої самостійності.

Як відомо, серед держав Східної Європи найбільшим потенціалом з виробництва озброєння і військової техніки володіють країни Вишеградської групи, які першими у середині 90-х років розпоча-

ли проведення реструктуризації оборонного сектору. Водночас, економічна діяльність оборонних підприємств країн Вишеградської групи, внаслідок їх низької конкурентоспроможності, не має суттєвого впливу на розвиток європейського ринку оборонно-військової техніки [5].

У межах перших Робочих планів реалізації Спільної стратегії ЄС щодо України було започатковано консультації Україна – Трійка Робочих груп Ради ЄС з питань спільної зовнішньої та безпекової політики, зокрема: роззброєння й нерозповсюдження зброї масового враження, експорту звичайних озброєнь. З грудня 2000 року регулярно (двічі на рік) відбуваються зустрічі Україна – Трійка Політико-безпекового комітету ЄС. Проблематика європейської політики безпеки й оборони стала постійним предметом обговорення під час самітів Україна – ЄС, засідань Ради з питань співробітництва Україна – ЄС і зустрічей у рамках Трійки ЄС з Україною на міністерському рівні. Наступним важливим кроком на шляху співробітництва України та ЄС у сфері воєнної безпеки стало рішення Ніщцького засідання Європейської Ради (07–12 грудня 2002 р.), де Україну було визначено як державу – партнера ЄС щодо реалізації завдань європейської політики безпеки й оборони. Ішлося, насамперед, про поширення на Україну можливості залучення до миротворчих операцій, які проводять під егідою ЄС [8, 14-15].

Реалізація ухвалених рішень зумовила поступове зростання міжнародних контактів України з європейськими державами. Так, яскравим прикладом посилення військового співробітництва України з країнами Європи на рубежі ХХ–ХХІ ст. стало зміцнення партнерства з Великою Британією. Активізація міждержавного діалогу з питань безпеки і військової співпраці відповідає стратегічним засадам сучасної політики обох країн. Велика Британія стала гарантом безпеки України, партнером у справі миротворення під егідою ООН і НАТО, надала значну допомогу українській стороні у реформуванні збройних сил через реалізацію програм навчання і перепідготовки військовослужбовців, розвитку контактів керівного складу військових відомств тощо. Налагоджено співпрацю військових навчальних закладів. Також традиційними стали українсько-британські військові навчання «Козацький експрес». Досягнутий рівень співробітництва дає змогу стверджувати, що керівництво обох країн бачить у партнерстві важливу складову системи європейської безпеки [7, с. 33–35].

Що ж стосується співробітництва України з країнами В4, то одним із напрямів співпраці є галузь безпеки і оборони. З 2002 р. міністри оборони держав В4 проводять щорічні зустрічі для обговорення військових питань [9].

Україна приймала участь у цих засіданнях з 2005 р., а з 2007 р. стала присутня на зустрічах начальників генеральних штабів У 2008 р. у Варшаві відбулася зустріч у форматі В4+Україна, під час якої було обговорено стан та можливості європейської та євроатлантичної інтеграції України, пріоритетні напрями співпраці в оборонній сфері у форматі В4+Україна і на рівні двосторонньої взаємодії між військовими відомствами держав Вишеградської групи та Міністерством оборони України. В спільній заяві очільники військових відомств країн Вишеградської групи підтвердили свою підтримку в продовженні наданні допомоги в здійсненні реформ для реалізації українських євроатлантичних інтеграційних зусиль [12, 4-10].

2009 р. пройшла подібна зустріч представників

Міністерств оборони країн В4 і України у Будапешті. Держави Вишеградської групи запевнили в допомозі щодо реалізації реформ в оборонній сфері, проведенні інформаційної кампанії щодо Альянсу. Про розвиток співпраці в оборонній сфері свідчать спільні навчання аеромобільних підрозділів батальйонного рівня «Козацький степ» (Польща), командно-штабні навчання «Швидкий тризуб» (Польща, Угорщина), навчання «Світла лавина» (Словаччина, Угорщина) [10, 47-54]; потужний спільний проект «Сприяння кооперативу Вишеградських країн та України у реформуванні оборонної промисловості» (при значній фінансовій підтримці посольств держав В4 в Україні) [20].

Отже, головними результатами військового співробітництва України з Вишеградською групою у середині 2000-х років стала допомога країн В-4 у реформуванні ЗС України та їх переході до європейських військових стандартів.

Активізація співпраці у військовій сфері між Україною та балтійськими країнами (Литва, Латвія, Естонія) була пов'язана із вступом останніх у 2004 році до євроатлантичних структур – ЄС та НАТО. Відповідно, військово-співробітництво України з Литвою, Латвією, Естонією з середини 2000-х років розвивається в ракурсі діяльності зазначених структур. Це дає змогу розширити обрії зазначених відносин, лобювати спільні інтереси, що набуває актуальності в умовах сучасних безпекових викликів. Відповідно, після вступу до названих структур балтійські країни постали активним партнером України у поглибленні взаємовідносин з ЄС та НАТО, зокрема, надаючи консультації з питань безпекового й оборонного характеру [11, 185-190].

Подальше розгортання європейського співробітництва України у сфері воєнної безпеки стало можливим внаслідок прийняття Лісабонського договору який закріпив більш розгорнуту і ефективну правову основу зовнішньополітичної діяльності ЄС. Крім того, Лісабонський договір 2007 року розширив коло місій, які ЄС може здійснювати за кордоном, зокрема шляхом проведення військових операцій. Згідно з його положеннями, завдання, пов'язані з використанням цивільного населення і військових засобів, мають охоплювати скоординовані дії з роззброєння, гуманітарних і рятувальних завданням, військово-планування, підтримку, запобігання конфліктам і миротворчі операції, завдання бойових сил в кризовому управлінні, у тому числі і постконфліктного врегулювання. Вирішення зазначених завдань має сприяти боротьбі з тероризмом, зокрема, через підтримку третіх країн у боротьбі проти тероризму на своїй території [6, 510]. Тим самим положення Лісабонського договору набувають актуальності і для України.

Із набуттям чинності Лісабонського договору 01 грудня 2009 року оборонна політика ЄС набула нової якості й отримала назву «Спільна політика безпеки і оборони» (СПБО). Спільна політика безпеки і оборони ЄС нині постає невід'ємною частиною спільної зовнішньої та безпекової політики Європи. Вона охоплює поступове формування спільної оборонної політики ЄС (як тільки Європейська рада одногослосно вирішить це) і забезпечує йому оперативну спроможність, що спирається на цивільні та військові засоби, які ЄС може використовувати у місях поза межами Союзу, щоб підтримувати мир, запобігати конфліктам та зміцнювати міжнародну безпеку згідно з принципами Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Військово-співробітництво відбувається також в рамках структур ЄС, НАТО, ООН. Зокрема, дер-

жави В4 приймали участь у врегулюванні питань на молдавсько-українському кордоні через місію ЄС.

Серед практичних заходів військового співробітництва України успішною в контексті СПБО є участь у врегулюванні кризових ситуацій. Невеликий реальний внесок України у вигляді технічних засобів та особового складу до реалізації миротворчих операцій не дозволяє нашій державі бути належним чином представленою в органах СПБО на сучасному етапі, у тому числі й через фінансові аспекти. Наразі, і це є позицією європейської сторони, може йти мова лише про залучення України до миротворчих операцій та заходів щодо врегулювання кризи Європейським Союзом [4, 101].

Уведення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про участь Збройних Сил України у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності» відкрило шлях для залучення ЗС України до бойових тактичних груп ЄС (далі – БТГ ЄС), процес формування яких відбувається згідно з Концепцією від 02 жовтня 2006 року [21]. Загальна відповідальність за формування та підготовку бойових тактичних груп ЄС покладається на держави, які виділяють свої національні військові підрозділи для бойових груп. Країни-учасники добровільно заявляють про свою готовність виділити окремі сили та засоби під час проведення Конференції з координації бойових тактичних груп ЄС кожні півроку в Брюсселі.

Вперше залучення ЗС України до складу БТГ ЄС відбулось у 2010 році шляхом набуття статусу асоційованого учасника БТГ ЄС «Балтійська» (Республіка Польща, Федеративна Республіка Німеччина, Словацька Республіка, Литовська Республіка та Латвійська Республіка), сили та засоби якої могли б бути залучені до складу зазначеної БТГ у разі необхідності [15, 97].

Надалі, з 01 липня 2011 року до 31 грудня 2011 року рота морської піхоти ВМС ЗС України та екіпаж літака Іл-76 транспортної авіації Повітряних сил ЗС України здійснювали бойове чергування у складі БТГ ЄС «ХЕЛБРОК», до якої входять Греція, Болгарія, Румунія, Кіпр [13].

12 травня 2011 р. у м. Левоча (Словаччина) пройшла зустріч керівників оборонних відомств Польщі, Словаччини, Угорщини, Чехії та України у форматі В4+Україна, на якій було обговорено питання про створення в рамках ЄС Вишеградської бойової групи та можливість залучення до неї української сторони, що розглядалося як важливий крок до зміцнення європейської оборонної політики. Створення групи заплановано на перше півріччя 2016 р. Основною функціональною ознакою Вишеградської бойової групи повинна стати при необхідності швидка мобілізація (1500 військовослужбовців упродовж 10 діб мають дістатися до будь-якої частини світу) [14].

6 березня 2013 р. у Варшаві міністри оборони країн В4 підписали Лист намірів (Letter of Intent) про формування спільної бойової тактичної групи ЄС (далі БТГр). Загальна чисельність особового складу спільної БТГр ЄС передбачає три тисячі осіб (Республіка Польща – 1300-1600 військовослужбовців, Чеська Республіка – 700-800, Словацька Республіка – 400, Угорщина – 300-350). Ведучою країною з формування спільної БТГр ЄС визначена Польща. Україна розглядається країнами Вишеградської групи як основний претендент на забезпечення спроможності спільної БТГр ЄС стратегічних авіаційних транспортних перевезеннях [16, 45-46].

Під час зустрічі глав оборонних відомств В-4 у травні 2014 року, у якій узяв участь і керівник Мініс-

терства оборони України, відбулися переговори міністрів оборони Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини та України у форматі «Вишеградська четвірка плюс Україна». Сторони домовилися про створення БТГ та обговорили можливість залучення до цієї групи ЗС України [17, 107]. Отже, військово-політична співпраця України з В-4 як на двосторонньому рівні, так і з групою цих країн демонструє позитивну динаміку участі у сфері міжнародної безпеки й забезпеченні стабільності у Центральній та Східній Європі.

Основне рішення останніх часів у рамках «Вишеградської четвірки» – створення бойової тактичної групи, деталі якого були обговорені на зустрічі начальників штабів чотирьох країн. Участь нашої держави у цій організації створює перспективи для захисту власних національних інтересів. Запрошення України свідчить про відсутність можливості забезпечити необхідний бойовий потенціал країн В4 власними силами; а також про визнання України в якості серйозного військово-політичного актора. Крім того оборонне співробітництво означає найвищу ступінь довіри між країнами [18].

У середині квітня 2013 р у м. Сопоті (Польща) пройшла зустріч керівників Генштабів країн В4, на якій також був присутній голова Генерального штабу України. Присутні командири визначили три напрями співпраці з Україною: участь у Вишеградській бойовій групі, проведення спільних навчань для військових, а також підтримка країнами В4 модернізації Збройних Сил України [23, 19].

Питання переосмислення ключових напрямів співпраці між Україною та країнами Вишеградської четвірки (В4) актуалізувалося через низку причин – підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка дає змогу перейти від партнерства і співробітництва до політичної асоціації та економічної інтеграції, а також внаслідок загострення російсько-українських відносин через підтримку сепаратистських рухів та терористичних угруповань на теренах Донецької та Луганської областей, анексію Росією Криму, постійним постачанням військової техніки членам ОРДЛО.

Очевидно, що країни Заходу недооцінили, з одного боку, євроінтеграційні прагнення українців, а з іншого, – геополітичні амбіції Москви, надавши безпечним питанням другорядного значення порівняно з економічними. Проте відновлення територіальної цілісності та збереження державного суверенітету

України значною мірою залежить від позиції країн Заходу, підтримки ними демократичних перетворень в українському суспільстві та усвідомлення реальних загроз, які продукує автократичний режим В. Путіна. У цій ситуації країни Вишеградської четвірки можуть стати надійними партнерами Києва у розв'язанні поставлених завдань, оскільки, будучи членами ЄС, безпосередньо впливають на розвиток сучасної системи міжнародних відносин.

Висновки. Таким чином, Україна може скористатися цією ситуацією, підвищивши свою важливість для В4 як необхідного елемента політики регіональної безпеки. У цьому контексті, «четвірка» домовлятиметься про розвиток спільної безпекової інфраструктури. Військове співробітництво між Україною та країнами В4 активно розвивається, має важливе значення та значні перспективи. За нинішніх обставин Києву також украї важливо продовжувати і нарощувати військову співпрацю з країнами Вишеградської групи, насамперед через залучення до формування спільної бойової тактичної групи ЄС, що є важливим внеском у розбудову європейської оборонної системи та адекватною відповіддю на сучасні виклики безпекової та оборонної політики. Хоча воєнно-політичний діалог Києва з країнами В4 підтверджується низкою міжвідомчих угод та щорічними зустрічами керівників оборонних відомств, але подальший його розвиток залежить від послідовності політичного курсу, фінансування, ефективності реалізації попередніх етапів співпраці. Посилення співробітництва з В4 дасть змогу Україні інтегруватися до Європи через її культурну, політичну, економічну та безпекову складові. Водночас для реалізації поставлених завдань потрібна політична воля та узгодженість позицій як Києва, так і країн-членів Вишеградської четвірки. Також зауважимо, що співробітництво України з країнами Вишеграду як на двосторонній, так і на багатосторонній основі дає позитивні результати, впливає на рівень співробітництва в контексті відносин Україна–НАТО, що гарантуватиме безпеку в регіональному й континентальному просторі. Україна повинна вдало реалізувати ті можливості, що відкриває перед нею стратегічне партнерство в оборонно-безпековій сфері, використовуючи їх не лише в контексті двосторонніх контактів з питань безпеки, а й пріоритетів геополітичної взаємодії у процесі європейської та євроатлантичної інтеграції і співпраці з ЄС та НАТО.

Список використаних джерел

1. Андрейко В.І. Проблеми та перспективи військового співробітництва у форматі V-4 і Україна // Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 1 (18) / ред. кол.: І.В.Артёмов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2017. С. 121-133.
2. Андрейко Віталій. Військове співробітництво Чеської і Словацької республік у «Вишеградській тактичній групі»: досвід для України // Безпекові виклики у геополітиці ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Львів, 23–24 листопада 2017 р. / Упорядники: Мальський М.З., Кучик О.С., Вовк Р.В. Львів: Факультет міжнародних відносин ЛНУ імені Івана Франка, 2017. С. 3-7.
3. Андрійчук О. Досвід вступу країн Вишеградської групи до Європейської Унії у контексті акцесійних приготувань України // Юридичний журнал. 2006. № 2 (44). С. 92-95.
4. Божко С. О., Божко Я. О. Стан і перспективи співробітництва України з Європейським Союзом у контексті спільної зовнішньої і безпекової політики. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Вип. 111. Ч. 1. С. 98–108.
5. Відносини з країнами Центральної та Східної Європи // Урядовий портал: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=223270222&cat_id=223259211 (дата звернення 10.06.2018).
6. Гладенко А. Н. Развитие европейской системы безопасности в контексте сотрудничества ЕС и НАТО. Актуальные проблемы держави і права. 2011. Вип. 62. С. 505–512.
7. Грубінко А. Лісабонський договір та юридичне закріплення спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС. Юридичний журнал. 2010. № 7. С. 33–35.
8. Джус О. А. Основні принципи та завдання зовнішньої політики України. Актуальні задачі фінансового, психологічного, правового, топогеодезичного, радіотехнічного та лінгвістичного забезпечення підрозділів та частин Збройних Сил України: тези доповідей наук.-практ. конф. (м. Київ, 27 квіт. 2007 р.). Київ: ВІКНУ, 2007. С. 14-15.
9. Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: можливості для України: Аналітичні оцінки міжнародного «круглого столу» (м. Ужгород, 30-31 жовтня 2003 р.). – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2003. 136 с.
10. Каплинський О. Роль Вишеградської четвірки в контексті національної безпеки України / О.Каплинський // Стратегічні

- пріоритети. 2009. № 2. С. 47–54.
11. Котелянець О. О. Актуальні питання розвитку міжнародної миротворчої діяльності України. Стратегічні пріоритети. 2012. № 2 (23). С. 185–190.
  12. Наumenko M. I. Концептуальні засади і напрями сучасного етапу розвитку військової освіти і науки. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: «Військово-спеціальні науки». 2009. Вип. 23. С. 4–10.
  13. Під без'ядерною парасолькою: Україна та її ядерні можливості – ілюзії і реальність // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=19 (дата звернення 10.06.2018).
  14. Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України: Закон України від 28.06.2015 р. № 1479-14. // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1479-14> (дата звернення 10.06.2018).
  15. Ржевська Н. Оновлена стратегія США та чого від неї очікує світ. Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право, суспільство: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15 трав. 2015 р.). Львів: Центр американських студій ФМВ ЛНУ ім. І. Франка, 2015. Ч. 2. С. 97–110.
  16. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
  17. Феденко О. В. Миротворча діяльність України як критерій готовності її Збройних Сил. Військово-науковий вісник. 2012. Вип. 18. С. 97–107.
  18. Ханін І. Г. Співробітництво з міжнародними організаціями як чинник розвитку військово-промислового комплексу України. Ефективна економіка: електронне наукове видання. 2015. № 2 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4456> (дата звернення 10.06.2018).
  19. Цирфа Ю. Українська безпека. Іспит для світу. Віче. 2014. № 7. С. 18–21.
  20. Шелест Г. Вишеградська четвірка: у пошуках субрегіональної безпеки? Аналітична записка // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://od.niss.gov.ua/articles/449/> (дата звернення 10.06.2018).
  21. Bah S., Jones B. Peace Operations Partnerships: Lessons and Issues from Coordination to Hybrid Arrangements // [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://peaceoperationsreview.org/wp-content/uploads/2015/04/2008_peace_hybrid_arrangements_bah_jones.pdf (дата звернення 10.06.2018).
  22. Dingman R. V. Theories of, and Approaches to Alliance Politics. Diplomacy: New Approaches in History, Theory and Policy. New York: The Free Press, 2009. P. 374.
  23. Report of the Polish Presidency of the Visegrad Group July 2012 – June 2013 [Electronic resource] // Visegrad Group: [site]. Bratislava: IVF, 2000-2015. – Mode of access: <http://www.visegradgroup.eu/download.php?docID=240>. (дата звернення 10.06.2018).

References

1. Andrejko V.I. Problemy` ta perspekty`vy` vijs`kovogo spivrobotny`cztva u formati V-4 i Ukrayina // Geopolity`ka Ukrayiny`: istoriya i suchasnist`: zbirny`k naukovy`x prac`. Vy`p. 1 (18) / red. kol.: I.V.Art`omov (golova) ta in. Uzhgorod: DVNZ «UzhNU», 2017. S. 121-133. (in Ukrainian).
2. Andrejko Vitalij. Vijs`kove spivrobotny`cztvo Ches`koyi i Slovacz`koyi respublik u «Vy`shegrads`kij takty`chnij grupi»: dosvid dlya Ukrayiny` // Bezpekovi vy`kly`ky` u geopolity`ci XXI stolittya. Materialy` mizhnarodnoyi naukovo-prakty`chnoyi konferenciyi. L`viv, 23–24 ly`stopada 2017 r. / Uporyadny`ky`: Mal`s`ky`j M.Z., Kuchy`k O.S., Vovk R.V. L`viv: Fakul`tet mizhnarodny`x vidnosy`n LNU imeni Ivana Franka, 2017. S. 3-7. (in Ukrainian).
3. Andriychuk O. Dosvid vstupu krayin Vy`shegrads`koyi grupy` do Yevropejs`koyi Uniyi u konteksti akcesijny`x pry`gotuvan` Ukrayiny` // Yury`dy`chny`j zhurnal. 2006. № 2 (44). S. 92-95. (in Ukrainian).
4. Bozhko S. O., Bozhko Ya. O. Stan i perspekty`vy` spivrobotny`cztva Ukrayiny` z Yevropejs`ky`m Soyuzom u konteksti spil`noyi zovnishn`oyi i bezpekovoyi polity`ky`. Aktual`ni problemy` mizhnarodny`x vidnosy`n. 2012. Vy`p. 111. Ch. 1. S. 98–108. (in Ukrainian).
5. Vidnosy`ny` z krayinamy` Central`noyi ta Sxidnoyi Yevropy` // Uryadovy`j portal: [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article%3Fart_id=223270222&cat_id=223259211. (in Ukrainian).
6. Gladenko A. N. Razvy`ty`e yevropejskoj sy`stemy bezopasnosti` v kontekste sotrudny`chestva ES y` NATO. Aktual`ni problemy` derzhavy` i prava. 2011. Vy`p. 62. S. 505–512. (in Ukrainian).
7. Grubinko A. Lisabons`ky`j dogovir ta yury`dy`chne zakriplennya spil`noyi zovnishn`oyi polity`ky` i polity`ky` bezpeky` YeS. Yury`dy`chny`j zhurnal. 2010. № 7. S. 33–35. (in Ukrainian).
8. Dzhus O. A. Osnovni pry`ncy`py` ta zavdannya zovnishn`oyi polity`ky` Ukrayiny`. Aktual`ni zadachi finansovogo, psy`xologichnogo, pravovogo, topogeodezy`chnogo, radiotexnichnogo ta lingvisty`chnogo zabezpechennya pidrozdiliv ta chasty`n Zbrojny`x Sy`l Ukrayiny`: tezy` dopovidej nauk.-prakt. konf. (m. Ky`yiv, 27 kvit. 2007 r.). Ky`yiv: VIKNU, 2007. S. 14-15. (in Ukrainian).
9. Dosvid krayin Vy`shegrads`koyi chetvirky` na shlyaxu do YeS: mozhly`vosti dlya Ukrayiny`: Anality`chni ocinky` mizhnarodnogo “kruglogo stolu” (m. Uzhgorod, 30-31 zhovtnya 2003 r.). Uzhgorod: Vy`d-vo V. Padyaka, 2003. 136 s. (in Ukrainian).
10. Kaply`ns`ky`j O. Rol` Vy`shegrads`koyi chetvirky` v konteksti nacional`noyi bezpeky` Ukrayiny` / O.Kaply`ns`ky`j // Strategichni priory`tety`. 2009. № 2. S. 47–54. (in Ukrainian).
11. Kotelyanecz` O. O. Aktual`ni py`tannya rozvy`tku mizhnarodnoyi my`rotvorchoyi diyal`nosti Ukrayiny`. Strategichni priory`tety`. 2012. № 2 (23). S. 185–190. (in Ukrainian).
12. Naumenko M. I. Konceptual`ni zasady` i napryamy` suchasnogo etapu rozvy`tku vijs`kovoyi osvity` i nauky`. Visny`k Ky`yivs`kogo nacional`nogo universy`tetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: «Vijs`kovo-special`ni nauky`». 2009. Vy`p. 23. S. 4-10. (in Ukrainian).
13. Pid bez`yadernoyu parasol`koyu: Ukrayina ta yiyi yaderni mozhly`vosti – ilyuziyi i real`nist` // [Elektronny`j resurs]. – Rezhym` dostupu: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=19 (in Ukrainian).
14. Pro porjadok dopusku ta umovy` перебування pidrozdiliv zbrojny`x sy`l inshy`x derzhav na tery`toriyi Ukrayiny`: Zakon Ukrayiny` vid 28.06.2015 r. № 1479-14. // [Elektronny`j resurs]. Rezhym` dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1479-14> (in Ukrainian).
15. Rzhavs`ka N. Onovlena strategiya SSHa ta chogo vid neyi ochikuye svit. Spolucheni Shtaty` Amery`ky` u suchasnomu sviti: polity`ka, ekonomika, pravo, suspil`stvo: zb. materialiv II Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. L`viv, 15 trav. 2015 r.). L`viv: Centr amery`kans`ky`x studij FMV LNU im. I. Franka, 2015. Ch. 2. S. 97–110. (in Ukrainian).
16. Svitova gibry`dna vijna: ukrayins`ky`j front: monografiya` / za zag. red. V. P. Gorbulina. Ky`yiv: NISD, 2017. 496 s. (in Ukrainian).
17. Fedenko O. V. My`rotvorcha diyal`nist` Ukrayiny` yak kry`terij gotovnosti yiyi Zbrojny`x Sy`l. Vijs`kovo-naukovy`j visny`k. 2012. Vy`p. 18. S. 97–107. (in Ukrainian).
18. Hanin I. G. Spivrobotny`cztvo z mizhnarodny`my` organizacijamy` yak chy`nny`k rozvy`tku vijs`kovo-promy`slovogo kompleksu Ukrayiny`. Efekty`vna ekonomika: elektronne nauкове vy`dannya. 2015. № 2 // [Elektronny`j resurs]. – Rezhym` dostupu: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4456> (in Ukrainian).

19. Cy' rfa Yu. Ukrainy's'ka bezpeka. Ispy't dlya svitu. Viche. 2014. № 7. S. 18–21. (in Ukrainian).
20. Shelest G. Vy'shegrads'ka chetvirka: u poshukakh subregional'noyi bezpeky'? Analitichna zapy'ska // [Elektronny'j resurs]. – Rezhym dostupu: <http://od.niss.gov.ua/articles/449/> (in Ukrainian).
21. Bah S., Jones B. Peace Operations Partnerships: Lessons and Issues from Coordination to Hybrid Arrangements // [Elektronny'j resurs]. Rezhym dostupu: http://peaceoperationsreview.org/wp-content/uploads/2015/04/2008_peace_hybrid_arrangements_bah_jones.pdf (in English).
22. Dingman R. V. Theories of, and Approaches to Alliance Politics. Diplomacy: New Approaches in History, Theory and Policy. New York: The Free Press, 2009. P. 374. (in English).
23. Report of the Polish Presidency of the Visegrad Group July 2012 – June 2013 [Electronic resource] // Visegrad Group: [site]. – Bratislava : IVF, 2000-2015. – Mode of access: <http://www.visegradgroup.eu/download.php?docID=240>. (in English).

SUMMARY

UKRAINE'S SECURITY POLICY AND EXPERIENCE OF THE VYSEHRAD COUNTRIES' MILITARY AND POLITICAL COOPERATION

V. Andreiko (Uzhhorod)

In the article the author studies the processes of forming a qualitatively new system of regional security, analyzes the specific features of the military-political partnership between Ukraine and the countries of the Vysehrad Four at the present stage of the international system development. The necessity of restarting and rethinking of the functions of the regional association "Vysehrad" is expressed. It is also noted that in this country there continues an active phase of determining strategically important national interests, stipulated by the geopolitical situation and understanding of the role and place of Ukraine in the modern system of international relations. The country's military and political elite are forced to re-form the defence policy of the state and constantly adapt it to the realities of the present. This issue is topical due to the need to study the practice of successful transformations of the socio-political and economic system, military cooperation of the Vysehrad countries, and the strengthening of Ukraine's European cooperation in the field of military security in the era of democracy in order to use its proper components. These issues need to be thoroughly studied by Ukrainian researchers. The author notes that prior to the beginning of the open Russian military invasion, the issue of security and defence policy was not a priority area for our state. This was evidenced by the constant reduction of the army, insufficient funding of the military-defence sphere, reducing the prestige of military labour in the society, the general decrease in the authority of military personnel. It is concluded that, in spite of the differences, the Vysehrad Four supports the position of Ukraine, is interested in cooperation with the purpose of forming the security policy of the countries of the region, stability and democratic development of our country.

Keywords: Ukraine, Vysehrad Four, Czech Republic, Slovakia, Poland, Hungary, security policy, military-political cooperation, military conflicts.

УДК 94.2:911.3(477.43/.44)«1620–1669»
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159878](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159878)

„POŚLAŁ MI KSIĄŻĘ DE RIEUX KARTELUSZ, ABYM SIĘ Z NIM BIŁ...”: ПОЄДИНКИ КНЯЗЯ БОГУСЛАВА РАДЗИВІЛЛА (1620-1669) ТА ДУЕЛЬНА ТРАДИЦІЯ В РАННЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ

Гуцул В. М. (Ужгород)

Стаття присвячена поєдинкам литовського магната, князя Богуслава Радзивілла, в яких він брав участь під час своїх закордонних поїздок. Робота базується на «Автобіографії» написаній самим князем Богуславом, а також на мемуарах його противників та секундантів. Особливу увагу приділено номенклатурі застосованій у поєдинках зброї та технікам її використання.

Ключові слова: Дуель, кінний бій, фехтування, воєнні мемуари ранньомодерної доби.

Постановка проблеми. Дуель, приватний збройний поєдинок, не пов'язаний ані з рейтинговими змаганнями, ані з правовими чи військовими конфліктами, попри поширений історіографічний стереотип що відносив цей феномен елітарної культури до ранньомодерної доби [26, с. 12-55], час від часу експлуатувався на Заході представниками «*ordo bellatores*» вже в добу Високого Середньовіччя. Проте масового поширення серед світських еліт дуельна нобіля здатність до інтерперсонального, приватного насильства залишалася чи не єдиним засобом прояву індивідуальних мілітарних чеснот давнього, «ри-

царського» зразка. [24, с. 165] Дуельна традиція знаходилася що називається в діалектичному зв'язку з багатьма проявами ранньомодерної елітарної культури: модою, освітою, світоглядними стереотипами. Протягом XVI-XVIII ст. повсюдно в Європі летальна холодна зброя була невід'ємною складовою шляхетського, а часто і міщанського костюму, для опанування цієї зброї існувала окрема верства відповідних фахівців, котрі в великих містах об'єднувалися у професійні спільноти навколо специфічних навчальних закладів (фехтувальних шкіл). В цьому середовищі циркулювала власна багатомовна фахова література. Фехтувальні трактати, часто ретельно ілюстровані

ні, розходилися великими друкованими тиражами. Коротше кажучи, дуель була важливою категорією шляхетської повсякденності, а дуельна традиція включно до Першої світової війни формувала репрезентативний образ європейської аристократії, її, так би мовити, елітарну окремішність. [15, с. 274 passim; 16, с. 130-159;]

«Поєдинкова пошесть» не обминула ані литовсько-руських земель, ані литовсько-руської шляхти. Третій Литовський Статут 1588 р. містить окрему статтю, що забороняє цю небезпечну «новину», одночасно згадуючи і поширення необхідної для неї «нової і незвичної» зброї. [13, с. 591-592]

Мемуари багатьох представників литовської та польської шляхти – Станіслава Зигмунта Друшкевича (1621-1697) [4] (котрий, до речі, супроводжував головного героя нашого тексту, князя Богуслава, у закордонних подорожах), Яна Хризостома Паска (1636-1701) [9], Яна Владислава Почобута-Одланіцького (1640-1703) [10], багаті на описи поєдинків, яким автори були свідками або учасниками. Але всі ці дуелянти-мемуаристи поєдинкували виключно в рідній Речі Посполитій.

Натомість, поєдинковий досвід князя Богуслава Радзивілла (1620-1669) гербу Труби (Trąby), цікавий, насамперед, тим, що був отриманий в західному культурному просторі, а точніше, у Франції

та Нідерландах, в середовищі, звідки ранньомодерна дуельна традиція імпортувалася в найвіддаленіші куточки християнського світу. Князь Богуслав, потужний литовський аристократ, хорунжий великий литовський (від 1638 р.) конюший великий литовський (від 1646), генеральний намісник прусський (від 1657 р.) як у польській історіографії так в популярній культурі дотепер є «чорним», негативним персонажем. Його біографія (кальвінізм, демонстративний перехід на шведський бік під час так званого Потопу, що не зовсім безпідставно вважався зрадою, демонстративне нехтування рацією Речі Посполитої на користь власних інтересів, і врешті показове «відособлення від польської культури») постачала тамтешнім історикам резон ігнорувати цю історичну постать, а польським митцям - матеріал до творення образів на зразок негативного персонажу роману Генріка Сенкевича «Потоп». У польській історіографії за останніх півтора сторіччя з'явилася небагато текстів присвячені князю Богуславу. Вартує уваги монографія Бернарда Каліцького [18] та об'ємний біографічний нарис авторства Тадеуша Василевського, що відкриває критичне видання князеві «Автобіографії» [11, с. 5-119]. Проте в Західній Європі, ця, за виразом професорки Карен Фрідріх «правдива транснаціональна фігура», викликає чим далі тим більше інтересу.

Рис. 1. Портрет Богуслава Радзивілла. Мініатюра на пергаменті невідомого майстра. XVII ст. 14 × 12 см. Париж, Лувр, № RF 205.

Дуельні пригоди князя Богуслава у Франції та Нідерландах вартують розгляду в ракурсі ранньомодерних мілітарних технологій та практичних проявів воєнної культури світських еліт ранньомодерної Європи. Така постановка питання в перспективі дозволить з'ясувати яким чином корелювалося «прикладне» збройне насильство із світоглядними установками та повсякденням литовської аристократії. Крім того, на фоні дуельної кар'єри князя Богуслава, чіткіше проступають його світоглядні установки і життєві стратегії у сфері збройного насильства, за посередництвом якого представники шляхетського стану

Речі Посполитої, «люди рицарські», стверджувалися, завойовували статус і авторитет серед собі подібних і врешті функціонували і як особистості і як політичні фігури. Важливо пам'ятати, що для протестантської риторики в ранньомодерний час загальним місцем було наголошувати на тому, що носії протестантської етики, особливо шляхетського стану, чистотою звичаїв, поміркованістю манер, сумирністю вдачі кардинально відрізняються від представників так би мовити традиційних конфесій, котрі живуть і гинуть у нечестивих суєтах. Чи відповідав цьому етичному стандарту Богуслав Радзивілл, переконаний кальві-

ніст – є окремим питанням.

З цього випливають основні **мета і дослідницькі завдання** даної статті. По перше дослідити концепції, практики і знаряддя інтерперсонального насильства в якому брав участь князь Богуслав під час свого перебування в Західній Європі. По друге, з'ясувати, яке значення приділяв поєдинкам сам князь і яку роль відводив їм у своїй мілітарній кар'єрі. І по третє спробувати визначити його ставлення до збройного насильства як такого.

Про поєдинковий досвід князя Богуслава нам відомо досить багато, по-перше з його «Автобіографії» [11], по друге, з анонімного життєпису князя, скомпанованого 1671-1674 рр., особою наближеною до його двору [1], по- третє, із повідомлень французької преси [5], мемуарів князевого противника графа Тальмонта [8], та його ж секунданта графа Гаспара де Шаваньяка [3]. В цих джерелах докладно вказані, обставини, перебіг, зброя, засоби, наслідки цих зіткнень.

Надзвичайно помічною для розуміння розвитку європейської дуельної традиції, її мілітарного і технічного підґрунтя та способів поширення у XVII ст. є автобіографія старшого за Богуслава на покоління валлійця, Едварда лорда Герберт-Чербері (1589-1648) [12]. В житті цих двох аристократів можна знайти певні аналогії, котрі дозволяють співставити їх життєписи. Обидва походили із периферійних європейських країв. Обидва займали високі позиції при королівських дворах як вдома так і за кордоном. Обидва навчалися шляхетним мистецтвам фехтування, їзди верхи та танцю у Франції і високо цінили тамтешніх наставників. Обидва, як представники опозиційних католицизму конфесій брали участь у війнах в Нідерландах на боці протестантських сил. Обидва потрудилися викласти історію свого життя на папері. І обидва були запеклими дуелянтами. Як і текст Богуслава Радзивілла, «Автобіографія» лорда Герберт-Чербері є своєрідним поєднанням сповіді та похвальби і є відмінним джерелом для дослідження місця і ролі збройного насильства у житті ранньомодерного нобіля.

Аналіз останніх досліджень. Про дуель в ранньомодерну добу в західній історіографії написано багато. Є роботи, котрі аналізують цей феномен з точки зору воєнної історії та історії насильства та історії спорту [14; 16; 17], вартують уваги праці історико-антропологічного характеру [15, 22, 27]. Авторам перелічених робіт вдалося відійти як від надмірної романтизації дуелі, так і від демонізації дуельних практик, власне вони складають добре теоретичне підґрунтя для аналізу поєдинків литовського князя.

Виклад основного матеріалу. В межах цієї роботи термін *поєдинок* буде вважатися як тотожний терміну *дуель*, пропоную розуміти під ним *акт інтерперсонального збройного насильства*, котрий бодай в ідеалі мав би *характеризуватися наступними чинниками: однаковим спорядженням сторін; договореністю: застосуванню зброї мали б передувати якісь перемовини, переписки, узгодження умов за участі третіх осіб, так званих секундантаів.* Ці протоколи повинні були ритуалізувати конфлікт і вирізнити його від ранньомодерної ендемії збройних зіткнень політичних чи релігійних фракцій, збройної політичної боротьби, родової фایди, криміналу і так далі. Але багатий джерельний матеріал, як документальний так і нараційний, говорить про те, що повсюдно в Європі протягом XVI - XVII ст. ці умови дотримувалися далеко не завжди, більше того тоді вони ще не склали ані обов'язкового правила ані традиції. Більше того, для поєдинку експромтом, не-

гайного, коли від наміру до акції переходили блискавично, у франкомовному середовищі існував навіть спеціальний термін *rencontre* (*recounter*), в латиномовній традиції *duellum extemporaneu*. [23, с. 105-107] Такий поєдинок, як то зауважив Гасьєн де Куртіль де Сандр, автор компетентний, переслідувався не так суворо, як власне дуель із залученням свідків (*on ne pouvoit regarder cette action que comme une rencontre, & non pas comme un Duel* [7, с. 25]) Може саме в цьому слід шукати причину поширеного звичаю утягувати до бою і секундантаів – таким чином легше було замаскувати договірне зіткнення під спонтанне.

В Європі XVII ст. феномен поєдинку існував в чотирьох різновидах.

Поєдинок як судово ордалія – мав довгу історію, проте за життя нашого героя складав уже юридичну екзотику. Добре пошукавши, особливо на периферіях Європи, можна було б знайти цікаві прецеденти консервації звичаю, адже відомо, наприклад, що в Англії його законодавчо відмінили лише 1817 р.

Рейтинговий поєдинок. В XVII ст. такі поєдинки були одночасно і рудиментами турнірної традиції і прообразами спортивних змагань. Вимираюча *джоста* (кінний бій на списках в обладунках), так звані *привозні бої* при королівських та можновладних дворах, «показові змагання» вчителів фехтування, гусарський звичай «ламати списи» на похоронах товаришів по зброї – якщо вірити Почобуту-Одланічкому досить небезпечний [10, с. 180] – усі ці зіткнення підпадають під категорію. Загальною тенденцією було застосовувати в таких зіткненнях затуплену зброю, але нерідко, коли ставки були занадто високими, траплялися і винятки.

Воєнний поєдинок. В середині XVII ст. зусилля поодиноких ентузіастів, так званих «гарцівників», котрі з'їжджалися перед битвою між двома вишикуваними до бою арміями мали чітку практичну функцію. Як писав Джон Кіган, «воячка в добу холодної зброї потребувала певної мілітарної кондиції, для вправності із зброєю куди важливішою ніж гнучкість та добра реакція. Йдеться про специфічну емпатію до противника, що надавала спроможність передбачати його дії і випереджувати його удари, поєднану з природньою зухвалістю, що дозволяла людині, глянувши противникові в обличчя, забити його без спеціального приводу та жалю. Привозні бійці, безперечно володіють цією чеснотою, набутою чи успадкованою, і саме через це звичайні люди відчують до них сильний майже зоологічний потяг. Здатність до насилля лицем до лица, уміння трошити і прохромлювати є тим чого сучасний західний представник середнього класу рідко потребує у повсякденному житті, якщо потребує взагалі.» [19, с. 277] Власне з цієї причини подібні проблеми не потрапляють в поле зору дослідників, навіть тих що спеціалізуються на воєнній історії».

В часи нашого героя існувало повне розуміння того що ця емпатія ба навіть елементарне бажання битися з противником - під впливом стресів, забобонів, погодних умов і так далі - пробуджувалися не завжди і далеко не у всіх бійців вишикуваних до бою. Звідси часті напади паніки, позірні нелогічні маневри і навіть банальна втеча ще до початку зіткнення. Саме у пробудженні і підтриманні цієї «воли до битви» полягала функція «воєнних поєдинків» до яких особисто мусили ставати досить високі військові достойники аби заохотити підлеглих власним прикладом.

Як пише сам Богуслав під 24 листопада 1659 р. : «... *odwód trzymał J. M. pan Polanowski, którzy*

na harcu zjachawszy się z hofmistrzem grafa Magnusa postrzał z pistoletu w rękę prawa odniósł...». [11, с. 144]

До **четвертого різновиду** інтерперсонального збройного насильства, належать **приватні договірні збройні зіткнення**, котрі не стосуються жодної з публічних сфер: ані юридичної, ані воєнної, ані ігрової. Власне вони і позначатимуться у даній роботі терміном **дуель/поєдинок**.

В якості відповіді на питання про час виникнення дуельної традиції розхожий історіографічний стереотип вказує нам на XVI ст. і пов'язує «дуельну пошесть» з трансформаціями концепцій рицарської або шляхетської честі. Проте, є підстави вважати що поєдинок служив інструментом залагодження персональних конфліктів, що відбувалися поза судом, полем битви чи турнірним полем, значно раніше. Німецький актовий матеріал говорить про те, що такі приватні поєдинки вже були серйозною проблемою в XIV ст. [22, с. 108]

Проте саме в другій половині XVI ст. відбувся загальноєвропейський сплеск інтересу нобілітету до дуелей, котрий зберігався і протягом XVII-XVIII ст. Слідом за Малкольмом Вейлом, можна пояснити це компенсаторною для рицарського стану функцією смертельного двобою, оскільки в добу вогнепальної зброї та масових армій, було надзвичайно важко проявляти індивідуальну доблесть на полі битви. [24, с. 165]

Як уже було сказано вище, у XVII ст. навколо традиції приватного інтерперсонального насильства в Західній Європі працювала розбудована індустрія. До послуг кожного хто міг заплатити аби навчитися володіти зброєю краще існувала окрема верства відповідних фахівців.

Богуслав, вперше прибувши у Францію в 1639 р. одразу долучився до цієї індустрії. В «Автобіогра-

фії» він пише так: «w Paryżu uczylem się jeździć na koniu u Delafolli, zacnego jeźdźca, szrymować u Saint Ange, tańcować u De Noyes...». [11, с. 123]

Лорд Герберт-Чербері, котрий за молодих років пройшов таку саму школу у Франції, писав, що танці, фехтування і верхову їзду мусить студіювати кожен шляхетно народжений чоловік, для нього це взаємопов'язані і взаємодоповнюючі речі. Танці учать володіти своїм тілом і правильно рухатися, що необхідно аби добитися успіху у навчанні фехтування і верховій їзді, котрі в свою чергу відкривають джентльмену дорогу до рицарської кар'єри. Врешті, підлога як у фехтувальному так і танцювальному залі однаково була розграфлена на квадрати. Лорд із знанням справи описує як він учився верховому бою на шпагах і наскільки важливим є вміння використовувати рух коня для збільшення потужності удару. [12, с. 68 passim]

Скоріше за все ми знаємо князевого вчителя фехтування. Це Жан Даніель л'Анж, уродженець Страсбурга, французький кальвініст, котрий пізніше зробив кар'єру фехтувального майстра при дворі курфюрста Карла Людвіга Пфальцьського і Гейдельберзькому університеті. Судячи з трактату його авторства, що вийшов друком 1664 р. німецькою, він спеціалізувався на так званому французькому стилі бою самою шпагою без кинджала (даги) у лівій руці. На його французьке професійне минуле вказують і франкофонні фехтувальні терміни вживані в тексті. Чому саме вчив Жан Даніель л'Анж і як далеко відбігала його наука від сучасних стереотипів про елегантних дуелянтів видно із ілюстрації № до його трактату. Він рекомендує захопити шпагу противника у сильній чверті, ударити по коліну аби той не втік, випустивши свою зброю, і завдати летальний укол у серце. [2, с. 49]

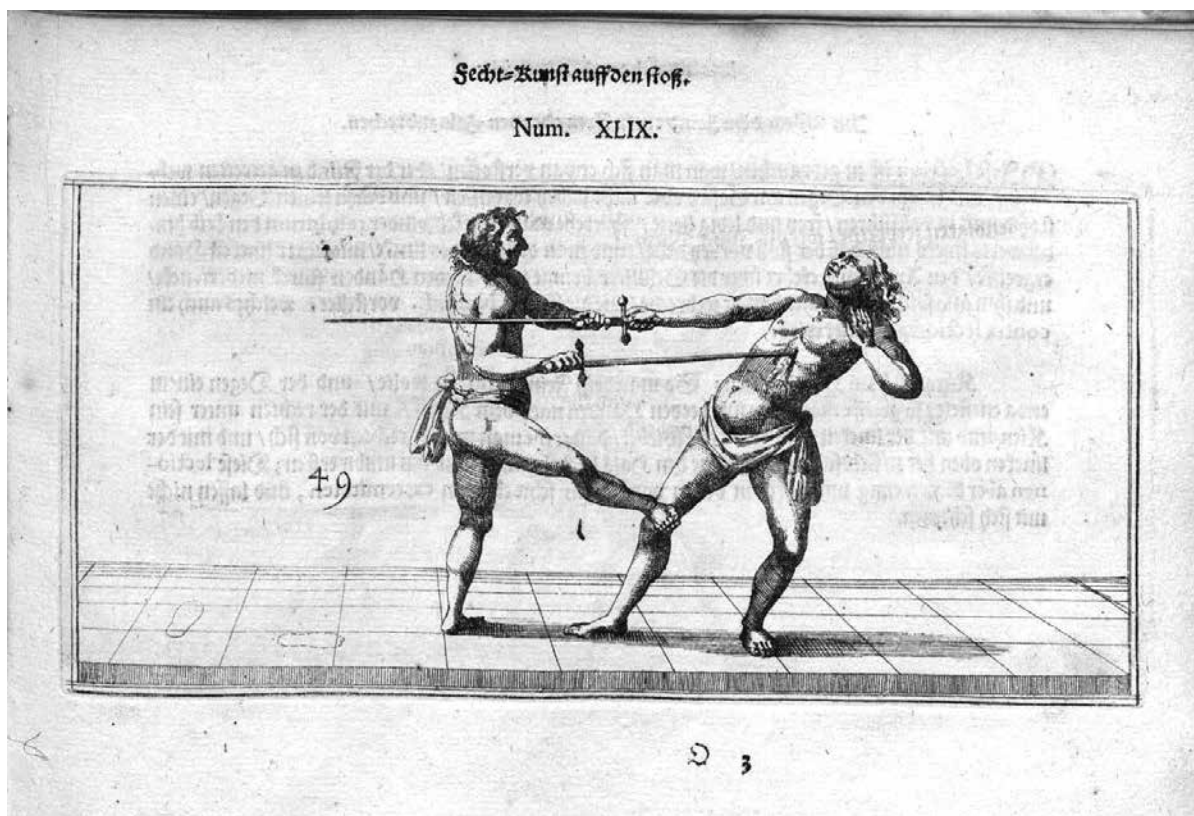

Рис. 2. Бії на шпагах. Ілюстрація з фехтувального трактату Жана Даніеля Анжа. В: Ange J. D. Deutliche und gründliche Erklärung der Adelichen und Ritterlichen freyen Fecht-Kunst. Heidelberg: Adrian Weingarten, 1664, Num. XLIX.

Про перший поєдинок князя ми знаємо не лише з його «Автобіографії», але і з мемуарів противника, графа Тальмонта, та повідомлення «Газет де Франс». Причому усі три звістки співпадають майже буквально. Почнемо з газети. В номері 104 за 1642 р. під 2 серпня кореспондент з міста Науе повідомляє таке. На відстані півмилі від французького військового табору граф Тальмонт бився з принцом Радзивілом верхи, без пурпонтів, тобто камзолів, на самих шпагах (*poirirpoint bas avec l'epée feule*) граф Тальмонт був поранений в плече, а Радзивілл у бік. [5]

Мемуари Тальмонта суттєво доповнюють повідомлення. Перед боєм секунданти виявили що шпага Радзивілла дещо довша і той сам запропонував обмінятися зброєю, але Тальмонт відмовився, вони тягнули жереб та вийшло так що кожен залишився при своєму. Бійці зняли камзоли і з'їхалися верхи. Рахунок після обміну кількома ударами був далеко не на користь автора. Тальмонт заледве пробив Радзивілла сорочку, натомість сам був поранений куди поважніше, клинок пробив йому плече на чотири пальці вище ліктя, ввійшов йому в підпахву, після чого шпага випала йому з рук, а сам він – з коня. Саме люди Богуслава підняли його, зупинили кров і знайшли хірурга. [8, с. 18-19]

Про техніку поєдинку верхи необхідно поговорити окремо. Битися на коні є давньою рицарською традицією що має ідентифікаційне значення. Слід

пам'ятати що вправність вершника важить там не менше за кондиції фехтувальника. Деякі майстри XVI – XVII ст. вважали що навіть більше. З одного боку кінь урівнював шанси якщо хтось із противників не вирізнявся фізичною силою, витривалістю та моторністю, або мав проблеми з технікою роботи ногами, надзвичайно важливою для фехтування шпагою. Для чого і вчилися танцям. Відомо, наприклад, що Джон Вілмот граф Рочестер значно молодший сучасник Богуслава, блискучий літератор і дебошир, на схилку свого короткого життя, коли ноги йому віднімалися від сифілісу, поєдинкував виключно верхи. Кілька поколінь фехтувальних майстрів XVII ст. починаючи від «математично орієнтованого» Камілло Агріппи наголошують на тому, що фехтування верхи, не піддається ані теоретичному осмисленню ані систематичному практичному навчанню позаяк є надзвичайно непевним у своєму перебігу, через участь у ньому нерозумних тварин. Досвід фехтувальної школи і тут був корисним, але бій верхи справа скоріше доброї виїздки аніж доброї виучки із зброєю. З ним суголосні його далекі спадкоємці: італійці Алессандрі та Андре, що в військовій інструкції 1897 р. для верхового бою на шаблях стверджували, що головною запорукою успіху є контроль над конем, тому посередній боєць але добрий вершник завжди буде мати перевагу над досвідченим фехтувальником непевним в сідлі. [15, с. 253-255]

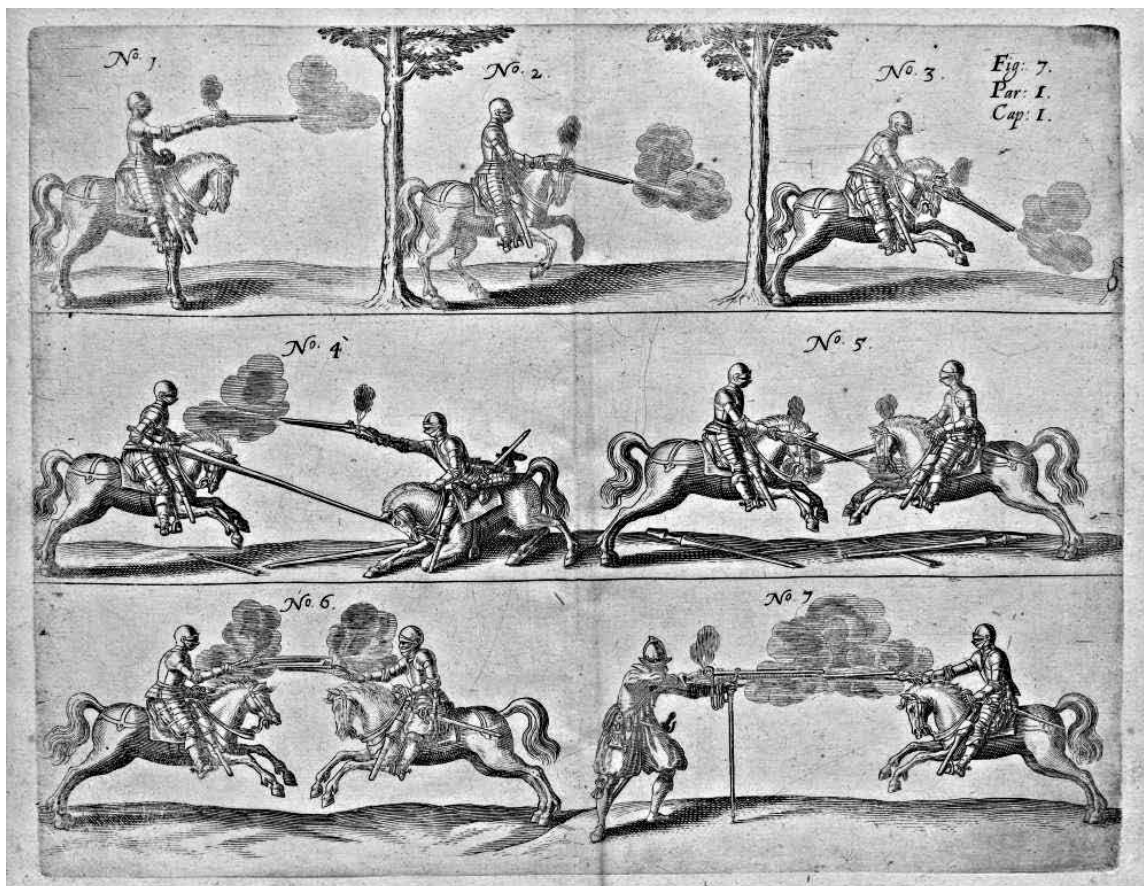

Рис. 3. Кінний бій на пістолях. Ілюстрація з воєнного трактату Йогана Якоба фон Вальхаузена. В: von Wallhausen J. J. *Kriegskunst zu Pferd...* Frankfurt am Main: 1616, Fig 7.

Фехтування верхи вимагало більших зусиль і більшої впевненості, а разом з тим надавало менше можливостей контролювати свої дії, тобто виглядало справою вправних але ризикових і рішучих бійців. Здається, що для Богуслава це був свідомий вибір, оскільки верхи відбувся і другий його поєдинок.

Про нього наш герой під 1647 р. пише так. «*Jechalem do Hagi, tamże powadziwszy się z kawalerem Grottem, bitem się z nim na koniu pistoletami. On mnie chybił, jam go zaś po brzuchu musnął i musiał mię o żywot prosić.*» [11, с. 127]

Подібний поєдинок описав у своїх мемуарах німецький найманець Хієронім Крістіан Гольштейн, котрий як і Богуслав Радзивілл воював на боці шведів під час польського «Потопу» і брав участь у битві під Варшавою (1656). «*W tym czasie po raz trzeci znalazłem się w areście. Przyczyną był pojedynek na pistolety z rotmistrzem regimentu księcia Zamoyskiego, o nazwisku Korf. Przestrzelił mi on nogę i śmiertelnie zranił konia w brzuch, natomiast ja odstrzeliłem mu palec u ręki i pistolet.*» [6, с. 55]

Поєдинковий досвід придався князю, Богуславу впевнено почував себе із зброєю верхи. Тому варто повірити суголосному хору польських та литовських військових мемуаристів середини XVII ст., який стверджує що саме він був тим холоднокровним стрільцем із свити шведського короля, котрий порятував монарха в битві під Варшавою від таранної атаки певного відчайдушного гусара із списом, пустивши тому з пістолета кулю в голову. [21, с. 150-151]

Учасник битви з польського боку, товариш панцерної хоругви Якуб Лось так описав подію. «*Tam jeden pacholek o króla szwedzkiego, przebiwszy się przez wojsko, kusił się, skruszywszy kopiją, i pewnieby by dopiął swego, ale go uprzedził książę Bogusław Radziwiłł z pistoletu.*» [8a, с. 19]

Найгучнішим поєдинком у дуельній кар'єрі Богуслава Радзивілла мав би бути його конфлікт із Франсуа Луї графом де Ре (1623-1694). Як пише Богуслав під 1645 р. «*...przyjechałem ... do Paryża, gdzie z posłami na balu będąc, powadziłem się z księżciem de Rieux, któremu w policzek musiał dać bo mi szpetnie przymówił.*» [11, с. 126-127] Його біограф додає: «*Z czego nie już na osobny pojedynek, ale na krwawa, mówili się bitwe, aby na naznaczonym placu książęta z swojej ztad i ztad dwunastii ludzmi sie zeszli i do upadłej wszyscy się bili.*» [1, с. 61]

Тут відкривається широке поле для інтерпретації і припущень стосовно мотивів саме такого рішення конфлікту. Колективні дуелі, в яких секунданти теж брали участь були звичним ділом в ті часи, проте така кількість бійців нагадує скоріше договірні лицарські битви Столітньої війни та Італійських війн. Традиція мініатюрних битв сягає так званої Битви Тридцяти що відбулася у Бретані 26 березня 1351 р. між місцевими представниками збройного люду з профранцузької та проанглійської партій. Хоча більшість учасників цього запеклого і брутального зіткнення не були лицарями, а дехто навіть не мав шляхетного походження, описане сучасниками Жаном ле Белем і Жаном Фруассаром, воно набуло розголосу як взірцеве лицарське діяння. Під час Столітньої війни та Італійських війн трапилося кілька подібних прецедентів, хоча і з меншим числом учасників, але всі вони мали яскраво виражений воєнний контекст, адже відбувалися між представниками воєнних армій в воєнний час.

Враховуючи те, що Франсуа Луї граф де Ре належав до молодшої гілки роду Гізів, герцогів Лотаринзьких, взірцевих столпів католицької церкви у Франції, а Радзивілл, як і більшість його секундантів були протестантами, то в цьому конфлікті, що починався ніби як банальний скандал під час балу, можна знайти мілітарний бекграунд. Ляпас «литовського принца» родичу герцогів Лотаринзьких мало не спровокував чергове міжконфесійне зіткнення, котре мало б для французьких сучасників чіткі алюзії до недавніх релігійних війн, а зачинщикам та учасникам могло принести ореол борців за віру. Князь Богуслав запам'ятав всіх своїх 12 секундантів поіменно і відтворив їх список в «Автобіографії» «*Sekundantami tymi byli: Iton, Schavaniaque, Vileneuve, Canilaque,*

Paris, Valiaque, Laperche, Lecenterie, Heron, Lamote, lescuyer de Monsieur, duc de Chatillon, Rancau.» [11, с. 127] Це говорить про те, що сторони були налаштовані поважно. Секундантами у Радзивілла були люди з репутацією, до бійки охочі, один із них, Гаспар де Шаваньяк пише в своїх мемуарах що два інших – Валььяк і Канільяк невдовзі брали участь в інших дуелях. [3, с. 48-49]

Тому не дивно що найвищі достойники Франції зробили все аби завадити бою. Як пише Радзивілл, «*brat królewski duc d'Orlean, wezwawszy kardynała Mazaryniego i wszystkich książąt i marszałków francuskich, pojednał nas...*». [11, с. 127] Але, певно, кардинал Мазаріні не повірив у щирість миру між дуелянтами. Шаваньяк пише, що саме через цей виклик князь змушений був покинути Францію, на якийсь час.

Граф Де Ре ще двічі посилав Богуславу картелі, хоча колективна дуель, певно в конспіративних цілях, більше не розглядалася. 1646 р він кликав князя з Парижу в Суассон, куди той і вирушив через Нідерланди, охоплені війною.

Справи це були поважні. Подібне рандеву двох британських аристократів Едуарда Секвілла і лорда Брюса на кордоні Іспанських та протестантських Нідерландів в 1610 р. закінчилося винятково брутальною дуеллю в котрій Едуард Секвілл убив лорда Брюса скориставшись докладно тим самим прийомом який рекомендував своїм учням л'Анж. [14, с. xi - xiii]

Проте Богуслав так і не доїхав до свого противника – його із супутником заарештували французи прийнявши чи то за контрабандистів чи то за шпигунів, а впізнавши відправили назад до Парижу. [11, с. 127]

15 серпня 1647 р. противники домовилися зустрітися на Королівській площі, на цей раз Богуслав не дочекався герцога, оскільки дружина того, помітивши як він готує зброю до бою, видала обох у руки закону в результаті чого князь відсидів кілька днів в Бастилії. На цьому відомі нам дуельні пригоди князя Богуслава на Заході завершилися. [11, с. 127]

Вартує уваги і те як Богуслав komponує розповіді про свій поєдинковий досвід у «Автобіографії». В дуельному контексті князь жодного разу не згадує про поняття честі, про свій або чужий гонор. Натомість з його тексту випливають інші речі: за образи своєї честі він або позивався до суду або мстився давнім князівським способом – організовуючи розправу за допомогою своїх слуг (випадок Янковського). Тому напрашується висновок що для Богуслава участь у дуелях була продовженням саме воєнної кар'єри, взірцевим лицарським діянням, а не вимушеними протокольними заходами для підтримання реноме у аристократичних сферах. Такої ж думки був і анонімний біограф Богуслава, який згадуючи про нагану яку той отримав від саксонського електора за свої дуельні пригоди і то з нерівними собі за статусом противниками, додає що «*ta jednak nie barzo chwalebna, w pojedynkach odwaga, i resolucya, sposobil sie książe nasz do zaczniejszych za rzeczpospolita, utarczek i bitw...*». [1, с. 65]

Для князя поєдинок подібно до війни та битви, був пов'язаний з ризиком, подорожами, нагодами до ефектних жестів (яким, наприклад, була пропозиція Тальмонту помінятися шпагами,) та іншими достохвальними діяннями ще середньовічного, лицарського стандарту. На шляху до Суассону, під час другої спроби зійтися з Рецом, Богуслав пише, що «*w nocy cztery mile od Andwerpii trzy razy mnie na drodze rozbito*» [11, с. 127], а його анонімний біограф у кра-

сих традиціях рицарського роману додає «*nim do Antwerpiej przybył, napadł na rozbijających żołnierzyw Hiszpańskich, którzy, iz ich nalezyta nie dochodzila placa, placzem ludzkim i rabunkami zyc musieli;*». [1, с. 62-63] Противника як дуельного так і воєнного князь трактує без затятості і тим більше без снобізму, проте за його стриманими в емоціях розповідями проступає емпатія того сорту про яку писав Джон Кіган.

Про битви і банкети і розповідає Богуслав найбільш охоче, часто із специфічною іронією.

«... *I litewskie, i tatarskie wojska uderzyły na mnie, którym długo, potężnie resistendo, tandem polec wszyscy musieliśmy. Mnie w głowę bardzo rannego, na ziemi już leżącego, chorągwy Suphan Kazy agi grotem przy chorągwi będącym, bardzo długim i ostrym, do ziemi przyszpilić chciał, ale porwałem ręką za grot i tak Bóg chciał, że mnie w rękę został grot, od drzewca się ulatawszy.*» [11, с. 163]

«...*Wystał do mnie J. M. pan marszałek konfederacki Żyromski prosząc abym ... do niego ... wstąpił... Zastalem o czwartej z południa wszystkich pijanych ... pan marszałek tylko był trzeźwy. Nazajutrz ... pan Wilczek prosił mię na śniadanie, byliśmy dobrej*

myśli, popiliśmy się na umór w wielkiej konfidencji, ale ja sam dawał wina bo go gospodarz nie miał. Pan Żeromski, chcąc hajduka skakać, zaciął się szablą w nogę.» [11, с. 149]

Висновки. Такий спосіб нарації не залишає сумніву про основного адресата і його тексту, і його ефективних жестів, там описаних, про того кому він хотів сподобатися і для кого прагнув бути своїм – річ посполитському збройному люду, носіям досить архаїчних як на XVII ст. стереотипів, для яких світський лоск, придворний протокол і тим більше безумовна вірність монарху, борони Боже ще й абсолютному, були дуже сумнівними цнотами. Натомість тверда рука і почуття солідарності із рицарською братією висловлене навіть у такий специфічний спосіб як поєдинок з нижчим собі за статусом противником – взірцевими чеснотами. Що, прямо говорить про архаїчність шляхетського світогляду в Польсько-Литовській державі, носії котрого навіть змінюючи конфесії і перебираючи західні звичаї та поведінкові стандарти інтерпретували їх згідно власних традицій і стереотипів.

Список використаних джерел

Джерела

- [Popiński A.] *Żywot Jaśnie Oświeconego Księcia Bogusława Radziwiłła*. [Z rękopismów hr. T. Działyńskiego] Poznań: ks. Stefańskiego, 1840. 212 s.
- Ange J. D. *Deutliche und gründliche Erklärung der Adelichen und Ritterlichen freyen Fecht-Kunst*. Heidelberg: Adrian Weingarten, 1664. 148 p.
- Chavagnac de, G. *Mémoires 1638-1695* [edition par Jean de Villeurs]. Paris: Flammarion, 1900. 468 p.
- Druszkiewicz S. Z. *Pamiętniki 1648-1697* [opracował M. Wagner]. Sedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2001. 172 s.
- Gazzete de France, 1642, № 104.
- Holsten H. C. *Przygody wojenne 1655-1666* [opracował T. Wasilewski]. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. 140 s.
- Mémoires de M.r d'Artagnan, Capitaine Lieutenant de la premiere Compagnie des Mousquetaires du Roy, contenant quantité de choses particulieres et secrettes qui se sont passées sous le Regne de Louis le Grand*. Cologne: Pierre Marteau, 1700, Vol. I. 564 p.
- Mémoires de Henri-Charles de la Tremoille, prince de Tarente*. – Liège, Chez J. F. Bassompierre, Imprimeur, 1767. 382 p.
- a. *Pamiętniki Losia, towarzysza chorągwi panczernej*. Kraków, 1858.
- Pasek J. Ch. *Pamiętniki* [opracował J. Czubek]. Lwów etc.: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1923. 460 s.
- Poczobut Odlanicki J. W. *Pamiętnik* [opracował A. Rachuba]. Warszawa: Czytelnik, 1987. 432 s.
- Radziwiłł B. *Autobiografia* [opracował T. Wasilewski]. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. 380 s.
- The Autobiography of Edward, Lord Herbert of Chisbury* [edited by Sidney L. Lee.]. London: John S. Nimmo, 1886. 370 p.
- Статути Великого князівства Литовського у 3 томах. Том III. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. Книга 1. Оdesa: Юридична література, 2004. 672 с. (Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3 tomakh. Tom III. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r. Knyha 1. Odesa: Yurydychna literatura, 2004. 672 s.)

Література

- Amberger J. C. *The Secrets of the Sword. Adventures in Ancient Martial Arts*. Burbank (CA): Hammerertz Forum, 1996. 282 p.
- Anglo S. *The Martial Arts of Renaissance Europe*. New Haven & London Yale University Press, 2000. 384 s.
- Carrol S. *Blood and Violence in Early Modern France*. Oxford: Oxford University Press, 2006. 370 p.
- Cohen R. *By the Sword. Gladiators, Musketeers, Samurai, Swashbucklers and Olympic Champions*. London & etc.: Narrative Tennison, 2010. 560 p.
- Kalicki B. *Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski. Szkic historyczny*. Kraków: Czas, 1878. 196 s.
- Keegan J. *The Illustrated Face of Battle*. London and New York: Viking, 1988. 304 p.
- Łoziński W. *Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku* [w opracowaniu Janusza Tazbira]. Warszawa: Iskry, 2005. 780 s.
- Nagielski M. *Bitwa pod Warszawą 1656*. Warszawa: Bellona, 2007. 252 s.
- Peltonen M. *Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 368 p.
- Thusty B. A. *The Martial Ethic in Early Modern Germany. Civic Duty and the Right of Arms*. London & New York: Macmillan, 2011. 372 p.
- Vale M. *War and Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of the Middle Age*. Athens (GA): the University of Georgia Press, 1981. 206 p.
- Wasilewski T. *Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła*. // Radziwiłł B. *Autobiografia* [opracował T. Wasilewski]. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. S. 7-100.
- Новоселов В. Р. *Последний довод чести. Дуэль во Франции в XVI – начале XVII столетии*. Санкт-Петербург: Атлант, 2005. 288 с. (V. R. Poslednij dovod chesti. Duel vo Francii v XVI – nachale XVII stoletii. Sankt-Peterbur, Atlant: 2005. 288 p.)
- Хоптон Р. *Дуэль*. Москва: Эксмо, 2010. 432 с. (Khopton R.-Duel. Moskva: Eksmo, 2010. 432 p.)

References

Джерела

- [Popiński A.] *Żywot Jaśnie Oświeconego Księcia Bogusława Radziwiłła*. [Z rękopismów hr. T. Działyńskiego] Poznań: ks. Stefańskiego, 1840. 212 s. (in Polish).
- Ange J. D. *Deutliche und gründliche Erklärung der Adelichen und Ritterlichen freyen Fecht-Kunst*. Heidelberg: Adrian Weingarten, 1664. 148 p. (in English).

3. Chavagnac de, G. Mémoires 1638-1695 [edition par Jean de Villeurs]. Paris: Flammarion, 1900. 468 p. (in English).
4. Druszkiewicz S. Z. Pamiętniki 1648-1697 [opracował M. Wagner]. Sedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2001. 172 s. (in Polish).
5. Gazzete de France, 1642, № 104. (in French).
6. Holsten H. C. Przygody wojenne 1655-1666 [opracował T. Wasilewski]. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. 140 s. (in Polish).
7. Mémoires de M.r d'Artagnan, Capitaine Lieutenant de la premiere Compagnie des Mousquetaires du Roy, contenant quantité de choses particulieres et secrettes qui se sont passées sous le Regne de Louis le Grand. Cologne: Pierre Marteau, 1700, Vol. I. 564 p. (in French).
8. Mémoires de Henri-Charles de la Tremoille, prince de Tarente. Liège, Chez J. F. Bassompierre, Imprimeur, 1767. 382 p. (in French).
- 8 a. Pamiętniki Losia, towarzysza chorągwi panczernej. Kraków, 1858. (in Polish).
9. Pasek J. Ch. Pamiętniki [opracował J. Czubek]. Lwów etc.: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1923. 460 s. (in Polish).
10. Poczobut Odlanicki J. W. Pamiętnik [opracował A. Rachuba]. Warszawa: Czytelnik, 1987. 432 s. (in Polish).
11. Radziwiłł B. Autobiografia [opracował T. Wasilewski]. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. 380 s. (in Polish).
12. The Autobiography of Edward, Lord Herbert of Chisbury [edited by Sidney L. Lee.]. London: John S. Nimmo, 1886. 370 p. (in English).
13. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u 3 tomakh. Tom III. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 r. Knyha 1. Odesa: Yurydychna literatura, 2004. 672 s. (in Ukrainian).

Література

14. Amberger J. C. The Secrets of the Sword. Adventures in Ancient Martial Arts. Burbank (CA): Hammertertz Forum, 1996. 282 p. (in English).
15. Anglo S. The Martial Arts of Renaissance Europe. New Haven & London Yale University Press, 2000. 384 s. (in English).
16. Carrol S. Blood and Violence in Early Modern France. Oxford: Oxford University Press, 2006. 370 p. (in English).
17. Cohen R. By the Sword. Gladiators, Musketeers, Samurai, Swashbucklers and Olympic Champions. London & etc.: Narrative Tension, 2010. 560 p. (in English).
18. Kalicki B. Bogusław Radziwiłł, koniuszy litewski. Szkic historyczny. Kraków: Czas, 1878. 196 s. (in Polish).
19. Keegan J. The Illustrated Face of Battle. London and New York: Viking, 1988. 304 p. (in English).
20. Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku [w opracowaniu Janusza Tazbira]. Warszawa: Iskry, 2005. 780 s. (in Polish).
21. Nagielski M. Bitwa pod Warszawą 1656. Warszawa: Bellona, 2007. 252 s. (in Polish).
22. Peltonen M. Duel in Early Modern England. Civility, Politeness and Honour. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 368 p. (in English).
23. Tlusty B. A. The Martial Ethic in Early Modern Germany. Civic Duty and the Right of Arms. London & New York: Macmillan, 2011. 372 p. (in English).
24. Vale M. War and Chivalry. Warfare and Aristocratic Culture in England, France and Burgundy at the End of the Middle Age. Athens (GA): the University of Georgia Press, 1981. 206 p. (in English).
25. Wasilewski T. Zarys dziejów Bogusława Radziwiłła. // Radziwiłł B. Autobiografia [opracował T. Wasilewski]. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. S. 7-100. (in Polish).
26. Novoselov V. R. Poslednij dovod chesti. Duel vo Francii v XVI – nachale XVII stoletii. Sankt-Peterbur, Atlant: 2005. 288 p. (in Russian).
27. Khopton R.-Duel. Moskva: Eksmo, 2010. 432 p. (in Russian).

SUMMARY

„POŚLAŁ MI KSIĄŻĘ DE RIEUX KARTELUSZ, ABYM SIĘ Z NIM BIŁ...”: DUELS OF BOGUSŁAW RADZIWILL (1620-1669) AND DUELING TRADITION IN EARLY MODERN EUROPE.

V. Hutsul (Uzhhorod)

Prince Boguslaw Radziwiłł was a Lithuanian magnate, ardent Calvinist, the governor of Prussia and, according to Professor Karin Fredreich, a truly transnational personality. Moreover, he was a respected warrior, skillful swordsman and experienced horse-rider, who obtained such high military skills mainly during his European tours, in France and the Netherlands, in his early years. As Prince Boguslaw confessed in his autobiography, his duels with prominent western noblemen, such as Prince Talmont and Count de Rieux, were integral and important components not only of his wartime adventures but of his courtly life in Paris as well. These collisions were described in details by their participants and witnesses in their memoirs, and by Gazette de France. The main tasks of this research are: (1) to examine the Lithuanian Calvinist magnate's motivations and ambitions to participate in dueling practices, which differed from those which were widespread domestically; (2) to trace how the western nobility culture patterns, based on armed violence, penetrated the Polish-Lithuanian Commonwealth; (3) to point out methods and customs of perceptions and training in fighting practices and martial arts appropriate to western dueling tradition. The paper is based upon a wide complex of primary sources, which include not only text accounts belonging to fighters and seconds, but authentic fencing manuals from first part of 17th century as well. Special attention is paid to arms, equipment and combat techniques used in combats. Boguslaw Radziwiłł's duelling career gives an opportunity to study connections and diffusions between practices of armed violence, which differ geographically, culturally and technically, and shows how interpersonal combats played a communicational role in nobility's culture.

Keywords. Duel, mounted combat, fencing, early modern military memories.

СОЦІАЛЬНІ ПРОЕКТИ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИМ ДУХОВЕНСТВОМ МУКАЧІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х – ПОЧАТКУ 30-Х РР. ХХ СТОЛІТТЯ¹

Кічера В. В. (Ужгород)

У статті розглядається процес реалізації соціальних проектів духовенством Мукачівської греко-католицької єпархії у другій половині 20-х на початку 30-х років ХХ ст. Співставлення даних церковної періодики, архівних матеріалів та статистичних даних дозволяє досить повно розкрити тему дослідження згідно якої існували ряд напрямків соціальної сфери, котрі намагалося вирішувати греко-католицьке духовенство і єпархіяльне правління спільно з чехословацькою державою в міжвоєнний період. З іншого боку греко-католицьке духовенство намагалося зайняти нішу в соціальній сфері на Підкарпатській Русі, акцентуючи увагу на вихованні молоді, опіку над сім'ями, як частину Церкви та боротьбу з таким соціальним лихом як алкоголізм.

Ключові слова: греко-католицьке духовенство, конгруа, модернізм, Мукачівська–греко-католицька єпархія, Підкарпатська Русь, штола.

Постановка проблеми. У даному дослідженні вивчаються складні взаємовідносини Греко-католицької Церкви і Чехословацької держави в період після призначення єпископа Петра Гебея (1924) та конкордату з Апостольською столицею в 1928 р. Варто відзначити, що стосунки погіршилися до катастрофічних наслідків за часів правління попередника Гебея – мукачівського єпископа Антонія Папа. Головним завданням статті є дослідження процесу налагодження державної матеріальної підтримки духовенству та його родинам, з'ясування ролі та значення організацій парафіяльним духовенством і єпархію загалом соціальних акцій для населення.

З останніх праць про соціальні аспекти діяльності духовенства варто згадати дисертаційне дослідження Діани Штерр [22, с. 1-22]. Деякі моменти викладені у словацьких та чеських авторів, зокрема у Петера Борзи [1, 95 с.], Яна Ріхліка та Магдалени Ріхлік [12], Ярослава Цораніча [2; 3], Петера Шворца [13] та ін. Частково про соціальні аспекти діяльності духовенства Мукачівської єпархії писав Атанасій Пекар. Особливо зростала актуальність питання через відність Підкарпатської Русі, за умов якої загострювалися соціальні проблеми суспільства в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Загалом соціальні заходи єпархіяльного уряду та держави можна розділити на дві складові: внутрішні – вирішення питань з духовенством та їх родинами та зовнішні – соціальна праця самого духовенства між вірниками. Тут же треба наголосити, що більшість населення Підкарпатської Русі були вірниками саме Мукачівської греко-католицької єпархії. За шематизмом 1924 р. у Мукачівській єпархії існувало 307 парафій, у Пряшівській – 194 [26, с. 35-89]. Тобто Мукачівська єпархія мала на третину більше парафій.

Дуже важливе повідомлення зустрічаємо у єпархіяльному часописі «Душпастир», що священники таки отримають конгруу (державну фінансову підтримку) від держави за 1923-25 рр. та за поточний 1926 р. Це має бути відновлено щонайскоріше, адже єпископ Петро Гебей особисто звернувся з меморандумом до президента Томаша Масарика. На думку дописувача не треба перебільшувати катастрофічне матеріальне становище священників, але насправді духовенство веде велику боротьбу і мало би мати добру матеріальну підтримку. Очевидно подано думку від анонімного дописувача, автора статті, в якій він критично намагається осмислювати соціальне становище духовенства. Як вказує дописувач, що окрім уповання на Бога духівники самі собі мають давати

раду і щодня працювати для покращення власного матеріального становища. Вихід є – церковні землі, деяка державна підтримка і штола (грошові пожертви вірників). Але й це не завжди вихід, бо священник би перетворився на звичайного землероба, а не духовного отця. Вказується в нарисі, що на землі греко-католиків претендують і деякі «православні», що також загострює важке матеріальне становище власних духівників. Фарські (парафіяльні) землі дуже часто не приносять прибутку. Духівник пропонує продати землі і створити грошовий фонд для підтримки духовенства від реалізації наділів. При цьому, якщо прийде час відлучення держави від церкви, буде грошовий фонд котрий стабілізує єпархію і духовенство. Але головна теза дописувача, що без допомоги самим собі не зможемо покращити своє становище. «Це би було добре, адже можна би було забезпечувати дітей і потребувачих, але необхідно відповідні угоди укласти з державою для вирішення, зокрема, що держава дасть достойну платню священнику. Проте, з іншого боку, Церква стає залежною від держави – до того ж ще шириться православ'я, що відбирає вірників. А отже, це не просте питання, що краще: чи просте 10-15 священників жили з олтаря, чи 250-300 матеріально залежних» (напевно мається на увазі залежність від чехословацького чиновництва) [16, с. 216-218]. Очевидно, що дописувач мав власний погляд на вирішення соціальних проблем у єпархії, захоплюючись частково соціальними течіями своєї епохи, що не було чужим і духовенству. Можливо, це був погляд лише окремого священника, котрий добре знав становище зсередини, а тому, залежність від держави розглядав як намагання урядовців втручатися в самостійність Церкви. Адже мова йшла тут переважно про парафіяльне духовенство, а самі думки, навіть при умові анонімності автора, котрий напевно не хотів бути виявлений, справді подавали конкретні кроки, хоч і не популярні, для вирішення матеріального становища парафіяльного духовенства та й були допущені самими редакторами єпархіяльного часопису до друку. Як би там не було, припинення державою оплат духовенству ще за єпископа Антонія Папа, налаштувало духовенство та й, напевно, єпархіяльне правління, критично розглядати державу як надійного партнера в фінансовій допомозі єпархії, що однозначно призводило до залежності від чехословацької влади.

Єпископський секретар о. Олександр Стойка подає важливу інформацію про державні оплати духовенства – вказується, що духовенство дуже чека-

¹ Стаття написана за підтримкою стипендії Вишеградського фонду (Visegrad Fund).

ло закон про конгруа від 25 червня 1926 р. Тут же повідомляється, що цей закон прийнятий і прийшов на «світ из ласки коммунистов и социалистов» [25, с. 5-9]. Велику роль в цьому зіграли Августин Волошин і єпископ Петро Гебей. Тобто, хоч він і не досконалий, добре що є такий. Відрадно, що в документі вказується про необхідність створення фонду для компенсації конгруа, тільки цей пункт критикується автором так як його наповнення досить непевне в законі. У тексті зазначено, що в принципі закон добрий, що держава платить духовенству й існує певна фінансова підтримка і співпраця єпархіального правління на Підкарпатській Русі та чехословацької влади, вказував секретар єпископа.

Проте, ситуація змінюється уже в 1928 р., коли для духовенства враховується стаж роботи. Існували доплати парохам з боку держави за вислугу років (тобто роки праці), які виглядали наступним чином: більше 35 р. – отримували 9008 к.ч. з доплатою 1000 к.ч., 31-35 – 8808 к.ч., доплата становила 960 к.ч., 27-31 – доплачували 920 к.ч. [7]. Проте, з іншого боку, різниця в доплатах не була аж такою великою і до певної міри була формальною, хоч заради справедливості вона таки існувала.

Ще один допис церковної періодики підтвержує про оплату духовенству так: «Правда что руинованіе ишло якъ теперь консолидація. Но Богу благодарніе переплылисьме бурхливое море и теперь стоиме, хотя ослабленны, но не побѣжденны, и присунулся чась коли надо ударенны раны выльчити» [23, с. 12-15]. У статті зокрема йдеться, що раніше священики діставали 16 тис. к.ч., але уряд урізав до 9 тис. к.ч. плюс за вислугу років 2000 к.ч. в рік, також 400 к.ч. на виховання дітей. Автор допису наголошував, що і коблина (натуральні податки вірників) і роковина (одноразове відпрацювання на користь парафії), котру відмінила чехословацька влада, духівництво заслуговує і не мусять відмовлятися, якщо буде така можливість з добрих намірів вірників, а навіть відстоювати їх. Тобто, дописувач вказує на невисоку оплату духовенству з боку держави, проте погоджується і з таким станом справ, хоча і намагається відстоювати давні церковні податки – коблину і роковину на добровільних засадах.

У церковній періодичі описується й становище вдів священиків, яке станом на середину 20-х рр. було не вельми втішне. Існували наприклад такі правила, що якщо помре священик, то вдова за рік має покинути будинок і землю де проживає. Пенсія для священичої вдови 50 к.ч., або найбільше 100 к.ч. (тут мова йшла, напевно, про єпархіальну грошову допомогу). Становище досить скрутне для вдів, але вказано, що дуже багато очікується допомоги від держави, хоч необхідно собі ставити запитання, написано в статті, чи ми все зробили в даному питанні і чи можемо надалі щось покращити? Добре би було створити грошовий фонд Мукачівської і Пряшівської єпархій на основі Ужгородської єпархіальної каси; сюди ж можуть додати фінанси священиків із Америки, які можуть забезпечувати своїх вдів, таким чином капітал фонду би був великий і це би дозволило зменшити видатки єпархіальної адміністрації. Також відмічається, що багато священиків просто не платять до фонду вдів і сиріт. До фонду кожний священик міг би дати частину штолових доходів, ну і звичайно – одяг і продаж різних домашніх прикрас могли би також допомогти такому фонду для священичих вдів [20, с. 218-221]. Тобто, як і у випадку з парафіяльним духовенством, єпархіальне правління, мало покладаючись на державу, намагалось самостійно вирішувати справу допомоги священичим вдовам, але таки очі-

куючи фінансової підтримки чехословацької влади.

Важливими питаннями стало забезпечення самих священиків пенсіонерів та священичих родин, так як греко-католицьке духовенство є одруженим духовенством. Станом на 1 січня 1926 р. Греко-Католицька Церква у Чехословаччині мала 12 священиків пенсіонерів, 94 вдови і 47 сиріт священиків, більшість з яких належали до Мукачівської греко-католицької єпархії. Загалом виплати становили 459 000 к.ч., а духовні отці, крім того, кожний отримують допомоги 2880 к.ч. [6]. Тобто єпархія старалась отримати державне фінансування для утримання священиків пенсіонерів, а також вдів та сиріт духовних отців. Проте держава до конкордату 1928 р. намагалась всіляко обмежувати фінансування навіть такої вразливої категорії суспільства. Так, 30 липня 1926 р. президія міністерської ради інформує МШАНО (Міністерство шкіл та народної освіти) про новий закон за яким для пенсіонерів треба давати доплату при низькій пенсії не більше 3000 к.ч. [5]. Тобто, це питання було радше політичним, так як чехословацька влада намагалась обмежувати фінансово греко-католиків, перебуваючи в конфліктній ситуації загалом з Католицькою Церквою, прагнучи фінансово впливати на єпархію. За статистикою від 14 листопада 1928 р. Земський уряд Підкарпатської Русі інформує Прагу про існування в Мукачівській греко-католицькій єпархії 13 сиріт духовних та 30 вдів священиків. Загалом серед греко-католиків у переліку існувало 94 вдови, 43 сироти, 7 священиків, всього – 144 осіб, котрі потребували соціального захисту [9].

Обмеження стосувалися в оплаті й священичим вдовам і сиротам. Так, 13 жовтня 1928 р. Реферат МШАНО в Братиславі інформує, що згідно закону від 15 грудня 1927 р. місячно оплачувалася вдовам і сиротам, конгруальним і бідним церквам сума 240 к.ч. [9]. Це порівняно невелика оплата, з якої практично не можливо було повноцінно прожити.

З аналітики МШАНО від 27 жовтня 1928 р. отримуємо інші обмеження з боку чехословацької влади щодо виплат духовенству і їх родичам. Оплати виключаються, якщо священик (або їх вдови і сироти отримали такий статус) пішов служити після 1 січня 1926 р. Пенсії священиків не можуть бути більше 10 тис. к.ч. в рік (це десь 35 тис грн., тобто на місяць десь трохи більше 3000 грн., якщо конвертувати валюту на сучасний стан). Вдовам і сиротам не можна виплачувати більше 3000 в рік (250 к.ч. в місяць), то десь еквівалент 1200 грн в місяць, що є катастрофічно мізерним для виживання. Також, якщо священики мають оплату більше 10 000 к.ч. в рік, то урядовцям забороняється брати навіть до розгляду подібні заяви духівників. Не дозволялося згідно урядових розпоряджень брати прохання священиків державними чиновниками у наступних випадках: 1) коли їх мало-забезпеченість не є належним чином показана згідно законів; 2) при відсутності у заяві наступних даних і документів – ім'я, рік народження, теперішню роботу, сімейний стан, ім'я дружини, неповнолітніх дітей із дагою народження, скільки прослужив років, день відходу на відпочинок, фонд чи установка з якої отримуються прибутки; 3) відсутність детального фінансового звіту – пенсія, інфляційні надбавки, доплати на дітей (на виховання) і повну суму пенсійних прибутків загалом; 4) відсутність документів про стан маєтків; 5) пропозиції оплати згідно закону. Досить значні вимоги для отримання допомоги були також для вдів та сиріт: ім'я, рік народження, робота батька чи чоловіка, які прибутки отримує, імена неповнолітніх дітей (виховні, доплати і т д), тривалість шлюбу з духовним отцем і скільки вдова чи сирота

отримує за духовної оплати, день від коли починають просити оплату, установа з якої отримується оплата, детальний фінансовий звіт – пенсія, інфляційні надбавки, доплати на дітей та на виховання і повну суму пенсійних прибутків загалом; теперішній маєтковий стан, пропозиція оплати згідно закону і примітка [8]. З одного боку справа йшла про державні гроші, а тому така чисельність документів була необхідною. З іншого боку, якщо врахувати мізерні суми і загальну політичну ситуацію довкола державного модернізму й упередженість до греко-католиків, то такі вимоги з боку влади, велика бюрократизація радше свідчили на упередженість до греко-католицького духовенства та їх нащадків.

14 березня 1930 р. пенсіонери, вдови і сироти отримували в середньому 5000 к.ч. на особу, що становило збільшену суму в 5000000 к.ч. на рік загалом для цієї категорії потребуючих. Так, раніше за даними від 24 квітня 1928 р. отримували в середньому 2500 к.ч., а річна сума становила 1500000 к.ч. [10]. На 1930 р. існувала для прикладу 41 вдова. Найменша оплата становила 5400 к.ч., а найбільші оплати понад 14 тис к.ч. загалом з усіх виплат по фінансовій відомості з двох епархій [11]. Таке різке збільшення оплати для категорії вдів з одного боку було, напевно, наслідком конкордату між чехословацьким урядом та Католицькою Церквою, проте саме збільшення навряд чи покращило добробут священників пенсіонерів та священників вдів і сиріт греко-католиків, так як внаслідок економічної кризи збільшувалася інфляція чеської крони. Але навіть сам факт перерахунку засвідчував позитивні наміри влади в справі покращення становища потребуючих серед греко-католицького духовенства та їх вдів і сиріт на Підкарпатській Русі.

Велику роботу проводило духовенство епархії з молодим поколінням. У церковній періодиці о. Дмитро Попович пише про необхідність організації молоді [22, с. 58-63]. Тут він говорить, що молоддю має займатися створене товариство катехитів. Акцент робиться на гаслі – чия молодь того й майбутнє. Головне завдання роботи з молоддю – виховання в християнському дусі і практичне життя згідно Євангелія починаючи з найменших, школярів і слухачів університету. Своє послання молоді Церква виконувала не лише через ієрархію, але й через лаїків – кожний на своєму місці повинен допомагати будувати Церкву. Такі гуртки почали утворюватися після 1927 р. в Польщі, Голандії, Бельгії, Німеччині, Чехії. Діти об'єднані в одну спільноту від малого вчать жити по-християнськи. Вказується, що навіть у Австрії соціалісти і різні ліві партії організовуються проти Церкви, а майже половина учителів Чехії не належать до жодної конфесії. Тобто, такий стан справ вказує на те, що треба активно працювати з молоддю в епоху безконфесійності.

Багато старань у соціальній сфері виходило безпосередньо від мукачівського єпископа Петра Гебея. Тематика пастирського листа єпископа Петра за 1927 р. повністю присвячена проблемі алкоголізму і вживання спиртних напоїв населенням епархії на теренах Підкарпатської Русі. Вже сам факт існування такого пастирського листа засвідчує глибокі соціальні проблеми на теренах бідного регіону. У листі єпископ Петро наголошує на існуванні різних товариств тверезості перед світовою війною, що було дуже добре, так як великий ворог – «п'янство» вбиває тіло й душу. Похідним від вживання спиртного є поглиблення бідності селян на Підкарпатській Русі, майно яких переходить до лихварів. Активна протиалкогольна діяльність давала помітні результати – люди

в свята і неділю перестали ходити в корчми, але проблема п'янства залишалася на Верховині (найбідніша гірська місцевість тодішньої Підкарпатської Русі), а тому необхідно працювати з людьми наставляючи їх на шлях тверезості [15, с. 363-369]. Пастирський лист стосувався в першу чергу духовенству, котре мало проводити відповідну душпастирську роботу з вірниками. У Пряшівській епархії активну протиалкогольну кампанію проводив канонік Емануїл Бігарій [21, с. 300].

Церковна періодика була переповнена протиалкогольною тематикою, де вказувалося, що п'янство одно із семи смертних гріхів, бо з нього походять багато інших гріхів [18, с. 526-533]. Головні наслідки п'янства – лінивість, гнів, сварки, безбожництво і розпушта, а тому необхідно активно протистояти алкоголізму і його поширенню, особливо серед молоді.

Нadalі говориться про проблему п'янства в родині, особливо коли п'є батько. Це виховує у молодих людей неправильний погляд, а в сім'ї загалом виникають проблеми. Наслідком є велике випробування для дітей, котрі часто потім ідуть за своїми батьками, натомість батько повинен старатися про молодь, одягати і забезпечувати й виховувати в добром, християнському дусі, заробляти гроші для родини, а не для інших цілей, бо це може передатися через покоління, що є небезпечним. А ще алкоголізм – ганьба не тільки для п'яниці, але й цілої сім'ї, тому треба проти цього боротися [19, с. 581-586].

У листопаді 1931 р. опубліковано апостольське послання (енцикліка) Папи про економічну кризу. Єпископи в посланні дають настанови і відповідні розпорядження: 1) зачитати енцикліку священниками для вірників; 2) кожен священник в парафії має створити комісію і збирати гроші, одяг й інше, від багатих для бідних, а у випадку більшої катастрофи інформувати епархію; 3) вільні гроші пересилати до епархіальної каси, а про натуральні жертви окремо інформувати; 4) в епархіях створюється «Центральна Комісія»; 5) священники щомісяця мають інформувати епархію про виконану роботу в цьому напрямку, тобто звітувати [14, с. 251-256]. Фактично відбувся перехід до практичного соціального пастирства Мукачівської епархії саме після даної папської енцикліки. Згодом, але уже за єпископа Олександра Стойки, була запроваджена так звана «пасхальна акція», котра мала за мету не лише допомогти кожному потребуєчому на свято, але й навчити вірників допомагати один одному щодня.

Інтерпретацію соціальної науки Католицької Церкви на теренах Мукачівської та Пряшівської епархій здійснював О. Василь Гопко [1, с. 7-8; 4, с. 7-17], який походив з Пряшівської епархії, проводячи значну частину свого раннього священничого життя на приході в Празі. Тут же існує звернення настоятеля приходу о. Василя Гопка до вірників Пряшівської та Мукачівської епархії для здійснення пожертв для внутрішнього впорядкування й оздоблення храму в Празі, так як треба і в столиці дбати за хворих, студентську молодь і греко-католиків загалом [17, с. 13-15].

Діяла також священнича каса хворих в чеському Тршебові. За звітом 1927 р. в касі хворих з Мукачівської греко-католицької епархії нараховувалося 459 священників як членів товариства. Також реформа передбачала можливість для одружених священників, щоб могли оздоровлятися разом із своїми родинами. За це каса буде оплачувати дорогу до санаторію сім'ї священника, а також 5 к.ч. для лікаря-спеціаліста, який матиме дорожні витрати. Так само існує можливість оздоровлятися в купелях до 28 днів, на оплату

в купелях також надається частина з фонду. Цей протокол був відісланий до лікарняної каси в Прерові – центральній священичої каси для оздоровлення [19, с. 581-586].

Висновки. Таким чином, співставлення даних церковної періодики, архівних матеріалів та статистичних даних дозволяє досить повно розкрити тему дослідження. Згідно з документами існували ряд напрямків соціальної сфери, котрі намагалися вирішувати греко-католицьке духовенство і єпархіальне правління спільно з чехословацькою державою у міжвоєнний період. Можна виділити основною внутрішньою проблемою для єпархіального правління вирішення державного фінансування парафіяльного духовенства, священиків пенсіонерів та вдів і сиріт духовних отців, так як греко-католицьке духовенство залишалось одруженим, що тягло за собою необхідність вирішення їх фінансового забезпечення. До конкордату 1928 р. навіть були ідеї самостійного вирішення проблеми фінансування парафіяльних священиків та вдів через створення відповідних єпархіальних фондів, зокрема, здійснювався пошук джерел

наповнення цих фондів.

Проте, все ж таки, вирішення фінансової державної підтримки для духовенства було реалізовано ще до конкордату – у 1926 р., що частково було заслугою самого єпископа Петра Гебея, як згодом і фінансування вдів і сиріт. Саме єпархіальне правління здійснювало фінансову підтримку священикам пенсіонерам, вдовам і сиротам духівників, хоч така фінансова підтримка не була високою.

З іншого боку греко-католицьке духовенство намагалось зайняти нішу в соціальній сфері на Підкарпатській Русі, акцентуючи увагу на вихованні молоді, опіку над сім'ями, як частину церкви та боротьбу з таким соціальним лихом як алкоголізм. Окремо також існували заклади для оздоровлення духовенства, котрі передбачали можливість оздоровлюватися і родинам священиків. Оздоровчі заклади були створені на засадах взаємодопомоги потребуючим – платили всі священики та їх родини, а лікувалися ті хто потребував такого оздоровлення.

Список використаних джерел

1. Borza P. Blahoslavený Vasil' Hopko prešovský pomocný biskup (1904 – 1976): vydané pri príležitosti 100. výročia narodenia blahoslaveného biskupa a mučenika Vasiľa Hopka. Prešov: Petra, 2003. 95 s.
2. Coranič J. Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918 – 1939. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. 415 s.
3. Coranič J. Z dejín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku. České Budějovice 2014. 526 s.
4. Dancák F. Da vsi jedino budut. Aby vsetci jedno boli. Presov : Nabozenke vydavateľstvo PETRA, 2002. 120 s.
5. Národní archiv v Praze (NA v Praze). Fond 371. Presidium Ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO). Karton 3822. Inv. č. 55125/1926.
6. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 39940/1927.
7. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 85822/1928.
8. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 91442/1928.
9. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 163727/1928.
10. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 36712/1930.
11. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 186207/1931.
12. Rychlík J., Rychlík M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946. Praha: Vyšehrad, 2016. 234 s.
13. Švorc P. Zaklata krajina (Podkarpatská Rus 1918 – 1946). Prešov: Universum, 1996. 127 s.
14. Апостольское Послание Папы XI. Посвящено мировому хозяйственному кризису, безработиці и вопросу вооружения. // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1931. Ноябрь. Ч. 11. С. 251-256.
15. Возлюбленнымъ въ Христѣ соработникамъ моимъ, священникамъ и учителямъ епархii Мирь и Благословение отъ Господа! Сохранимъ народъ нашъ отъ страшного небезпеченства алкоголизма! // Душпастырь. Официальный органъ Греко-Каолич. епархii Мукачевской и Пряшевской. 1927. Септембрий. Ч. 7. С. 363-369.
16. Вопрос нашего матерiального положения // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1925. Май. Ч. 5. С. 216-218.
17. За гр. кат. Церковь въ Прагѣ // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1931. Янв.-февр. Ч. 1-2. С. 13-15.
18. Илницький А. Алкоголизмъ в проповедяхъ // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1927. Ноябрь. Ч. 9. С. 526-533.
19. Илницький А. Алкоголизмъ в проповедяхъ // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. рочник IV, число 10, децембрий 1927. С. 581-586.
20. Обеспечение положения священническихъ вдовъ // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1925. Май. Ч. 5. С. 218-221.
21. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. 2. Рим – Львів: Місіонер, 1997. (Внутрішня історія). 492 с.
22. Попович Д. Организация молодежи // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1928. Мартъ. Ч. 3. С. 58-63.
23. Рефлексii къ жалованю духовенства. // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1929. Январь. Ч. 1. С. 12-15.
24. Священническа касса хворыхъ // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1927. Ноябрь. Ч. 9. С. 514-516.
25. Стойка А. Державное жалование Духовенства. // Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархii Мукачевской и Пряшевской. 1928. Январь. Ч. 1. С. 5-9.
26. Шематизмъ гр. као. духовенства Еп. Мукачевскоѣ, Пряшевскоѣ, и Америцкоѣ. З дод. Крижевацкоѣ и Мадяр. Ужгород: «Викторія», 1924. 97 с.
27. Штерр Д. Релігійно-соціальні відносини між кліром і мирянами в Мукачівській греко-католицькій єпархії (1771-1949 рр.), на правах рукопису, автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України, ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2015. 22 с.

References

1. Borza P. Blahoslavený Vasil' Hopko prešovský pomocný biskup (1904 – 1976): vydané pri príležitosti 100. výročia narodenia blahoslaveného biskupa a mučenika Vasiľa Hopka. Prešov: Petra, 2003. 95 s. (in Slovak).
2. Coranič J. Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918 – 1939. Prešov : Vydavateľstvo Prešovskej univerzity, 2013. 415 s. (In Slovak).

3. Coranič J. Z dejín Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku. České Budějovice 2014. 526 s. (in Slovak).
4. Dancák F. Da vsi jedino budut. Aby vsetci jedno boli. Presov : Nabozenke vydavateľstvo PETRA, 2002. 120 s. (in Slovak).
5. Národní archiv v Praze (NA v Praze). Fond 371. Presidium Ministerstva školství a národní osvěty (MŠANO). Karton 3822. Inv. č. 55125/1926. (in Czech).
6. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 39940/1927. (in Czech).
7. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 85822/1928. (in Czech).
8. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 91442/1928. (in Czech).
9. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 163727/1928. (in Czech).
10. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 36712/1930. (in Czech).
11. NA v Praze. F. 371. K. 3822. Č. 186207/1931. (in Czech).
12. Rychlík J., Rychlík M. Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918-1946. Praha: Vyšehrad, 2016. 234 c. (in Czech).
13. Švorc, P. Zaklata krajina (Podkarpatská Rus 1918 – 1946). Prešov: Universum, 1996. 127 s. (in Slovak).
14. Apostoljskoe Poslanie Papi Pija XI. Posvjashhenno mirovomu khozjajstvennomu kryzysu, bezrobotnyh y voprosu vooruzhenija. // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1931. Novemberъ. Ch. 11. S. 251-256. (in Russian).
15. Vozljublennim y Khryste sorabotnykam moym, svjashhennykam y uchyteljam eparkhiy Myr y Blagoslovenie ot Ghospoda! Sokhranym narod nash ot strashnogo nebezpechenstva alkogholyzma! // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1927. Septembrij. Ch. 7. S. 363-369. (in Russian).
16. Vopros nashhego materijalnogo polozenija // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1925. Maj. Ch. 5. S. 216-218. (in Russian).
17. Za ghr. kat. Cerkov v Prague // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1931. Janv.-fevr. Ch. 1-2. S. 13-15. (in Russian).
18. Ylncykij A. Alkogholyzm v propovedjakh // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1927. Novembrij. Ch. 9. S. 526-533. (in Russian).
19. Ylncykij A. Alkogholyzm v propovedjakh // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1927. Novembrij. Ch. 9. S. 526-533. (in Russian).
20. Obespechenie polozenija svjashhennyheskykh vdov // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1925. Maj. Ch. 5. S. 218-221. (in Russian).
21. Pekar, A. Narysy istoriji cerkvy Zakarpattja. T. 2. Rym – Ljviv: Misioner, 1997. (Vnutrishnja istorija). 492 s. (in Ukrainian).
22. Popovych D. Orghanyzacija molodezhy // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1928. Mart. Ch. 3. S. 58-63. (in Russian).
23. Refleksij kъ zhalovanju dukhovenstva. // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1929. Janvarj. Ch. 1. S. 12-15. (in Russian).
24. Svjashhennyheska kassa khvorikh // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1927. Novembrij. Ch. 9. S. 514-516. (in Russian).
25. Stojka A. Derzhavnoe zhalovanie Dukhovenstva // Dushpastyr. Urjadovij y dukhovnj orghan eparkhiy Mukachevskoj y Prjashevskoj. 1928. Janvarj. Ch. 1. S. 5-9. (in Russian).
26. Shematyzm ghr. kat. dukhovenstva Ep. Mukachevskoj, Prjashevskoj, y Ameryckoj. Z dod. Kryzhevackoj y Madjar. Uzhghorod: «Vyktorija», 1924. 97 s. (in Russian).
- Shterr D. Religijno-socialni vidnosny mizh klirom i myrjanamy v Mukachivskij ghreko-katolyckij jeparkhiji (1771-1949 rr.), na pravakh rukopysu, avtoreferat dysertaciji na zdobuttja naukovogho stupenja kandydata istorychnykh nauk za specialnistju 07.00.01 – istorija Ukrajiny, DVNZ «Uzhghorodskij nacionalnij universytet». Uzhghorod, 2015. 22 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

SOCIAL PROJECTS AND THEIR IMPLEMENTATION BY THE GREEK-CATHOLIC CLERGY OF THE MUKACHEVO DIOCESE IN THE SECOND HALF OF THE 20'S AND THE BEGINNING OF THE 30'S OF THE TWENTIETH CENTURY

V. Kichera (Uzhhorod)

Thus, comparing the data of church periodicals, archival materials and statistical data allows a fairly complete disclose the subject of the study, according to which there were a number of areas of social sphere, which the Greek Catholic clergy and the diocesan administration, together with the Czechoslovak state, tried to solve during the interwar period. The main internal problem for eparchial government can be identified as the solution of the state funding of parish clergy, priests in retirees, widows and orphans of priests. The Greek Catholic clergy was married, which entailed the need to resolve their financial support. Until the concordat 1936, there were the ideas for solving the problem of financing parish priests and widows through the creation of appropriate diocesan funds, in particular, and the sources of filling these funds were search for. This question remained difficult until the law of 1926 and the diocese had its own view on solving similar social problems. One of the solutions of the problem was the idea of relying solely on the own eparchy opportunities. In the most difficult time, the abolition of state financial assistance to the clergy and their families was seen as a danger of dependence on the state and even its attempts to interfere with the independence of the Church. The steps in solving the problem could be sale of land transfer to the fund of a part of a castle, etc., but they haven't always been popular. The state's suspension of payments to the clergy, at the time of Bishop Antony Pope, arranged for the clergy and for the diocesan administration to critically consider the state as a reliable partner in the financial assistance of the diocese, which clearly led to the dependence of the Greek Catholic Church in Subcarpathian Rus from the Czechoslovak authorities. The question of financial state support for the clergy was resolved before the concordat in 1926, which was probably partially the merit of Bishop Peter Hebey, as well as solving other issues, in particular the financing of widows and orphans. The diocesan government also provided financial support to priests of retirement age, widows and orphans of priests, but such financial support was not high. The Greek Catholic clergy tried to occupy their own sphere in social life in Subcarpathian Rus, focusing on the education of young people, the care of families, as part of the church and the fight against such a social disaster as alcoholism. Separately, there were also establishments for the rehabilitation of the clergy, which provided for the opportunity to heal the families of priests. A similar system was created on the basis of assistance to those in need - all priests paid it, and those who needed such a healing were treated.

Keywords: Greek Catholic clergy, Congregation, Modernism, Mukachevo-Greek-Catholic diocese, Subcarpathian Rus, stola.

БІЖЕНЦІ, ВНУТРІШНЬО-ПЕРЕМИЩЕНІ ОСОБИ ТА НЕЛЕГАЛЬНІ МІГРАНТИ НА АФРИКАНСЬКОМУ КОНТИНЕНТІ (2001 – 2016 рр.)

Лавер О. Г., Матяшовська Б. О., Шумило Н. Я. (Ужгород)

У статті розглядаються проблеми біженців, внутрішньо переміщених осіб та нелегальних мігрантів на африканському континенті. На початку статті подається інформація про стан бідності більшості країн африканського континенту. Автори статті вважають, що основною причиною цих негативних явищ є численні війни і конфлікти, етнічні та племенні суперечки, диктаторські режими терору в багатьох країнах континенту. Негативним фактором, серед іншого, є тривалі громадянські війни в континентальних країнах. Таким чином, громадянська війна в Анголі тривала 21 рік, в Мозамбіку – 17 років, в Демократичній Республіці Конго (колишній Заір) – 14 років і т.д. Етнічні конфлікти на африканському континенті також характеризуються їх довгостроковою стійкістю. Наприклад, етнічний конфлікт в Судані між арабсько-мусульманським Північчю і негро-християнським Півднем, який прийняв форму громадянської війни, тривав 22 роки. Ці конфлікти мають наслідком не тільки величезну кількість жертв, більшість з яких є мирними мешканцями, а й породжують більше біженців і внутрішньо переміщених осіб. Ці причини формують величезні потоки біженців, які направляються в більш-менш стабільні країни. У Африці це Танзанія, Південна Африка та Кенія. Утримання біженців є величезним тягарем для економіки цих країн і викликає гостру внутрішню політичну напруженість, а тому уряди цих країн намагаються депортувати біженців додому. Європейський маршрут є досить популярним для біженців з африканського континенту, що детально описано у пропонуваній публікації.

Ключові слова: біженці, внутрішньо-переміщені особи, динаміка чисельності, Африка, міграційні потоки.

Постановка проблеми. Питання біженців, внутрішньо-переміщених осіб, нелегальної міграції та міграційних процесів узагалі, є одним з найсерйозніших викликів, які постали перед людством у XXI столітті. Одним з найбільших постачальників біженців та нелегальних мігрантів у наш час є Африканський континент. З цієї причини дослідження вказаних питань на континенті та знаходження можливих шляхів їх вирішення є, станом на сьогоднішній день, актуальною задачею.

Метою даної публікації є вивчення питання біженців, внутрішньо-переміщених осіб та міграційних процесів, включаючи нелегальну міграцію, у країнах Африканського континенту. Вказані проблеми розглядаємо комплексно, як у країнах Північної, так і Південної та Тропічної Африки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Велика кількість публікацій, як журнальних, так і в електронних ЗМІ, частину з яких наведено у списку цитованої літератури, свідчить про актуальність піднятої проблеми, де за часовий проміжок 2001-2016 рр. узагальнюються відповідні статистичні дані.

Виклад основного матеріалу. Проблема біженців, внутрішньо-переміщених осіб, та нелегальних мігрантів є актуальною для Африканського континенту, оскільки з року в рік тут не зменшується кількість локальних воєн і конфліктів, а також зростає зубожіння населення африканських країн, що в свою чергу збільшує потоки гнаних війною, бідністю та голодом людей з рідної домівки в пошуках кращого життя. Так, в 2002 році з 800 млн. жителів Африки - половина, а це 400 млн. чоловік, жили в умовах абсолютної бідності, 300 млн. чоловік страждали від хронічного недоїдання, з 3,2 млн. людей, які померли від СНІДу в 2002 році – 95% були жителями Африки [1, с. 8]. Цьому сприяла нестабільність політичного життя в африканських державах. Якщо упродовж 1963-2003 рр. на континенті було зафіксовано 111 військових переворотів [1, с. 6], то на кінець 2014 року їх число зросло до 186 [2]. Локальні війни та етнічні конфлікти стали справжнім лихом для африканських країн. Так, згідно [3], за постколоніальний

період в Африці було зафіксовано 35 збройних конфліктів, у яких загинуло понад 10 млн. чоловік, причому 92% втрат склали мирні жителі.

Наші підрахунки втрат населення африканських країн є ще вищими. Так, упродовж 1945-2002 рр. в 50 війнах і конфліктах в країнах Південної і Тропічної Африки загинуло 7,974 млн. чоловік та ще 1,922 млн. загинуло в етнічних, релігійних конфліктах, та стали жертвами терору диктаторських режимів [4, с. 145,147]. Разом, таким чином, загинуло 9,897 млн. чоловік. За цей же період в 36 війнах і конфліктах, які відбулись в країнах Північної Африки, загинуло, за нашими підрахунками, 2,262 млн. чоловік, та ще 4,255 млн. чоловік загинули в етнічних та релігійних конфліктах, стали жертвами терору диктаторських режимів [5, с.189]. Разом – 6,517 млн. чоловік. Таким чином, тільки за період 1945-2002рр. за нашими підрахунками в Африці загинуло від збройного насильства 16,414 млн. чоловік. Матеріальні збитки перевищили 250 млрд. доларів [2].

Вказані обставини сприяли появі великої кількості біженців та переміщених осіб на континенті. Якщо в 2002 році в Африці нараховувалося 8 млн. біженців та внутрішньо-переміщених осіб (ВПО) [1, с.6], то через 5 років - понад 7 млн. біженців (50% світової кількості) та 20 млн. ВПО (понад 60% світової кількості) [3]. Наприкінці 2011 року кількість африканських біженців складала 2,7 млн. чоловік (чверть світової кількості) та 9,7 млн. ВПО в 21 країні континенту [6]. Наприкінці 2013 року тільки в Південній та Тропічній Африці було 2,9 млн. біженців та 12,5 млн. ВПО [7]. Згідно [8] сумарна кількість біженців з Північної Африки та Близького Сходу (сфера відповідальності УВКБ ООН), складала на той час 2,6 млн. чоловік. На кінець 2016 року згадувані цифри виявилися ще більш приголомшливими: число біженців та ВПО по країнах Північної Африки та Близького Сходу перевищило 23,6 млн. чоловік, а аналогічні показники по країнах Південної та Тропічної Африки становили 18,4 млн. чоловік [81]. Як і в інших частинах світу, проблема біженців породила проблему мігрантів, тобто тих, хто проживав за межами держави свого походження. Їхня кількість у 2013

році становила 34 млн. чоловік (3,7% населення континенту) [9, с. 10].

Зауважимо, що в минулому, описана вище ситуація не була притаманною для Африканського континенту. В колоніальні часи повстання та бунти швидко і ефективно придушувались військами метрополії. Навіть до кінця 60-х років ХХ століття це було скоріше винятком, аніж правилом. Так, в Кенії під час придушення повстання 1952-1956 рр., відомого як повстання «Мау-Мау», англійцями було примусово переміщено понад 1 млн. чоловік [10, с.165]. Під час війни за незалежність Алжиру (1954-1962

рр.) понад 1 млн. алжирців втекло в сусідні Туніс і Марокко, та ще 2 млн. були насильно переміщені в середині країни [10, с.195]. З Анголи в сусідній Заір (тепер Демократична республіка Конго - ДНК) під час визвольної війни 1961-1974рр. втекло 300 тис. ангольців [11, с.346]

Масове розгортання громадянських воєн та етнічних конфліктів, що стало причиною появи величезної кількості біженців, ВПО та мігрантів почалося після утворення на континенті великої кількості незалежних держав, число яких стрімко зростало, що впливає з наведеної нижче таблиці(див. [5], [12], [13, с.272]):

Таблиця 1. Зміна кількості незалежних держав на Африканському континенті

Рік	1905	1923	1945	1.1. 1960	1.1. 1961	25.1.1963	1.1.1972	21.3.1990	2011
Кількість незалежних держав	2	4	4	10	27	33	42	53	55

Суттєвою особливістю нових незалежних держав була не тільки їхня економічна нестабільність, але й той факт, що при наявності на континенті величезної кількості народів, які розмовляли на 2.000 мов та 20.000 діалектів [1, с.6], їхні кордони не співпадали з етнічними межами проживання цих народів. Відомо [13, с.273], що 44% кордонів африканських держав проходять по паралелях, 30% - по довільних лініях та 20% - по природних географічних рубежах [13, с.273]. Сюди ж треба додати великий природний приріст населення, який в буквальному смислі слова "виштовхував" лишне населення за межі відповідних державних формувань. Якщо в 1989 році населення Африки складало близько 600 млн. людей [3], то в 2002 році - вже 800 млн. чоловік [1, с.6], а в 2011 році - 1,032 млрд. людей [3]. Тобто, за 22 роки (1989-2011рр) населення континенту зросло на 72%. Перманентні війни та етнічні конфлікти, які мали наслідком в багатьох випадках етнічні чистки, призводили до появи великої кількості біженців у африканських країнах, утримання яких було заважким для економік цих держав. Для

порівняння, у 2012 році на 1.000 жителів, в африканській державі Чад припадало 33 біженці, в Республіці Конго - 24, в Мавританії - 23, в Джибуті - 22 [14], і в той же час на 1.000 жителів, в Німеччині припадало 7,22 біженці, у Франції - 3,22, в Канаді - 4,85, у США - 0,85, в Австралії - 0,98 біженців [15] і т.д. Отже, неконтрольований ріст населення африканських держав укупі з великою кількістю біженців призводив до замкненого «кола бідності», коли з процесом розвитку держави ставали не багатшими, а навпаки-біднішими. З жалем доводиться констатувати, що переважній більшості африканських держав це «коло» так прорвати і не вдалось.

В джерелі [16] наводиться кількість біженців упродовж 1975-2012 рр. (сфера відповідальності УВКБ ООН), де аналізуються держави світу, які за цей проміжок часу давали їхню найбільшу кількість (брались до уваги три держави з найбільшою кількістю біженців). Нижче наведено дані з [16] по деяких роках з вказаного проміжку, за допомогою чого можна співставити та порівняти число біженців з африканських країн порівняно з іншими країнами світу.

Таблиця 2. Держави з найбільшою кількістю біженців

Рік	Загальна кількість біженців	Держава	Кількість біженців	Держава	Кількість біженців	Держава	Кількість біженців
1975	3.529.434	Ангола	501.380	Гвінея	300.000	Руанда	175.720
1980	8.454.937	Ефіопія	2.567.998	Афганістан	1.734.922	Ангола	449.030
1985	11.864.062	Афганістан	4.653.193	Ефіопія	1.749.309	Ірак	401.503
1990	17.395.979	Афганістан	6.339.095	Ефіопія	1.345.928	Мозамбік	1.247.992
1992	17.838.074	Афганістан	4.552.153	Мозамбік	1.445.474	Ірак	1.343.824
2000	12.064.599	Афганістан	3.587.336	Бурунді	568.084	Ірак	526.179
2005	8.661.988	Афганістан	2.166.149	Судан	693.632	Бурунді	438.706
2010	10.549.681	Афганістан	3.054.709	Ірак	1.683.579	Сомалі	770.154
2012	10.497.545	Афганістан	2.586.034	Сомалі	1.136.714	Ірак	746.197

Додамо, що на кінець 2016 року нараховувалося 5,5 млн. біженців з Сирії, 2,5 млн. – з Афганістану, та 1,4 млн. – з Південного Судану [82]. Наведені вище дані свідчать: якщо в 70-ті роки африканські країни були беззаперечними «лідерами» серед держав, які продукували найбільшу кількість біженців

у світі, то з середини 80-х років першу сходинку займав Афганістан, а потім Сирія, проте за африканськими державами незмінно залишається «срібло», або «бронза».

Заслужують окремого порівняння дані на кінець 2013 року. Нараховувалось біженців: з Сомали

лі -1.121.700, з Судану - 649.300, з ДРК - 499.500, Еритреї - 308.000 [17]. Всього - 2.578.500 біженців. З азіатських країн на той час нараховувалось біженців: з Афганістану - 2.556.600, з Сирії - 2.468.400, з М'янми - 479.600, з Іраку - 401.400, з В'єтнаму - 314.100 біженців [17]. Всього-6.220.100 людей. В Латинській Америці було нараховано 396.600 біженців з Колумбії [17]. Отже, в 2013 році біженці з Африки

склали 28,04% наведеного вище числа біженців, а в 2014 році на континенті нараховувалось 15,1 млн. біженців та ВПО [25]. П'ять

Суттєвою особливістю африканських воєн є їхня довготривалість, яка має наслідком те, що біженці змушені осідати, переважно в сусідніх країнах на довгі роки. Ось дані по деяких африканським країнам (див. [18,с.79-88], [19]- [21]).

Таблиця 3. Тривалість воєн, кількість біженців та ВПО по окремим країнам Африки

№	Країна	Роки ведення бойових дій	Тривалість війни (в роках)	Чисельність біженців у країнах притулку	Чисельність внутрішньо переміщених осіб
1	Ангола	1975-2002	21	4 млн. біженців та ВПО	
2	Мозамбик	1975-1992	17	Малаві – 900 тис.; ПАР – 200тис.; Зімбабве – 185 тис.; Замбія – 22 тис.; Танзанія – 72тис.	2 млн.
3	Судан	1955-72	17	800 тис. біженців та ВПО	
		1983-2005	22	Ефіопія – 400тис.;Кенія та Уганда – 100 тис.	4,5 млн.
4	Ліберія	1989-1996	7	Кот Д'Івуар – 320тис.; Гвінея і С'єрра Леоне – 30 тис.	500 тис.
5	Еритрея	1961-1991	30	400 тис. біженців та ВПО	
6	Нігерія	1967-1970	3	6 млн. біженців та ВПО	
7	Демократична республіка Конго (Заїр)	1998-2012	14	Ангола – 22 тис.; Бурунді – 41 тис.; ЦАР – 11 тис.; Респ. Конго – 89 тис.; Кенія – 12 тис. Руанда – 58 тис.; ПАР – 13 тис.; Пд. Судан – 14 тис.;Танзанія – 63тис.; Залебія – 15 тис.	2,665 млн.

Багаторічні громадянські війни призвели до своєрідного «симптому біженства», коли з початком бойових дій люди без усякого попередження, швидко зібравши свої нехитрі пожитки, тікають світ за очі, з регіону бойових дій. Наприклад, під час кризи в республіці Кот Д'Івуар (28.11.2010-11.04.2011) загинуло 1 тис. чоловік (в тому числі 68 військових), зате близько 1 млн. покинули свої домівки, ставши ВПО, та ще 150 тис. втекли до сусідньої Ліберії [22]. Інший приклад – Південний Судан, який в результаті багаторічних воєн, відділившись від Судану, став незалежною державою. Через 2 роки після проголошення незалежності тут спалахнув етнічний конфлікт, який проходив з 26 грудня 2013 року і до 2015 року. За перших 2 тижні конфлікту загинуло 1 тис. чоловік, проте 200 тис. чоловік втекли із зони конфлікту, ставши ВПО [23]. На кінець червня 2014 року в цьому конфлікті загинуло 10 тис. чоловік, зате нараховувалось понад 1 млн. ВПО та понад 250 тис. чоловік втекло в сусідні держави [24]. На кінець 2016 року найбільше ВПО по окремо взятих країнах Африки було таким: по 2,9 млн. у Судані та в Демократичній республіці Конго, 2,6 млн. – в Сомалі та 2,5 млн. чоловік у Нігерії [83]. У згаданому вище Південному Судані число ВПО у першій половині 2017 року перевищило 2 млн. чоловік [86].

Які країни Африки приймають найбільше біженців? В 2014 році найбільше біженців прийняла Ефіопія - 629.718, а потім Кенія - 575.334 чоловік [26]. Після них - Південна Африка - 315.000 біженців та шукачів притулку [27], Танзанія - 289.300 [28], Єгипет - 267.800 [29] і т.д. У 2016 році найбільше біженців прийняли Уганда та Ефіопія – відповідно

940,8 тис. та 791,6 тис. чоловік [82]. А станом на середину 2017 року число біженців в Уганді зросло до 1,3 млн. чоловік, в основному вихідців з Південного Судану [87]. Для економік приймаючих країн це важка ноша, особливо з урахуванням довготривалості воєн в Африці та постійно зростаючої кількості біженців.

Проілюструємо це на прикладі **сомалійських біженців**. В державі Сомалі громадянська війна йде починаючи з 1988 року, причому з середини 90-х років Сомалі, як держава фактично розпалась, і на її базі утворилось декілька квазідержавних утворень. Жорстока громадянська війна супроводжувалась масовим голодом. Під час голоду 1992 року загинуло 220 тис. чоловік [30], а під час голоду 2011-2012рр. - 258 тис. чоловік [31]. Динаміка кількості сомалійських біженців у сусідніх країнах по окремих роках наводиться нами нижче (див. [32]- [35]):

Слід додати, що в наведеній вище таблиці мова йдеться тільки про зареєстрованих біженців. Якщо сюди додати ще й незареєстрованих біженців, то тільки в Кенії у 2013 році їх нараховувалось 400 тис. чоловік [36]. Стосовно ВПО, то їх у Сомалі 2013 році було 1,106 млн. чоловік [34].

В даному випадку кількість біженців із Сомалі в сусідніх країнах зростала поступово. Набагато гіршою для держави є поява сотень тисяч, або навіть мільйонів «непрощених гостей» водночас. Так, до Танзанії, у 1993 році прибуло близько 1 млн. біженців з Бурунді [37], а наступного, 1994 року в Танзанію втекло 550 тис. біженців з Руанди, та ще 1,5 млн. біженців з Руанди втекло в сусідній Заїр (тепер ДРК) [38].

Таблиця 4. Кількість біженців з Сомалі у сусідніх країнах

Рік	Кенія	Ефіопія	Ємен	Джибуті	Еритрея	Уганда	Танзанія	Загальна кількість
кінець 2009р.	255.162	49.923	133.128	11.094	?	?	?	684.815
листопад 2011р.	520.000	181.300	202.000	18.800	?	?	?	950.000
квітень 2013р.	507.540	238.845	229.845	18.324	3.468	29.355	2.103	1.029.082
січень-березень 2014р.	550.257	295.786	230.878	19.169	3.055	18.534	2.136	1.128.411

У приймаючої держави є кілька сценаріїв поведінки стосовно біженців. Це:

1. репатріація (повернення додому) при зміні умов на краще в країні походження біженців;
2. інтеграція біженців у приймаючій країні;
3. переселення біженців у третю країну;
4. ізоляція біженців шляхом утримання їх у спеціальних таборах [39].

Одразу зауважимо, що переселення біженців у треті країни в Африці не практикується. Більше того, в інших країнах світу це явище також не набуло поширення. Наприклад в 2010 році в треті країни було переселено менше 1% всіх біженців [40], а в 2012 році переселено – 74.800 біженців з 10,5 млн., що склало 0,71% усієї кількості біженців [41]. Частіше застосовується репатріація біженців до країн їхнього походження, в багатьох випадках - примусово. Так 550 тис. біженців, які прибули в 1994 році до Танзанії, в 1997 році були репатрійовані додому [38]. Аналогічно, після завершення у 2006 році громадянської війни в Бурунді, почалось почалась репатріація бурундійських біженців з Танзанії [37]. Стосовно інтеграції біженців. Наприклад 2014 року уряд Танзанії виявив готовність надавати громадянство країні декотрим з 200 тис. бурундійських біженців, які ще залишались в країні, які давно в ній проживали, і які мали власну справу [42]. Ця акція була схвально зустрінута УВКБ ООН. Проте подібні акції в африканських державах є скоріше винятком, аніж правилом.

В практиці африканських держав стосовно біженців найчастіше використовується їхнє утримання в спеціальних таборах. Цьому є своє пояснення, оскільки сотні тисяч голодних та розлучених людей можуть підірвати стабільність будь-якої приймаючої держави. Наприклад, 1,5 млн. біженців з Руанди, які втекли до Заїру, спровокували у цій країні криваву громадянську війну, в результаті якої загинуло не тільки понад 5 млн. чоловік, але й 450 тис. заїрців стали біженцями в сусідніх державах, нараховувалось 2,7 млн. ВПО та ще 6,4 млн. чоловік потребували терміново продовольчої допомоги [43]. Тому й не дивно, що з 109.594 еритрейських біженців у Судані в 2014 р., в таборах перебувало понад 80 тис. з їх числа, а з 106.859 еритрейських біженців у Ефіопії, в таборах знаходилось понад 81 тис. з них (див. [44],[45]). Африканські реалії породили навіть народ-біженець, на зразок палестинських біженців. Це араби Західної Сахари, так звані **сахраві**. Після завершення війни в 1976-1991рр., Західна Сахара значною мірою позбулася корінного населення. На середину 2013 року, згідно [46] на території Західної Сахари, окупованої Марокко проживали 80 тис. сахарців та 200 тис. марокканців, а на південному заході Алжиру, в 5-ти таборах біженців коло алжирського міста Тіндуф – 160 тис. біженців – сахраві.

На території Африки знаходяться найбільші в світі табори біженців. Станом на початок вересня 2013 року це були: табір Дадааб у Кенії – 402.361 чоловік, в основному для біженців із Сомалі [47], табір

Брейджинг – близько 250 тис. чоловік, для біженців з суданської провінції Дарфур [48], табір Долло Адо в Ефіопії для 198.462 біженців із Сомалі і Судану, табір Какума в Кенії для 124.814 біженців з Сомалі та Судану, табір Мбера в Мавританії для 75.261 біженців з Малі і т.д. [47]. Додамо, що чи не в кожній африканській країні існують цілі комплекси таборів для біженців. Так, в Ефіопії, де знаходиться третій за величиною в Африці табір Долло Адо, всього існують 23 табори та 5 транзитних пунктів для біженців [49].

Життя в таборах біженців є вкрай важким, і забезпечення біженців у таборах в першу чергу залежить від УВКБ ООН та інших міжнародних організацій, оскільки можливості африканських країн для допомоги біженцям у цих таборах мінімальні. Слід додати, що з року в рік забезпечення біженців у таборах не покращується, а навпаки – погіршується. Так, наприкінці 2014 року УВКБ ООН скоротила кількість продовольчих пайків для біженців у таборах в Кенії в 1,5 рази. Щоденна калорійність пайків після вказаного скорочення складає трохи більше 1.000 калорій, в той час, як раніше складала 2.100 калорій [50]. Для порівняння, середньодобова норма споживання для чоловіка має складати 2.400-2.600 калорій, а для жінки 2.200 калорій [51]. У 2013 році в таборі Мбера для біженців з Малі видавалась щодня тільки половина пайка води [52]. Щоденний раціон біженця у таборах Танзанії складав: 3 чашки маїсової (кукурудзяної) муки, чашку гороху, 20 г. соєвої муки, 2 столові ложки олії та 10 г. солі [53]. Інколи на цілий місяць давали шматок мила, а також півтора відра води в день. Додамо, що УВКБ ООН не кожному біженцю надає відповідний статус. Так, станом на березень 2013 року в Танзанії перебувало близько 250 тис. біженців з Бурунді, але статус біженця мали тільки 25.230 з них (трохи більше 10%) [54]. Аналогічним чином, уряд Алжиру обчислює кількість біженців з Західної Сахари у 165 тис. чоловік, проте УВКБ ООН допомагає тільки 90 тис. біженців [55]. Результатом такого підходу є той факт, що 35% дітей біженців із Західної Сахари страждають від хронічного недоїдання, і тільки 40% сахарців одержують необхідне харчування [56].

За таких умов табори біженців часто стають осередками злочинності, терористичної загрози, місцем переховування бойовиків і т.д. А тому уряд Кенії, де наприкінці 2013 року перебувало 610 тис. зареєстрованих біженців то 500 тис. незареєстрованих біженців, переважно з Сомалі, прийняв рішення про їхню депортацію додому [57]. Аналогічним чином, уряд Сомаліленду - самопроголошеної держави, яка виникла на території Сомалі і яка є на цих землях острівцем стабільності, ще у 2011 році прийняв рішення про депортацію зі своєї території 100 тис. сомалійських біженців – вихідців з інших регіонів країни [58]. Подібні приклади можна продовжити і далі, проте депортувати біженців на практиці дуже важко, оскільки війни на континенті йдуть десятиріччями, і біженцям нема куди повертатися. А тому долею цих

нешасних людей залишається напівголомне існування в таборах для біженців.

Які і в інших країнах світу, проблема біженців спричинила проблему мігрантів, які в пошуках кращої долі перебираються до країн з більш високим рівнем життя. Серед країн Африки південніше Сахари, це в першу чергу Південно-Африканська республіка (ПАР). Зауважимо, що біженці до ПАР втікали досить активно. У 2009 році, наприклад, було прийнято 222 тис. біженців, у 2011 році – 107 тис., у 2012 – 58 тис. біженців [59]. Щоправда, статус біженця надавався далеко не всім. В 2014 році в країні нараховувалось 65.881 біженців та 232.211 шукачі притулку – в основному з Сомалі, ДРК, Зімбабве [60]. Слідом за біженцями «підтягнулися» й мігранти. В 2013 році в ПАР нелегально проживали 5 млн. африканців з сусідніх країн, включаючи 3 млн. нелегалів з Зімбабве [61]. Величезна кількість нелегалів, враховуючи 25% - не безробіття в країні, призвела до частих сутичок між чорношкірим населенням ПАР та чорношкірими мігрантами. Так, в сутичках 2008 року загинуло з обох боків 60 чоловік, а в 2012 році загинуло 140 чоловік та 250 було поранено [62]. Серед інших країн півдня Африки приваблюючою для мігрантів є Ангола, де після завершення у 2002 році громадянської війни, почалась відбудова зруйнованої економіки держави та розробка нафтових родовищ, а також Танзанія – чи не єдиний острівець стабільності в регіоні. Вказані держави, як можуть, оберігають свою територію від потрапляння небажаних мігрантів, що з іншого боку провакують нелегальну міграцію. Широкого розголосу набув факт загибелі 42 нелегалів з Малаві до Танзанії у 2012 році [63]. Нещасні задихнулись в автофургоні, який перевозив 100 нелегалів.

Африканці, в пошуках кращого життя ще мігрують з півдня на північ, в основному до Судану, в той час, як суданці намагаються переселитись до Єгипту. Згідно [64] біженців та мігрантів у Судані в 2012 році було понад 1 млн. чоловік. Вони посідали тут найнижчі місця соціальної драбини, проте додому не поспішали, оскільки в Судані рівень життя у них був вищий, аніж на батьківщині. Рівень злочинності серед мігрантів тут невеликий, оскільки в разі здійснення злочину їх негайно депортують додому. Наприклад, в Суданській столиці Хартумі на мігрантів припадає всього 5% злочинів [64].

Набагато масштабнішою є міграція суданців до Єгипту. Наприклад, у 2006 році їх там нараховувалось від 750 тис. до 4 млн. чоловік [65]. Суданських біженців у Єгипті не люблять. Так, упродовж 1997-2004 рр. з 67 тис. клопотань про надання статусу біженця, було винесено тільки 20.700 позитивних рішень, тобто менше третини [65]. В біженців стріляють. Так, у 2007 році 70 суданських біженців були застрелені єгипетськими прикордонниками, а в грудні 2005 року була розстріляна демонстрація суданських біженців у Каїрі, де загинуло, за різними підрахунками від 28 до 100 чоловік [65]. Долею суданських мігрантів та біженців у Єгипті залишається важка, чорнова робота у неофіційному секторі економіки.

Не бачачи можливості самореалізації у себе на батьківщині, і на континенті в цілому, багато відчайдушів роблять спроби нелегально прорватися до Європи і почати там нове життя. Можливостей тут дві: або переплисти Середземне море, або потрапити до іспанських анклавів Сеути та Мелільї, які фактично є воротами до Євросоюзу. Зауважимо, що справа ця – не проста, коштує великих грошей, і дуже часто пов'язана із смертельним ризиком для життя.

Так, дорога з Сомалі в Італію через острів Лампедузу коштує подорожувальнику 700 доларів США

[66], з Еритреї в Європу – 5.000 доларів [67], за перехід з Єгипту до Ізраїлю через Синайську пустелю тамтешні бедуїни беруть 3.000 доларів [68]. «білет» з Лівії до Італії через Середземне море коштує 1.000 доларів і т.д. [69]. Попри вказані чималі суми грошей, число бажаючих покинути Африканський континент, навіть з загрозою для життя, не може не вражати. Так, за 2014 рік понад 200 тис. нелегалів перебралися з Лівії до ЄС через Середземне море (3.419 з них загинули) [70]. А у 2016 році до Італії прибуло 181 тис. мігрантів, з них 90% з Лівії – морським шляхом [84]. При спробі потрапити до Ізраїлю в Синайській пустелі упродовж 2007-2012 рр. безслідно зникли, як мінімум 4 тис. мігрантів з Африки [71]. Злочинні організації, які займаються контрабандою людей, одержують на цьому шалені прибутки. В 2000-х рр. світовий щорічний прибуток контрабандистів людьми склався 4-7 млрд. доларів США [72]. В 2011 році – 6,75 млрд. доларів [73], в 2014 році, тільки при переправі через Середземне море контрабандисти людьми заробили 4-5 млрд. євро [74].

З метою отримання прибутків, контрабандисти поширюють серед африканців чутки, що в Європі їх дуже чекають – не дочекаються, там видають біженцям по 10 тис. євро підйомних, квартири, автомобілі, роботу, що європейці охоче одержують на африканках, і відповідно європейки мріють вийти заміж за африканців, тощо [75]. Чим безглуздіші чутки – тим охочіше в них вірять, і африканці, в першу чергу еритрейці та сомалійці, продавши все своє майно, аби заплатити перевізникам – контрабандистам, вирушають у небезпечну подорож. Розчарування їх чекає, як тільки вони вступають на територію ЄС: їх одразу ж поміщають у розподільчі центри, де знімають відбитки пальців, заносючи їх у загальноєвропейську базу даних. Умови життя в цих центрах мало чим відрізняються від тюремних. Якщо африканці не можуть довести, що вони біженці – їх чекає депортація. У випадку, якщо їм вдасться одержати статус біженця на певний строк – їм «світить» робота по 10-11 годин на добу в тіньовому секторі економіки країн ЄС – за копійки. Більше того за загальноєвропейським законом «Дублін – II», якщо вони надумують залишити країну, де вони вперше були зареєстровані, і вирушити до іншої країни, їх одразу ж депортують назад. Іншими словами, нелегальна міграція африканців до Європи – це, по-суті відродження рабства в XXI столітті, із тим застереженням, що раби до Європи прибувають добровільно.

До ЄС африканці ще намагаються потрапити через іспанські міста – анклавів Сеути і Мелілью, які розміщені на півночі Марокко. Площа Сеути – 18, 5 кв. кілометри, населення 82.159 чоловік у 2011 році [76]. Площа Мелільї – 12,3 кв. кілометрів, а населення – 78.476 чоловік у 2011 році [77]. Ці міста нагадують середньовічні фортеці. Наприклад, Мелілью оточує стіна завдовжки 11 км. і висотою 7м. [78]. Аналогічний мур заввишки 3м. оточує Сеуту [79]. Обидва мурі нашпиговані датчиками руху та шуму, відеокамерами та прожекторами. Зовні міста – анклавів охороняють марокканські війська, а зсередини – іспанські. Прорив захисних мурів нелегалами часто приводить до жертв. Наприклад, у 2005 році при прориві нелегалів у Сеуту загинуло 12-18 чоловік, та ще 50 були поранені [79]. Аналогічним чином, у лютому 2014 року, при спробі добратися до Мелільї втопилося 20 чоловік [78]. Загалом, у 2014 році в ці міста намагалися прорватися 16 тис. нелегалів з Африки. Двом тисячам з них це вдалося [80]. Доля нелегалів які прорвалися до Сеути і Мелільї, така ж, як і інших нелегалів до країн ЄС. Якщо

вони не зможуть представити серйозних аргументів, що їх життя на батьківщині загрожує серйозна небезпека, їх чекає негайна примусова депортація. Одиниці з них можуть одержати статус біженця на певний строк.

Проте число бажаючих потрапити до «європейського раю» поки-що не зменшується. На кінець квітня 2017 року таких бажаючих було нараховано 6,66 млн. чоловік у тому числі 3,3 млн. – з Туреччини та 720 тис. з Йорданії, ще близько 100 тис. чоловік «застрягли» у Греції та на так званому «балканському маршруті» [85]. Стосовно Африки, то у омріану

Європу дуже би хотіли потрапити по 1 млн. мігрантів з Лівії та Єгипту, 160 тис. – з Тунісу, 430 тис. – з Алжиру, та 50 тис. чоловік – з Марокко [85].

Висновки. В теперішній час, коли Європа потерпає від масового напливу африканських біженців та нелегальних мігрантів, рахунок яких йде на десятки тисяч, та на сотні тисяч чоловік, зменшити кількість біженців та нелегальних мігрантів зможе тільки стабілізація ситуації а африканських країнах, коли будуть створені умови для їхнього поступального економічного розвитку. Але в найближчій перспективі цього очікувати навряд чи доведеться.

Список використаних джерел

1. Крюков В. Битва за Монровію – кровавая и нескончаемая // В. Крюков. // Эхо планеты. 2013. № 32. С. 5-9.
2. Африка - континент конфликтов. 2014. 25 октября. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://stndopedia.org/1-67110/html> (дата звернення 10.05.2018).
3. Тема 3. Африка / Географическая картина мира... Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.xliby.ru/uchebniki/r3.php> (дата звернення 10.05.2018).
4. Лавер О. Людські втрати армій європейських країн та корінного населення країн Тропічної та Південної Африки в локальних війнах і конфліктах 1994-2002 років // САРПАТИСА – КАРПАТИКА. Випуск 25. Ужгород, 2003. С. 142-148.
5. Лавер О.Г. Втрати армій європейських країн в колоніальних війнах у північній Африці в другій половині ХХ століття // Науковий вісник УжНУ. Серія: Історія. Ужгород, 2004. Вип. 11. С. 186-190.
6. Генеральная Ассамблея. Доклад Верховного комиссара ООН по делам беженцев. 2012, 21 августа. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=50фа0с03у2> (дата звернення 10.05.2018).
7. Доклад Верховного комиссара ООН по делам беженцев (за период с 1 июля 2013 года по 30 июня 2014 года). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5458a3204> (дата звернення 10.05.2018).
8. Соколов М. Год беженцев. 2014, 24 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://mnenia.zahav.ru/Articles/4474/> (дата звернення 10.05.2018).
9. Абрамова И.О., С.А. Бессонов. «Арабская весна» и трансграничная миграция // Азия и Африка сегодня. 2012. №6. С. 10-17.
10. Вооруженная народов Африки за свободу и независимость. М: Наука, 1994. 444 с.
11. Шишов А. В. Военные конфликты ХХ века. М: Вече, 2006. 576 с.
12. Chronological list of African independence. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://africanhistory.about.com/library/timelines/blIndependenceTime.htm> (дата звернення 10.05.2018).
13. Африка // Советская военная энциклопедия. Т. 1. Военное изд-во, 1990. С. 271-274.
14. 20 refugees per 1.000 people in Malta. 2013, 13 september. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.independent.com.mt/articles/2013-09-13/> (дата звернення 10.05.2018).
15. Ouyeni Team. Australia refugee intake – Budget 2012. 2014, 20 june. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://teamouyeni.com/2012/05/08/> (дата звернення 10.05.2018).
16. The refugee project. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.therefugeeproject.org/> (дата звернення 10.05.2018).
17. 20 июня отмечается всемирный день беженцев. 2014, 20 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://irelandru.com/world-refugee-day/> (дата звернення 10.05.2018).
18. Эрлихман В.В. Потери народонаселения в ХХ веке. Справочник / В.В. Эрлихман. М.: Русская панорама, 2004. 2015 с.
19. В Анголе завершилась 27-летняя война. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/v-angole-zavershilas-27-letnyaya-vojna.d?id=2957570> (дата звернення 10.05.2018).
20. Eritrea. Birth of a Nation. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.dehai.org/conflict/history/birth_of_a_nation.htm (дата звернення 10.05.2018).
21. The World Factbook – Field Listing – Central Intelligence Agency (US). Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2128.html> (дата звернення 10.05.2018).
22. Узурпатору Кот Д'Ивуара Лорану Гбагбо осталось быть у власти лишь несколько часов... - 2011, 31 марта. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.newsru.com/world31mar2011/kotdivuar.html> (дата звернення 10.05.2018).
23. Медики обеспокоены условиями в лагере суданских беженцев // ББС. 2 января 2014.
24. South Sudan. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.internal-displacement.org/countries/south-sudan> (дата звернення 10.05.2018).
25. UNHCR – Africa. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/pages/4a02d7fd6.html> (дата звернення 10.05.2018).
26. Эфиопия приняла больше всего беженцев из стран Африки. 2014, 20 августа. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://riafan.ru/59590/> (дата звернення 10.05.2018).
27. UNHCR – South Africa. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/pages/49e485aa6.html> (дата звернення 10.05.2018).
28. UNHCR – United Republic of Tanzania. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/pages/49e45c736.html> (дата звернення 10.05.2018).
29. UNHCR – Егупт. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/pages/49e486356.html> (дата звернення 10.05.2018).
30. Голод в Сомали унес жизни 260 тыс. человек // ББС. 2 мая 2013.
31. У Сомалі від голоду померли 258.000 людей... // Євроньюс. 2 мая 2013.
32. A profile of Somali refugees and asylum seekers – UNHCR (2009). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/4ce532309.pdf> (дата звернення 10.05.2018).
33. Число беженцев, покинувших Сомали достигло 950 тысяч человек. 2011, 24 ноября. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://news.mail.ru/politics/7424864/> (дата звернення 10.05.2018).
34. UNHCR – SomaliaRefugeesintheregion. 2013, 11 april. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/5167c37d9.html> (дата звернення 10.05.2018).
35. Refugees in the Horn of Africa: Somali Displacement Crisis. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://data.unhcr.org/horn-of-africa/region.php> (дата звернення 10.05.2018).

36. Кения вышлет миллион сомалийских беженцев. 2013, 11 ноября. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://9tv.co.il/news/2013/11/11/162636.html> (дата звернення 10.05.2018).
37. Более 25 тыс. бурундийцев выселены из Танзании // ББС. – 12 сентября 2013.
38. The Great Lakes refugee crisis. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.worldatlas.com/articles/what-happened-during-the-lakes-refugee-crisis.html> (дата звернення 10.05.2018).
39. Смит Мерил. Длительное содержание беженцев: отрицание прав, потеря народа, 2006. Электронный ресурс. Режим доступа: http://www.uscrrfugees.org/2010Website/5_Resources/5_5_Refugee_Warehousing/ (дата звернення 10.05.2018).
40. В 2010 году 43,7 млн. человек стали беженцами. 2011, 20 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: http://umma.ua/ru/news/world/V_2010_godu_43,7 mln_chelovek_stali_bezhentsami/703 (дата звернення 10.05.2018).
41. Беженцы. Интеграция де-юре и де-факто. 2013, 27 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.yerkramas.org/2013/06/27> (дата звернення 10.05.2018).
42. Tanzania to grant citizenship to 200.000 Burundi refugees. 2014, 14 October. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://refiefweb.int/report/> (дата звернення 10.05.2018).
43. Около 2,7 млн. жителей Конго были вынуждены оставить свои дома // Демоскоп – Weekly. 2013. №575-576. 18 ноября – 1 декабря.
44. Sharp increase in number of Eritrean refugees... – 2014, 14 November. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/5465fea1381.html> (дата звернення 10.05.2018).
45. Eritrea. Key mixed migration characteristics. 2014, 18 February. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.regionalmms.org/index.php?id=14> (дата звернення 10.05.2018).
46. Хачатрян Д. Сахара либре. 2013, 13 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/photos/58585.html> (дата звернення 10.05.2018).
47. World's largest refugee camp. 2013. 3 September. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://blogs.wsj.com/photojournal/2013/09/03/> (дата звернення 10.05.2018).
48. Where are the 50 Most Populous Refugee Camps? Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.smithsonianmag.com/innovation/?no-ist> (дата звернення 10.05.2018).
49. Ethiopia top refugee – hosting country in Africa .... 2014, 19 August. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.capitaleritrea.com/> (дата звернення 10.05.2018).
50. UN slashes food rations for refugees in Kenya. 2014, 15 November. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://m.aljazeera.com/story/2014111562016957147> (дата звернення 10.05.2018).
51. Сколько калорий нужно употреблять человеку в день. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://fitnessguides.ru/> (дата звернення 10.05.2018).
52. 9 massive refugee camps that are home to nearly 1, 5 million people. 2013, 15 September. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.gaznmodo.com.ua/2013/09/9> (дата звернення 10.05.2018).
53. Жизнь в лагере беженцев. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://wol.jw.org/ru/world/r2/lp-u/2003122> (дата звернення 10.05.2018).
54. 42 illegal immigrants arrested in Tanzania. 2013, 6 March. Электронный ресурс. Режим доступа: http://sabahionline.com/en_GB/articles/hoa/articles/newsbriefs/2013/03/06/newsbrief-07 (дата звернення 10.05.2018).
55. UNHCR – Libya. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/pages/49e485f36.html> (дата звернення 10.05.2018).
56. Висенс У. Западная Сахара – преданная независимость. Электронный ресурс. 2006, 12 сентября. Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/polit/703887.html> (дата звернення 10.05.2018).
57. Из Кении вышлют около миллиона сомалийских беженцев. 2013, 11 ноября. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://lenta.ru/news/2013/11/11/somalis/> (дата звернення 10.05.2018).
58. Бари Шамсула. Доклад независимого эксперта по вопросу о положении в области прав человека в Сомали и. – 2012, 22 августа. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session21/A-HRC-21-61ru.pdf> (дата звернення 10.05.2018).
59. South Africa flawed asylum system. 2013, 30 April. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.irinnews.org/report/97944/> (дата звернення 10.05.2018).
60. UNHCR – South Africa. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.unhcr.org/pages/49e485aa6.html> (дата звернення 10.05.2018).
61. Миф о Манделе... Электронный ресурс. Режим доступа: <https://topwar.ru/37159> (дата звернення 10.05.2018).
62. Somali refugees plea for protection. 2013, 7 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.news24.com/SouthAfrica/News/> (дата звернення 10.05.2018).
63. В Танзании 42 нелегала из Малави задохнулись в автофургоне. 2012, 26 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://newsil.ru/com/word/3960> (дата звернення 10.05.2018).
64. Суданский дневник. Лень – это мудро. 2012, 7 февраля. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://traitskaya.livejournal.com/14353/html> (дата звернення 10.05.2018).
65. Human Rights Watch faults Egypt's «shoot to stop policy». Электронный ресурс. Режим доступа: <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2008/1113/p06s03-wome.html> (дата звернення 10.05.2018).
66. A Somali refugees in Italy: “There’s a feeling of total disorientation”. 2014, 14 января. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.midnimo.com/2014/01/14/> (дата звернення 10.05.2018).
67. Eritrea – Sudan/ Refugees battling for a better life. 2011, 1 July. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.irinnews.org/report/93118/> (дата звернення 10.05.2018).
68. Гольденберг М. Африканские мигранты в Израиле?. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://jerusalem-temple-today.com/maamarim/drugie/10/Goldenb15.html> (дата звернення 10.05.2018).
69. Нежеланные мигранты Европы // Евроньюс. 21 мая 2014.
70. Средиземное море – шлях надії на дорога смерті для тисяч мігрантів // Евроньюс. 10 декабря 2014.
71. Гелен Мартин. Бедуины Синайского полуострова торгуют человеческими органами. 2013, 15 января. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://inopressa.ru/article/15jan2013/diepresse/sinai.html> (дата звернення 10.05.2018).
72. Боровик М.А., Шемберко П.В., Боровик М.А. Иммиграция в Европе – вызов европейской безопасности (2004). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.inion.ru/product/eurosec/st5v8.html> (дата звернення 10.05.2018).
73. Ежегодно около 7 млрд. долларов идут в кошельки торговцев живым товаром. 2012, 12 сентября. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://news.tut.by/world/427470.html> (дата звернення 10.05.2018).
74. Берндт Ригерт, Филатова Ирина. Вопрос распределения беженцев стал яблоком раздора в ЕС. 2014, 11 декабря. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://news.tut.by/world/427470.html> (дата звернення 10.05.2018).
75. Немировский Б. Перетягивание нелегалов. 2013, 6 июня. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://kackad.com/kackad/?p=16623> (дата звернення 10.05.2018).
76. Autonomus City of Seuta. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.citypopulation.de/Spain-Seuta.html> (дата звернення 10.05.2018).

77. The population of the Autonomus City of Melilla... Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.citypopulation.de/php/spain-melilla.php> (дата звернення 10.05.2018).
78. Десятки нелегальних іммігрантів перебрались в Мелілю // Євроньюс. 20 октября 2014.
79. Подробный рассказ, как нелегалы попадают в Грецию и другие страны Европы. 2012, 31 июля. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://russianathens.gr/news/sobm n/8318> (дата звернення 10.05.2018).
80. 600 африканців намагалися потрапити на територію Мелілі // Євроньюс. 2 декабря 2014.
81. Штайн Лиза. Количество беженцев в мире бьет рекорды. 2017, 20 июня. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.golos.ameriki.ru/a/unhcr-global-trends/3383521.html> (дата звернення 10.05.2018).
82. ООН: число вынужденных переселенцев в мире побило рекорд // ББС. 19 июня 2017.
83. В мире насчитывается более 65 млн. беженцев – ООН // Факты. 19 июня 2017.
84. У Середземному морі за чотири дні були врятовані 10.000 мігрантів // Українська правда. 28 травня 2017.
85. Более 5 млн. беженцев собираются ехать в Европу? // Демоскоп Weekly. 2017. №729-730. 22 мая-4 июня.
86. 15 человек погибли в боях армии Южного Судана с повстанцами. 2017, 11 апреля. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://waronline.info/sudan/> (дата звернення 10.05.2018).
87. Генсек ООН ставит Уганду всему миру в пример // Євроньюс. 24 июня 2017.

References

- Krukov V. Bitva za Monroviu – krovavaja i neskonchaemaja [The battle of Monrovia – bloody and interminable // Echo of planet. 2013. №32. P. 5-9. (in Russian).
- Africa - kontinent konfliktov [Africa – the continent of conflicts] [Electronic resource]. 2014, 25 october. Retrieved from: <http://stdopedia.org/1-67110/html> (in Russian).
- Tema 3. Africa /Geograficheskaja kartina mira... [Subject 3. Africa/The Geographical picture of the world...] [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.xliby.ru/uchebniki/p3.php>. (in Russian).
- Laver O. Ludski vtratu armij evropejskih krain ta korinnoho naseleennja krain Tropicnoi ta Pivdennoi Afruku v localnuh vijnah i conflictah 1994-2002 rokov [The human losses of armies of European countries and native people of Tropical and South Africa countries in local wars and conflicts 1994-2002 years] // CARPATICA – КАРПАТИКА. Issue 25. Uzhgorod. 2003. P.142-148. (in Ukrainian).
- Laver O.G. Vtratu armij evropejskih krain v kolonialnuh vijnah u pivnichnij Africi v drugij polovuni XX stilittya [Losses of armies from European countries in Northern Africa in secong half of XX century] // Scientific herald of UzhNU. Series: History. Issue 11. 2004. P. 186-190. (in Ukrainian).
- Generalnaya Assambleya. Doklad Verhovnoho komissara OON po delam bezhencev [General Assembly. Report of Supreme commissar of UNO on theme of refugees] [Electronic resource]. 2012, 21 august. Retrieved from: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=50фа0с03y2> (in Russian).
- Doklad Verhovnoho komissara OON po delam bezhencev (za period s 1 iyulya 2013 hoda po 30 iyunya 2014 hoda) [Report of Supreme commissar of UNO on theme of refugees behind the period (from 1 july 2013 year to 30 june 2014 year)] [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=5458a3204> (in Ukrainian).
- Sokolov M. God Bezhencev [The year of refugees] [Electronic resource]. 2014, 24 june. Retrieved from: <http://mnenia.zahav.ru/Articles/4474/> (in Ukrainian).
- Abramova I.O.«Arabskaya vesna» i transgranichnaya migraciya [The «Arab spring» and transborder migration] // Aziya i Africa segodnya . 2012. №6. P.10-17. (in Ukrainian).
- Vooruzhennaya borba narodov Africi za svobodu i nezavisimost [The armed struggle a people of Africa for freedom and independence]. M: Nauka, 1994. 444 p. (in Ukrainian).
- Shishov A. V. Voennie konfliktu XX veka [The war conflicts of XX century]. M: Veche, 2006. 576 p. (in Ukrainian).
- Chronological list of African independence [Electronic resource]. Retrieved from: <http://africanhistory.about.com/library/timelines/blIndependenceTime.htm> (in English).
- Africa // Sovetskaya voennaya encyclopedia. V. 1. Voennoe izd-vo, 1990. P.271-274. (in Russian).
- 20 refugees per 1.000 people in Malta [Electronic resource]. 2013, 13 september. Retrieved from: <http://www.independent.com.mt/articles/2013-09-13/> (in English).
- Oyeniya Team. Australia refugee intake – Budget 2012 [Electronic resource]. 2014, 20 june. Retrieved from: <http://teamoyeniya.com/2012/05/08/> (in English).
- The refugee project [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.therefugeeproject.org/> (in English).
- 20 iyunya otmechaetsa vseмирnij den den' bezhencev [20 june mark as universal day of refugees] [Electronic resource]. 2014, 20 june. Retrieved from: <http://irelandru.com/world-refugee-day/> (in Russian).
- Erlichman V.V. Poteri narodonaselenia v XX veke. Spravochnic [The losses in manpower in XX century. Reference book.]. M.: Russkaya panorama, 2004. 2015 p. (in Russian).
- V Angole zavershilas 27- letnyaya vojna [In Angola ended the 27 – years war] [Electronic resource]. Retrieved from: <http://rus.delfi.lv/news/daily/abroad/v-angole-zavershilas-27-letnyaya-vojna.d?id=295757> (in Russian).
- Eritrea. Birth of a Nation. [Electronic resource]. Retrieved from: [http://www.dehai.org/conflict/history/birth of a nation.htm](http://www.dehai.org/conflict/history/birth%20of%20a%20nation.htm) (in English).
- The World Factbook – Field Listing – Central Intelligence Agency (US) [Electronic resource]. Retrieved from: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/fields/2128.html> (in English).
- Uzurpatoru Kot D'Ivuara Lorana Gbagbo ostalos bit u vlasti lish neskolko chasov [The usurper of Cot D'Ivuara Loran Gbagbo may be the leader only few hours]... [Electronic resource]. 2011, 31 march. Retrieved from: <http://www.newsru.com/world31mar2011/kotdivuar.html> (in Russian).
- Medici obespokoeni usloviyami v lagere sudanskih bezhencev [Medicine workers concerned about conditions in the camp of Sudanese refugees] // BBC. 2.01.2014. (in Russian).
- South Sudan. [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.internal-displacement.org/countries/south-sudan> (in English).
- UNHCR – Africa [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/pages/4a02d7fd6.html> (in English).
- Ephiopia prinyla bolshe vsego bezhencev iz stran Africi [Ephiopia adopt high number of refugees from African countries] [Electronic resource]. 2014, 20 august. Retrieved from: <http://riafan.ru/59590/> (in Russian).
- UNHCR – South Africa [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/pages/49e485aa6.html> (in English).
- UNHCR – United Republic of Tanzania [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://www.unhcr.org/pages/49e45c736.html> (in English).
- UNHCR – Egypt [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/pages/49e486356.html> (in English).
- Golod v Somali unes zhizni 260 tis. Chelovek [Starvation in Somali take away the lives of 260 thousand men] //BBC. – 2.05.2013. (in Russian).
- U Somali vid golodu pomerlu 258.000 ludei... [In Somali from starvation died 260.000 men ...] //Euronews. – 2.05.2013. (in Russian).

32. A profile of Somali refugees and asylum seekers – UNHCR (2009). [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/4ce532309.pdf> (in English).
33. Chislo bezhencev, pokinuvshich Somali dostiglo 950 tisyach chelovek [The number of refugees who left Somali reach 950 thousand men]. [Electronic resource]. 2011, 24 november. Retrieved from: <http://news.mail.ru/politics/7424864/> (in Russian).
34. UNHCR – Somalia Refugees in the region. [Electronic resource]. 2013, 11 april. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/5167c37d9.html> (in English).
35. Refugees in the Horn of Africa: Somali Displacement Crisis [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://data.unhcr.org/horn-of-africa/region.php> (in English).
36. Kenia vishlet million somalijskich bezhencev [Kenia deported one million Somalia refugees][Electronic resource] – 2013, 11 november. – Retrieved from: <http://9tv.co.il/news/2013/11/11/162636.html> (in Russian).
37. Bolee 25 tis. burundijcev viseleni iz Tanzanii [More, then 25 thousand Burundians deported from Tanzania] // BBC. – 12.09.2013. (in Russian).
38. The Great Lakes refugee crisis. [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.worldatlas.com/articles/what-happened-during-the-lakes-refugee-crisis.html> (in English).
39. Smith Meril. Dlitelnoe soderzhanie bezhencev: otricanie prav, poterya naroda, 2006 [Long maintenance of refugees: deny of rights, loss of people, 2006]. [Electronic resource]. Retrieved from: http://www.uscrrrefugees.org/2010Website/5_Resourses/5_5_Refugee_Warehousing/ (in Russian).
40. V 2010 godu 43,7 mln. chelovek sali bezhencami [In 2010 43,7 mln. men became refugees]. [Electronic resource]. 2011, 20 june. – Retrieved from: http://umma.ua/ru/news/world/V_2010_godu_43,7_mln_chelovek_tali_bezhentsami/703 (in Russian).
41. Bezhenci. Integracia de-ure i de-facto [Refugees. Integration de-ure and de-facto][Electronic resource]. – 2013, 27 june. – Retrieved from: <http://www.yerkramas.org/2013/06/27> (in Russian).
42. Tanzania to grant citizenship to 200.000 Burundi refugees [Electronic resource]. – 2014, 14 october. – Retrieved from: <http://refiefweb.int/report/> (in English).
43. Okolo 2,7 mln. zhitelei Congo bili vinuzhdeni ostavit svoi doma [Near 2,7 mln. Inhabitantns of Congo forced their houses] // Demoskop – Weekly. 2013. №575-576. 18 november – 1 december. (in Russian).
44. Sharp increase in number of Eritrean refugees... [Electronic resource]. 2014, 14 november. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/5465fea1381.html> (in English).
45. Eritrea. Key mixed migration characteristics. [Electronic resource]. 2014, 18 february. Retrieved from: <http://www.regionalmms.org/index.php?id=14> (in English).
46. Hachatryan D. Sahara libre. [Sahara libre] [Electronic resource]. 2013, 13 june. Retrieved from: <http://www.novayagazeta.ru/photos/58585.html> (in Russian).
47. World's largest refugee camp [Electronic resource]. 2013 3 september. Retrieved from: <http://blogs.wsj.com/photojournal/2013/09/03/> (in English).
48. Where are the 50 Most Populous Refugee Camps? [Electronic resource]. Retrieved from: <https://www.smithsonianmag.com/innovation/?no-ist> (in English).
49. Ethiopia top refugee – hosting country in Africa ... [Electronic resource]. 2014, 19 august. Retrieved from: <http://www.capitaleritrea.com/> (in English).
50. UN slashes food rations for refugees in Kenya [Electronic resource]. 2014, 15 november. Retrieved from: <http://m.aljazeera.com/story/2014111562016957147> (in English).
51. Skolko kalorij nuzhno upotreblyat cheloveku v den [How many calories must use man every day] [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://fitnessguides.ru/> (in Russian).
52. 9 massive refugee camps that are home to nearly 1, 5 million people [Electronic resource]. – 2013, 15 september. – Retrieved from: <http://www.gaznmodo.com.ua/2013/09/9> (in English).
53. Zhizn v lagere bezhencev [The life in refugee camp] [Electronic resource]. Retrieved from: <http://wol.jw.org/ru/world/r2/lp-u/2003122> (in Russian).
54. 42 illegal immigrants arrested in Tanzania [Electronic resource]. 2013, 6 march. Retrieved from: http://sabahionline.com/en_GB/articles/hoa/articles/newsbriefs/2013/03/06/newsbrief-07 (in English).
55. UNHCR – Libya [Electronic resource]. – Retrieved from: <http://www.unhcr.org/pages/49c485f36.html> (in English).
56. Vincens U. Zapadnaya Sahara – predannaya nezavisimost [West Sahara – treacherous independence] [Electronic resource]. 2006, 12 september. Retrieved from: <http://www.regnum.ru/news/polit/703887.html> (in Russian).
57. Iz Kenii vishlut okolo milliona somalijskich bezhencev [From Kenia dispatch near one million Somali refugees] [Electronic resource]. 2013, 11 november. Retrieved from: <http://lenta.ru/news/2013/11/11/somalis/> (in Russian).
58. Bari Shamsula. Doklad nezavisimoho eksperta po voprosu o polozhenii v oblasti prav cheloveka v Somali [Report of independent expert about position under rights of men in Somali] [Electronic resource]. 2012, 22 august. Retrieved from: http://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session21/A-HRC-21-61_ru.pdf (in Russian).
59. South Africa flawed asylum system [Electronic resource]. 2013, 30 april. Retrieved from: <http://www.irinnews.org/report/97944/> (in English).
60. UNHCR – South Africa [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.unhcr.org/pages/49c485aa6.html> (in English).
61. Mif o Mandele... [Myth about Mandela...]. [Electronic resource]. Retrieved from: <https://topwar.ru/37159> (in English).
62. Somali refugees plea for protection [Electronic resource]. 2013, 7 june. Retrieved from: <http://www.news24.com/SouthAfrica/News/> (in English).
63. V Tanzanii 42 nelegala iz Malavi zadohnulis v avtofurgone [In Tanzania 42 illegal migrants from Malavi suffocate in motor transport]. [Electronic resource]. 2012, 26 june. Retrieved from: <http://newsil.ru/com/word/3960> (in Russian).
64. Sudanskiy dnevnik. Len – eto mudro [Sudanese journal. Laziness – it's wise.] [Electronic resource]. 2012, 7 февраля. Режим доступа: <http://traitskaya.livejournal.com/14353/html> (in Russian).
65. Human Rights Watch faults Egypt's «shoot to stop policy». [Electronic resource]. Retrieved from: <https://www.csmonitor.com/World/Middle-East/2008/1113/p06s03-wome.html> (in English).
66. A Somali refugees in Italy: “ There's a feeling of total disorientation” [Electronic resource]. 2014, 14 january. Retrieved from: <http://www.midnimo.com/2014/01/14/> (in English).
67. Eritrea – Sudan/ Refugees battling for a better life [Electronic resource]. – 2011, 1 july. Retrieved from: <http://www.irinnews.org/report/93118/> (in English).
68. Goldenberg M. Africanskie migrantu v Izraile? [Migrants from Africa in Izrael? [Electronic resource]. Retrieved from: <http://jerusalem-temple-today.com/maamarim/drugie/10/Goldenb15.html> (in Russian).
69. Nezhelannie migrantu Evropi [Unwillingness migrants in Europe] // Euronews. 21.05.2014. (in Russian).
70. Seredzemne more – shlyah nadii ta doroga smerti dlya tisyach migrantiv [Mediterranean sea – a way for hope and o road of death for thousands of migrants] // Euronews. 10.12.2014. (in Russian).
71. Helen Martin. Beduini Sinaiskoho poluoostrova torguyut chelovocheskimi organami [The beduins of Sinai peninsula sell the men bodies][Electronic resource]. 2013, 15 january. Retrieved from: <http://inopressa.ru/article/15jan2013/diepresse/sinai.html> (in Russian).

72. Borovik M.A., Shemberko P.V. *Immigraciya v Evrope – vizov evropeiskoj bezopasnosti* (2004) [Immigration in Europe – summons of European security]. [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.inion.ru/product/eurosec/st5v8.html> (in Russian).
73. *Ezhegodno okolo 7 mlrd. dollarov idut v koshelki trgovcov zhivim tovarom* [Every year near 7 billion dollars entered in purses of dealers of living wares][Electronic resource]. 2012, 12 september. Retrieved from: <http://news.tut.by/world/427470.html> (in Russian).
74. Berndt Rigert, Filatova Irina. *Vopros raspredelenia bezhencev stal yablokom razdora v ES* [The problem of refugees became the apple of discord in EU] [Electronic resource]. 2014, 11 december. Retrieved from: <http://news.tut.by/world/427470.html> (in Russian).
75. Nemirovsky B. *Peretyagivanie nelegalov* [Tip the scales of illegal migrants][Electronic resource]. 2013, 6 june. Retrieved from: <http://kackad.com/kackad/?p=16623> (in Russian).
76. *Autonomus City of Seuta*. [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.citypopulation.de/Spain-Seuta.html> (in English).
77. *The population of the Autonomus City of Melilla...* [Electronic resource]. Retrieved from: <http://www.citypopulation.de/php/spain-melilla.php> (in English).
78. *Desyatki nelegalnich immigrantov perebralis v Melilly* [Dozens of nelegal immigrants get over in Melilla] // Euronews. 20.10.2014. (in Russian).
79. *Podrobnij Rasskaz, kak nelegali popadayut v Greciyu i drugie strani Evropi* [Detailed story how nelegal immigrants get in Greece and other Euroean countries]. [Electronic resource]. 2012, 31 julay. Retrieved from: <http://russianathens.gr/news/sobmn/8318> (in Russian).
80. *600 africanscev namahalusya potraputu na terutoriyu Melilli* [600 africans tried to get on territory of Melilla] // Euronews. 2.12.2014. (in Russian).
81. *Shtain Liza. Kolichestvo bezhencev v mire biet recordu* [The number of refugees in the world beats records] [Electronic resource]. 2017, 20 june. Retrieved from: <https://www.golos.ameriki.ru/a/unhcr-global-trends/3383521.html> (in Russian).
82. *OON: chislo vinuzhdennich pereselencev v mire pobilo record* [UN: number of internally displaced persons in the world has broken record] // BBC. 19.06.2017. (in Russian).
83. *V mire naschituvatsya bolee 65 mln. bezhencev – OOH* [In the world be numbered more than 65 mln. refugees] // Facti. 19.06.2017. (in Russian).
84. *U Seredzemnomu mori za choturu dni bulu vryatovani 10.000 migrantiv* [In Mediterranean sea across four days was saved 10.000 migrants] // Ukrainska pravda. 28.05.2017.
85. *Bolee 5 mln. bezhencev sobirayutsya ehat v Evropu?* [More then 5 mln. Refugees wanted go to Europe ?] // Demoskope Weekly. 2017. №729-730. 22 may - 4 june. (in Russian).
86. *15 chelovek pobibli v bojach armii Juzhnogo Sudana s povstancami* [15 men died in the fighting between army of South Sudan and rebels]. [Electronic resource]. 2017, 11 april. Retrieved from: <http://waronline.info/sudan/> (in Russian).
87. *Gensek OON stavit Ugandu vsemu miru v primer* [UN Secretary-General puts Uganda in the world as an example] // Euronews. 24.06.2017. (in Russian).

SUMMARY

REFUGEES, INTERNALLY DISPLACED PERSONS, AND ILLEGAL MIGRANTS ON THE AFRICAN CONTINENT (2001 – 2016)

O. Laver, B. Matyashovsky, N. Shumilo (Uzhhorod)

The paper deals with the problems of refugees, internally displaced persons, and illegal migrants in the African continent. At the beginning of the article, information is provided on the state of poverty and poverty of the majority of the present African continent. The authors of the publication consider the main cause of these negative phenomena to be numerous wars and conflicts, ethnic and tribal conflicts, the dictatorial regimes of terror in many countries of the continent. The negative factor, among other things, is the prolonged civil wars in continental countries. So, the civil war in Angola lasted 21 years, in Mozambique 17 years, in the Democratic Republic of the Congo (formerly Zaire), 14 years, etc. Ethnic conflicts on the African continent are also characterized by their long-term sustainability. For example, the ethnic conflict in Sudan between the Arab-Muslim North and the Negro-Christian South, which took the form of a civil war, lasted for 22 years. These conflicts have the consequence not only of the huge number of victims, the majority of whom are peaceful residents, but also generate more refugees and internally displaced persons. It is worth saying that the number of internally displaced people in the designated states of the warehouse: Mozambique-2 million ., Sudan-4.5 million, in the Democratic Republic of the Congo-2.665 million people, etc. These reasons form huge flows of refugees, which are sent to more or less stable countries. In Africa, it is Tanzania, South Africa and Kenya. Detention of refugees is a huge burden on the economy of these countries and causes a sharp internal political tension, and therefore the governments of these countries are trying to deport refugees home. The European route is quite popular for refugees from the African continent, which is described in detail in the proposed publication.

Keywords: refugees, internally displaced persons, population dynamics, Africa, migratory flows.

СТВОРЕННЯ ГЕРБА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ

Міськов І. О. (Ужгород)

Автор на основі доступних джерел розглянув питання створення герба Підкарпатської Русі. Було розроблено три проекти герба: перший (партія Гагатко-Цуркановича), другий (партія А.Волошина), третій (Й.Бокшай). Гербом Підкарпатської Русі став змінений проект партії Гагатко-Цуркановича празьким професором Густавом Фрідріхом. Він запропонував наступний герб: щит розтяганий вертикально, а в його правій половині в синьому полі три золоті пояси, у лівій половині у срібному полі червоний ведмідь у скоку і дивиться вправо. Цей герб Підкарпатської Русі з іншими гербами Чехословацької республіки був прийнятий 30 березня 1920 року. Найбільш поширеним став середній герб Чехословаччини, у полі гербового щита у його серці – герб Чехії, основний щит – чотирьох частинний, у верхньому правому полі – герб Словаччини, у верхньому лівому – герб Підкарпатської Русі, у правому нижньому полі – герб Моравії, у лівому нижньому – герб Сілезії. Саме права половина щита герба Підкарпатської Русі могла бути взята із герба Мукачівської греко-католицької єпархії. Говорити про дарування імператрицею Марією-Терезією синьо-жовтого прапора можна багато, але цей факт – невідомий, але от пожалування (дарування) герба новоствореній греко-католицької єпархії можливо. Це є написаний герб однотонними фарбами на внутрішній частині іконостасу у вітварі Хресто-Воздвиженського Собору Мукачівської греко-католицької єпархії (м. Ужгород). Спробуємо, блазонувати цей герб: у гербовому щиті в синьому полі золотий греко-католицький хрест на зеленому постаменті, над яким дата «1777», поверх якої навколо нижньої основи хреста – срібна змія, а верхня частина хреста увінчана єпископською митрою, котру підтримують срібні ангели. Можливо, до надання гербу єпархії був причетний Папа Римський Климент XIV. Дане питання вимагає подальшого вивчення.

Ключові слова: дослідник, прапор, герб, проект, символ, кольори, печатка, відбиток печатки, Підкарпатська Русь.

Постановка проблеми. Питання створення земельного, сільського, міського чи обласного герба є дуже актуальним. Оскільки нині з'являється дуже багато гербів населених пунктів Закарпаття із порушенням правил геральдики і другим питанням, залишається також не менш актуальне – чому даний символ присутній на гербі є саме таким і як його розтлумачити. У даному випадку – герб Підкарпатської Русі, котра увійшла до складу новоствореної Чехословацької Республіки, після розпаду Австро-Угорської імперії. На той час були відомі комітатські герби Берега (Рис. 2), Унга (Рис. 3), Угочі (Рис. 4) та відтиск печаток населених пунктів комітату Берг з колекції Тиводара Легоцького (Рис. 1).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відносно нещодавно, у невеликому виданні Олексія Філіппова було опубліковано витяг із документу: Закон № 252 від 30 березня 1920 р. ч. 5 про середній герб Чехословацької республіки, на якому зображені герби Чехії, Словаччини, Підкарпатської Русі, Моравії, Сілезії (Додаток А, В; Рис. 10) [15, с. 34-35]. Окрім цього витягу, дослідник опублікував ще сім документів, які торкаються герба Підкарпатської Русі [15, с. 28-37] і зберігаються у Державному Центральному Архіві Чеської Республіки у Празі. Найактивніше питанням герба Підкарпатської Русі почали цікавитися після 1991 р. Професор П.Федака опублікував дві статті ще у 1990 р., проте вони були надруковані значно пізніше у книзі народознавчих статей і нарисів. У першій статті [12, с. 156-171], автор досліджуючи символіку нашого краю, слушно зазначає, що «потрібний об'єктивний історичний аналіз як документальних історичних джерел, так і матеріалів вексилології (науки про прапори) та геральдики (науки про герби), а також літератури з цієї тематики яка на жаль, майже відсутня з тієї причини, що серйозно це питання у нас ніхто не досліджував» [12, с. 156]. Щодо другої статті [13, с. 172-177], автор констатує, що згідно законів геральдики золотий колір герба передається на полотні жовтою фарбою. Мова йде

про те, що австрійська імператриця Марія Терезія в середині 70-хр. XVIII ст. подарувала Мукачівській греко-католицькій єпархії синьо-жовтий прапор [13, с. 174]. У 1991 р. у газеті «Новини Закарпаття» було опубліковано звіт, доповідь голови комісії обласної ради народних депутатів по вивченню можливості символіки краю І.Бігунця та професора Василя Ілька, яку переопублікував О.Філіппов [4, с. 46]. І.Бігунець та В.Ілько зазначили: «Поширюється, на жаль, думка, навіть на сторінках періодичної преси, що нібито австрійська імператриця Марія-Терезія в 70-хр. XVIII ст. подарувала Мукачівській греко-католицькій єпархії синьо-жовтий прапор. Цей факт архівними документами підтвердити не вдалося. Про це не згадується в працях карпатських істориків А.Годинки, Т.Легоцького та інших, присвячених історії згаданої єпархії... Згідно із законом Чехословацької республіки №252 від 30 березня 1920 року для Закарпаття-Підкарпатської Русі був встановлений єдиний герб для всієї території краю [4, с. 46]. Цей Закон № 252 згадує і голова УГТ (Українського Геральдичного Товариства) Андрій Гречило, але до цього прийняття Закону №252: «Ужгородська газета «Наука» навіть подала опис цього проекту герба: «У центрі герба - щит з хрестом Коріатовича. Над ними горни з двома смереками, оленем і під горами – з молотами. Справа постає чоловік з колосом, зліва – жінка з гроном винограду, а внизу – ріки з рибами». Вдалося виявити й малюнок Йосипа Бокшая, на якому зображена жінка у закарпатській народній ноші зі синьо-жовтим прапором в руках. Біля пам'ятного знака Коріатовичу зі згаданим гербом на цоколі (Рис. 8). Однак цей проект був відхилений [7, с. 1]. На жаль, невідомо коли був створений цей проект герба Й.Бокшай. Про історію створення герба Закарпаття, опублікована стаття О.Філіппова у ювілейному збірнику: «Закарпаття: хто є хто» [14, с. 9-11], а пізніше продовження цієї публікації у виданні «Таємниця герба Підкарпатської Русі» [15, 48 с.]. Автор на основі неопублікованих документів з Празького архіву висловлює свою точку

зору щодо герба Підкарпатської Русі. У 2006 р. у другому перевиданні енциклопедії Підкарпатської Русі під головною редакцією професора Івана Попа, сам редактор є автором статті про герб Підкарпатської Русі. Професор І. Поп на основі праць М. Гліномаза, А. Воціала, А. Штефана, О. Філіппова описав створення герба [10, с. 150-151]. І насамкінець, коли було порушено питання про створення прапора Закарпатської області, не можна не оминати публікації відомого ужгородського історика Й. Кобаля та нашого колеги, тоді проректора ЗХІ М. Приймича. Йосип Кобаль зокрема, констатує, що традиційними геральдичними кольорами Закарпаття є синій та жовтий. І не тому, що це національні барви України, а тому, що так у нас склалося ще з середньовіччя. У гербах комітатів Берег, Угоча, Унг основними кольорами є синій та жовтий [9]. Цю ж думку поділяє М. Приймич: «На гербах (комітатів – авт.) були присутні сині та золоті фарби, на гербі Унга вони домінували» [11]. Нам відомі з документів блазонування гербів комітатів Угоча (1714 р.) та Берег (1836 р.). У документі 1714 р. у полі гербового щита – у серці щита – у срібному полі червоно-жовтий (рудий) лев (символ графів Перені – авт.) у природному стані, стоячий на задніх лапах з роздвоєним хвостом, піджатим до спини, із розкритої пащі якого висунутий яскраво-червоний язик, причому витягнуті вперед передні лапи немовби мовлять про його рішучість піднятися в повен зріст... Печатка Комітату Угоча... 6 листопада 1714 р. [2, р. 66-67]. Інші символи (рак, виноград, жолудь і щука) герба комітату Угоча у кольоровому відношенні відсутні. У підтверджуючому документі печаті комітату Берег 1836 р. мовиться наступне: «Щит, как ясно видно, в виде круга, разделён серебряным Крестом, находящимся в центре, на четыре одинаковых поля, на первом из которых, расположенном сверху справа, изображена: бело-серебристая виноградная кисть и ветвь с зелёными листьями в тёмно-синем поле; следующее по значимости, находящееся слева Поле, раскрашенное в красный цвет: сорванная дубовая ветвь с двумя листьями внизу и позолоченными на вид железями; затем, нижнее справа, третье по счёту Поле такого же красного цвета: золотистый медведь с раскрытой пастью, прямо стоящий на задних лапах и идущий в левую сторону, и, наконец, в тёмно-синем Поле изображение русла небольшой речки, а на переднем плане две серебряные рыбы в горизонтальном положении, плывущие вправо; наконец, любимейшим символом плодородия земли этой Провинции является виноградная лоза, символом изобилия являются также рыбы, а символом разорения – дубовые деревья, приносящие жёлуди, а также дикие леса, о которых упоминается в предписаниях. Наконец, сам Провинциальный Щит, окаймлённый двойной золотой нитью, имеет такую надпись: «Бережский комитат. Печать. 1836. (Beregh. Vármegye. Petsétje. 1836)» [8, р. 3-4] (Рис. 2). На жаль, автору даної статті невідомі документи про встановлення гербів Марамороша та Унга, відомі їхні тільки кольорові ілюстрації (Рис. 3, Рис. 5).

Ніхто із дослідників не подав чітку хронологію створення герба Підкарпатської Русі, дискусійним залишається питання чи мав герб релігійне забарвлення, ну і чому саме ведмідь, адже серед комітатської символіки був і лев, риби, рак. Це вищесказане і визначило мету нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. 10 вересня 1919 р. згідно Сен-Жерменського договору Підкарпатська Русь (колишня Угорська Русь) увійшла до складу новоутвореної Чехословацької Республіки (ЧР). 3 січня 1920 р. Міністерство внутрішніх справ (МВС)

ЧР звернулося до адміністратора Підкарпатської Русі (ПР), щодо встановлення герба однойменної землі, яка не мала його. Університетський професор Густав Фрідріх і Ян Курса запитують чи не можна вжити за цей герб одне з найбільших міст Підкарпатської Русі, наприклад Мукачеве. Також мова йшла про те, що оскільки ця земля не мала свого герба, необхідно буде для неї обрати новий герб. У цьому питанні Міністерство Внутрішніх Справ Чехословацької Республіки намагається співпрацювати з компетентними особами Підкарпатської Русі. З метою попереднього ознайомлення Міністерство Внутрішніх Справ просить, щоб якнайскоріше було повідомлено: 1. Чи з'явилися у Підкарпатській Русі певні бажання і пропозиції у цьому напрямку; 2. Щоб були надані кольорові ескізи (або фотографії з описом головних кольорів) гербів окремих найдавніших міст Підкарпатської Русі. Міністерство Внутрішніх Справ вважає, що оскільки цей герб тільки тепер створюватиметься, необхідно до нього внести відповідні елементи з окремих міських гербів ПР [15, с. 27-28].

9 березня 1920 р. професор Густав Фрідріх дав рекомендації щодо середнього герба. Автор запропонував такий середній герб: всередині у серці червоного щита – чеський лев. Головний щит чотирьох частинний (розсічений): у першій чверті герб Словаччини, у другій – герб Прикарпатської Русі, у третій – герб Моравії, у четвертій – герб Сілезії (чорний орел). За герб Прикарпатської Русі пропонувалося прийняти до уваги наступне: розділений щит, у його правій половині у синьому полі три золоті балки, у лівій половині у білому полі червоний ведмідь у скоку (стоячий на задніх лапах – авт.) дивиться вправо. Герб цей новостворений, оскільки Прикарпатська Русь не була ніколи окремою державною територією і свого герба не мала. Барви вибрані відповідно до місцевих побажань. Власне, у Прикарпатській Русі є дві партії, одна і з них хоче мати земськими кольорами синій (голубий) із жовтим (золотим), інша білий з червоним [12, с. 28].

9 березня депутат Заграднік, як головний доповідач про проект Закону про державний прапор і державний герб, змусив Міністерство Внутрішніх Справ Чехословацької Республіки звернутися до адміністратора Підкарпатської Русі. Згідно інформації, яку вдалося знайти у Празі, у Підкарпатській Русі, що торкається народних кольорів, є дві течії, одна партія бажає введення українських кольорів, тобто синього і жовтого, коли ж друга партія обирає кольори червоний і білий, або ж червоний із синім. Жодного свого герба Підкарпатська Русь досі не мала, тоді можна обрати якусь вільну комбінацію. Проф. Фрідріх пропонує обрати ведмеда, який приходиться першим в гербі міста Ужгорода. Щодо кольорів, проф. Фрідріх пропонує компромісне вирішення, щоб у гербі були представлені чотири кольори (синій, жовтий, червоний, білий). Опис цього герба був наступний: Щит розділений навпіл три золотих балки (пояси), у правій половині у синьому полі. У лівій половині у срібному полі червоний ведмідь у скоку і вправо дивиться [15, с. 28-30].

ПР відповіла Празі трьома проектами гербів. Перший проект Карпатгурської трудової партії Гагатко-Цуркановича (Рис. 6), другий – партії А. Волошина (Рис. 7), третій – великий земельний герб за проектом Йосипа Бокшая (Рис. 8).

Партія Гагатко-Цуркановича запропонувала наступний проект герба Підкарпатської Русі: щит розтягтий навпіл, у нижній частині мав три пагорби, також розтягтий, права половина з яких золотого кольору, ліва синього. У правій половині щита замість

трьох золотих балок була би половина греко-католицького хреста, у лівій срібній половині на синій основі пагорбів мав стояти червоний ведмідь у скоку (Рис. 6).

Партія Августина Волошина запропонувала наступний проект: об'єднання символів комітатів Берег, Мараморош, Угоча, Унг, Абауй, Шаріш, Спіш, Земплін і щит Корятовича. Центр герба займав щит Федра Корятовича. У верхній частині є позаду гори. з обох боків – ялинки, посередині олень, а під ним шахта з двома шахтарськими молотками. Біля центрального щита Корятовича справа – чоловік з снопом, зліва – жінка з виноградною лозою. Під нижньою частиною щита Корятовича – зображена вода з рибами (Рис. 7).

Третій проект художника Йосипа Бокшая наступний: жінка у закарпатському народному одязі із синьо-жовтим прапором в руках, біля пам'ятного знаку Ф.Корятовича на коні з щитом. А на цоколі наполовину прикритий герб (за проектом Корятовича): в центрі – щит Корятовича, зліва жінка з виноградною лозою, над щитом Корятовича зліва у верхній частині ялинка, посередині олень, а під ним шахта з двома шахтарями; знизу щита Корятовича зображена вода з рибами (Рис. 8).

9 березня 1920 р. варіанти гербів Гагатко-Цуркановича та А.Волошина з Цивільної управи Підкарпатської Русі були надіслані до Міністерства Внутрішніх Справ Чехословацької Республіки. Із запропонованих проектів герба не міг бути взятий взагалі до уваги проект А.Волошина через його фантастичність, а суттю більше підходив проект Гагатко-Цуркановича [15, с. 35]. Професор Густав Фрідріх запропонував для герба «обрати ведмедя», який знаходиться в гербі міста Ужгорода, столиці Підкарпатської Русі [15, с.7]. Звичайно, ніякого ведмедя не було в гербі м.Ужгорода. Але зображення ведмедя було на печатці с. Кострино.

Із публікації Івана Циганина дізнаємось наступне: «Але ведмідь таки був – на одній із печаток тодішньої жупи Унг. Маємо на увазі печать с.Кострино, де цього могутнього звіра бачили здібленого на задніх лапах, готових до стрибка (Рис. 9). Таке зображення не могло не подобатися творцям Чехословацького герба, адже воно створювало гармонію поряд із знаком чеським (лев у скоку). У такому зв'язку цікавою видається і легенда Костринської печаті. Вона починається словами «Унг М.» (Медьє, тобто комітат, а вже потім читаємо назву «КОСТРИНА»... Ця обставина також могла сприяти помилці, якщо така була. А взагалі нині гадати, чому і хто із тих, що готували згадану вище пам'ятку міністерства внутрішніх справ, назвав ужанського ведмедя ужгородським, але саме ця «помилка» нині нагадує нам, що цей символ походить з Ужанщини, а не з середньовічного комітату Берег» [16]. Нам невідома печатка с.Кострино, тому крім публікації І.Циганина про неї немає ніяких підтверджень.

Щодо кольорів, то проф. Густав Фрідріх запропонував компромісне рішення, щоб у гербі були представлені чотири кольори, а опис герба наступний «щит розтягтий навпіл, а в його правій половині

ні у синьому полі три золотих балки (пояси), у лівій частині у срібному полі червоний ведмідь у скоку дивиться вправо» [15, с. 7-8]. 10 березня 1920 р. у м. Празі у справі створення герба Підкарпатської Русі знаходились депутати Центральної Руської Народної Ради: доктор Андрій Гагатко, доктор В. Горічко та К. Прокоп, які не заперечили проти запропонованого герба професора Г.Фрідріха. Проекти гербів від партій А.Волошина і Гагатко-Цуркановича надійшли до Праги 22 березня, а через вісім днів – 30 березня депутати Народних Зборів прийняли Закон про державний прапор, державні герби та державної печаті Чехословацької Республіки, малий, середній, великий герб, де на двох останніх серед інших є і Герб Підкарпатської Русі. Найбільш поширеним став середній герб Чехословаччини, у полі гербового щита у його серці – герб Чехії, основний щит – чотирьох частинний, у верхньому правому полі – герб Словаччини, у верхньому лівому – герб Підкарпатської Русі, у правому нижньому полі – герб Моравії, у лівому нижньому – герб Сілезії.

Саме права половина щита герба Підкарпатської Русі могла бути взята із герба Мукачівської греко-католицької єпархії. Говорити про дарування імператрицею Марією-Терезією синьо-жовтого прапора можна багато, але цей факт – непідтверджений, але от пожалування (дарування) герба новоствореній греко-католицькій єпархії можливо. Це є написаний герб (Рис. 12) однотонними фарбами на внутрішній частині іконостасу у вівтарі Христо-Воздвиженського Собору Мукачівської греко-католицької єпархії. Спробуємо блазонувати цей герб: у гербовому щиті в синьому полі золотий греко-католицький хрест на зеленому постаменті, над яким дата «1777», поверх якої навколо нижньої основи хреста – срібна змія, а верхня частина хреста увінчана єпископською митрою, котру підтримують срібні ангели. Можливо, до надання гербу єпархії був причетний Папа Римський Климент XIV. Зауважимо, що кольори будь-якого прапора несуть у собі головні кольори герба. Відома, також акція Підкарпатського банку 1920 р. (Рис. 13) у виконанні Й.Бокшая. На акції зображений банківський герб, у синьому полі гербового щита – срібний греко-католицький хрест, а саме навершя герба підтримується маленькими срібними ангелами [1, р. 91].

Висновки. На жаль, недостатність документальних та наочних джерел, не дає нам можливості на висерпність нашого дослідження, проте можна сказати наступне. Герб Підкарпатської Русі мав релігійне забарвлення і частину греко-католицького хреста у зображенні, чергуючи синьо-золотих поясів у правому полі даного герба (проект Гагатко-Цуркановича). Медвідь став такою компромісною і геральдичною фігурою і «новим» символом Закарпаття з «печатки» села Кострино». Празький професор Густав Фрідріх приховав греко-католицький хрест і зробив медведя геральдичним символом Підкарпатської Русі. Тому на майбутнє, потрібно здійснювати пошуки церковних гербів та печаток Мукачівської греко-католицької єпархії, геральдичних печаток комітату Унг, котрі практично взагалі не досліджені.

ДОДАТКИ

Додаток А

Zákon č. 252

ze dne 30 března 1920, kterým se vydávají ustanovení o státní vlajce, státních znacích a státní pečeti.

§5. Střední znak republiky Československé má dva štíty, přední a zadní.

Na předním (srdečním) jest znak česky: na červeném štítě stříbrný dvoucasý lev ve skoku v právo hledící, ústí rozžavených, s jazykem vyplazitým, drápy a členkou vše zlaté barvy.

Zadní štít jest čtvrcený. V jeho horním pravém poli jest znak slovenský: na červeném štíte tři modré vrchy, z nichž na prostředním vyšším vztýčen jest stříbrný kříž patriarší.

V levém horním poli znak Podkarpatské Rusi: štít na zděl rozdělený; v pravém, modrém poli tři zlatá břevna, v levém, stříbrném poli stojící červený medvěd v právo hledící.

V pravém spodním poli znak moravský: na modrém štítě v právo hledící orlice s čelenkou, stříbrně a červeně šachovaná. V levém spodním poli znak slezský: na zlatém štítě v právo hledící černá orlice s čelenkou o červené zbroji se stříbrnou pružinou na prsou, zakončenou jetelovými trojlístky a uprostřed zdobenou křížkem.

(*Sbírka zákonů a nařízení státu československého, ročník 1920, Praha, 1921, str.539-541*).

Закон ч.252

З дня 30 березня 1920, котрим видана ця постанова про державний прапор, державних гербах та державної печаті.

Середній герб Чехословацької республіки має два щити, передній та задній.

На передньому (сердечному) є герб чеський: на червоному щиті двохвостий лев у скоку з правим поглядом, паща відкрита, з висунутим язиком, із загостреними кігтями та короною у золотих барвах.

Задній щит є чотири частинний. У його правому полі є герб словацький: на червоному щиті три сині пагорби, з них на середньому вишому воздвижений є срібний хрест патриарший. У лівому верхньому полі герб Підкарпатської Русі: щит в довжину (вертикально) розділений; у правому синьому полі три золоті балки (пояси), у лівому срібному полі стоячий червоний ведмідь у право дивиться. У правому нижньому полі герб моравський; на синьому щиті вправо дивиться орел з короною, у срібно-червоному шаховому порядку. У лівому нижньому полі герб сілезький: на золотому щиті вправо (помилка – дивиться вліво) чорний орел з короною з червоним озброєнням (кігтями), на грудях із срібною пружиною, котра закінчується конюшиними трилисточками, а всередині оздоблена хрестиком.

(*Збірник законів і постанов чехословацької держави, річник 1920, Прага 1921, с.539-541*) [3, с. 34-35].

Додаток В

Герб Чехословакиї: середній герб

§ 5 Средний герб Чехословацкой Республики состоит из двух щитов, переднего и заднего. На переднем (среднем) щите — герб Чехии: на червлёном щите серебряный устремлённый вправо в прыжке лев, с раздвоенным хвостом, коронованный золотой короной, с золотыми языком и когтями. Задний щит рассечён и пересечён. В верхнем левом поле — герб Словакии: на червлёном щите три лазоревых холма; на среднем высшем холме воздвигнут серебряный патриарший крест. В правом верхнем поле — герб Подкарпатской Руси: щит рассечён, на правом лазоревом поле — три золотых бревна; на левом серебряном поле — стоящий червлёный медведь, обращённый влево. В левом нижнем поле — герб Моравии: на лазоревом щите обращённый влево шахматный серебром и червленью орёл, коронованный золотой короной. В правом нижнем поле — герб Силезии: на золотом щите обращённый вправо чёрный орёл с червлёным вооружением и серебряной пружиной на груди, которая заканчивается трилистниками и в середине украшена крестом [6].

Список використаних джерел

- Magocsi Paul R. Our People: Carpatho-Rusins and Their Descendants in North America/ with prefaces by Oscar Handlin and Michael Novak. - 4th rev. ed. - Wauconda, Illinois: Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 230 p.
- Szirna A. Notitia, politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis. Pestini: Typis Matthiae Trattner, 1805. 202 p.
- Zákon č. 252 ze dne 30 března 1920, kterým se vydávají ustanovení o státní vlajce, státních znacích a státní pečeti // Філіппов О. Таємниця герба Підкарпатської Русі. – Ужгород: Карпати, 2006. С. 34-35.
- Бігунець І., Ілько В. До історії символіки // Філіппов О. Таємниця герба Підкарпатської Русі. Ужгород: Карпати, 2006. С.46.
- Герб Закарпатської області // Закарпаття. Хто є хто. К.: 2005. С.8.
- Герб Чехословакиї: середній герб // Герб Чехословакиї. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (дата звернення 10.05.2018).
- Гречило А. До питання про виникнення земельного герба Закарпаття // Знак. 1994. лютий. Число 5. С.1-2.
- Державний архів Закарпатської області. Ф.10. Наджупан Бережской жупы. Опис 3. Справа 196. Королевская грамота об установлении образца печати жупы (оригинал). май 1836-5 июля 1837. Арк. 3-5.
- Кобаль Й. Історичними кольорами Закарпаття є синій і жовтий // Старий Замок. 2007. 26 березня. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/7596> (дата звернення 10.05.2018).
- Поп И. Герб Подкарпатской Руси // Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2006. С. 150-151.
- Приймич М. Символіка Закарпаття: обласний прапор має стати символом єднання // Закарпаття онлайн. 2007. 11 липня. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://zakarpattya.net.ua/News/10867-Symvolika-Zakarpattia-Oblasny-prapor-maie-staty-symvolom-iednannia> (дата звернення 10.05.2018).
- Федака П. Про символіку нашого краю // Пам'ять рідної землі. Ужгород, 1996. С.156-171.
- Федака П. Прапор Русі синьо-жовтий // Пам'ять рідної землі. Ужгород, 1996. С. 172-177.
- Філіппов О. Історія створення герба Закарпаття // Закарпаття. Хто є хто. К.: 2005. С.9-11.
- Філіппов О. Таємниця герба Підкарпатської Русі. Ужгород: Карпати, 2006. 48 с.
- Циганин І. Як Ужанський ведмідь став символом всієї Підкарпатської Русі або ж «помилка» празького професора? // Карпатська зірка. 2007. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://blog.i.ua/community/1794/353585/> (дата звернення 10.05.2018).

References

- Magocsi Paul R. Our People: Carpatho-Rusins and Their Descendants in North America/with prefaces by Oscar Handlin and Michael Novak. 4th rev. ed. Wauconda, Illinois: Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 230 p. (in English).
- Szirna A. Notitia, politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis. Pestini: Typis Matthiae Trattner, 1805. 202 p. in Latin).
- Zákon č. 252 ze dne 30 března 1920, kterým se vydávají ustanovení o státní vlajce, státních znacích a státní pečeti // Філіппов О. Таємниця герба Підкарпатської Русі. Ужгород: Карпати, 2006. С. 34-35. (in Czech).

4. Bigunecz` I., Il'ko V. Do istoriyi sy`mvoliky` // Filippov O. Tayemny`cya gerba Pidkarpats`koyi Rusi. Uzhgorod: Karpaty`, 2006. S.46. (in Ukrainian).
5. Gerb Zakarpats`koyi oblasti // Zakarpattya. Xto ye xto. K.: 2005. S. 8. (in Ukrainian).
6. Gerb Chexoslovaky`y`: sredny`j gerb // Gerb Chexoslovaky`y`. Elektronny`j resurs. Rezhym dostupu: <https://ru.wikipedia.org/wiki> (in Russian).
7. Grechy`lo A. Do py`tannya pro vy`ny`knennya zemel`nogo gerba Zakarattya // Znak. 1994. lyuty`j. Chy`slo 5. S.1-2. (in Ukrainian).
8. Derzhavny`j arxiv Zakarpats`koyi oblasti.- F.10. Nadzhupan Berezhskoj zhury. Opy`s 3. Sprava 196. Korolevskaya gramota ob ustanovleny`y` obrazca pechaty` zhury (ory`gy`nal). maj 1836-5 y`yulya 1837. Ark. 3-5. (in Hungarian).
9. Kobal` J. Istory`chny`my` kol`oramy` Zakarpattya ye sy`nij i zhovty`j // Stary`j Zamok. 2007. 26 bereznya. Elektronny`j resurs. Rezhym dostupu: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/7596> (in Ukrainian).
10. Pop Y`.Gerb Podkarpatskoj Rusy` // Энци`клопеды`ya Podkarpatskoj Rusy`. Uzhgorod, 2006. S.150-151. (in Russian).
11. Pry`jmy`ch M. Sy`mvolika Zakarattya: oblasny`j prapor maye staty` sy`mvolom yednannya //Zakarpattya onlajn. – 2007. 11ly`pnya. Elektronny`j resurs. Rezhym dostupu: <http://zakarpattya.net.ua/News/10867-Symvolika-Zakarpattia-Oblasnyi-prapor-maie-staty-symvolom-iednannia> (in Ukrainian).
12. Fedaka P. Pro sy`mvoliku nashogo krayu // Pam`yat` ridnoyi zemli. Uzhgorod, 1996. S.156-171. (in Ukrainian).
13. Fedaka P. Prapor Rusi sy`n`o-zhovty`j // Pam`yat` ridnoyi zemli. Uzhgorod, 1996. S. 172-177. (in Ukrainian).
14. Filippov O. Istoriya stvorennya gerba Zakarpattya // Zakarpattya. Xto ye xto. K.: 2005. S.9-11. (in Ukrainian).
15. Filippov O. Tayemny`cya gerba Pidkarpats`koyi Rusi. Uzhgorod: Karpaty`, 2006. 48 s. (in Ukrainian).
16. Cy`gany`n I. Yak Uzhans`ky`j vedmid` stav sy`mvolom vsiyeyi Podkarpats`koyi Rusi abo zh` «pomy`lka» praz`kogo profesora ? // Karpats`ka zirka. 2007. Elektronny`j resurs. Rezhym dostupu: <http://blog.i.ua/community/1794/353585/> (in Ukrainian).

SUMMARY

CREATING THE COAT OF ARMS OF THE SUBCARPATHIAN RUS

I. Miskov (Uzhhorod)

The author on the basis of available sources considered the creation of the coat of arms of the Subcarpathian Rus. Three projects of the coat of arms were developed: the first (Gagatko-Tsurkanovich's party), the second (A.Voloshin's party), the third (J.Bokshay). The changed project of the Gagatko-Turcanović party by the Prague professor Gustav Friedrich became the coat of arms of the Subcarpathian Rus. He proposed the following coat of arms: the shield is divided vertically, in its right half in the blue field there are three golden belts, in the left half in the silver field there is a red bear standing on its hind legs and looking to the right. This coat of arms of the Subcarpathian Rus along with other coats of arms of the Czechoslovak Republic was adopted on March 20, 1930. The most widespread one was the middle coat of arms of Czechoslovakia, in the field of the coat of arms' shield in its heart there is the coat of arms of the Czech Republic, the main shield is quadruped, in the upper right field there is the coat of arms of Slovakia, on the upper left one is the coat of arms of the Subcarpathian Rus, in the lower right field there is the coat of arms of Moravia, in the lower left one there is the coat of arms of Silesia. It was the right half of the shield of the coat of arms of the Subcarpathian Rus that could be taken from the coat of arms of the Mukachevo Greek Catholic Diocese. There is a lot to say about the Empress Maria-Theresa's gift of the blue-and-yellow flag, but this fact is unconfirmed, but the donation of the newly-formed Greek Catholic Diocese is possible. This is the coat of arms written with monochrome paints on the inside of the iconostasis in the altar of the Exaltation of the Holy Cross Cathedral of the Mukachevo Greek Catholic Diocese (Uzhhorod). Let's try to blazon this coat of arms: in the blue field of the coat of arms' shield there is a golden Greek-Catholic cross on a green pedestal above which there is the date «1777», on top of which near the bottom of the cross, there is a silver snake, and the upper part of the cross is crowned by the episcopal mitre supported by the silver angels. Perhaps the Duke of Rome Clement XIV was involved in the awarding of the coat of arms to the diocese. This question requires further study.

Keywords: researcher, coat of arms, project, symbol, colours, seal, seal imprint, the Subcarpathian Rus.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Відбитки печаток із колекції Т.Легоцького.
Фото Ю.Чотарі
Fig. 1. Seals' imprints from the collection of T. Legotsky.
Photo by Yu. Chotari

Рис. 3. Герб комітату Унг
Fig. 3. The coat of arms of Ung Comitatus

Рис. 2. Герб і печатка комітату Берег [8, арк. 4]
Fig. 2. The coat of arms and the seal of the Bereg Comitatus [8, p. 4]

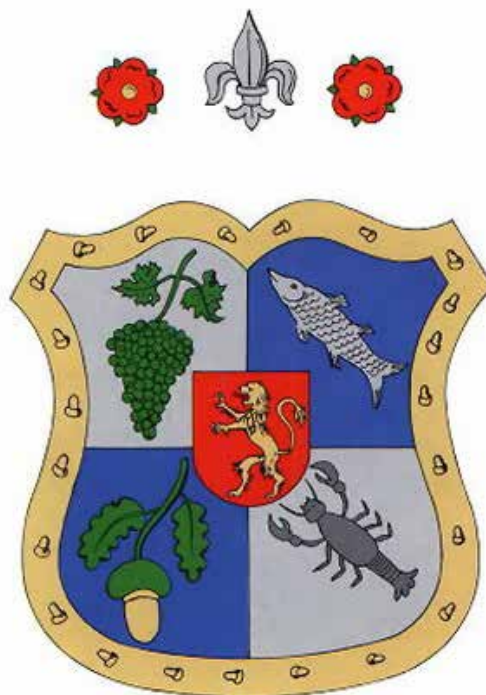

Рис. 4. Герб комітату Угоча
Fig. 4. The coat of arms of Ugoch Comitatus

Рис. 5. Герб комітату Мараморош
Fig. 5. The coat of arms of Maramorosh Comitatus

Рис. 6. Проект герба Підкарпатської Русі партії
Гагатко-Цуркановича [15, с.24]
Fig. 6. Draft of the coat of arms of the Subcarpathian Rus by
the Gagatko-Tsurkanovich Party [15, p.24]

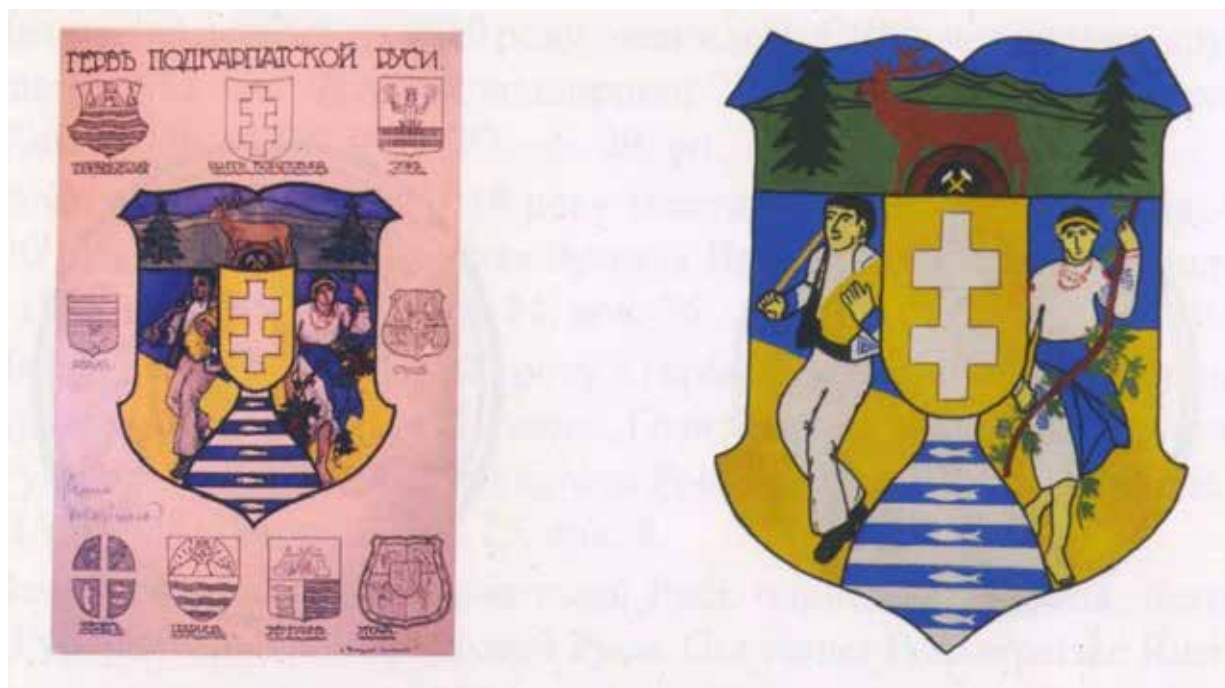

Рис. 7. Проект герба Підкарпатської Русі від Автономної директорії А. Волошина [15, с.24]
Fig. 7. Draft of the coat of arms of the Subcarpathian Rus from the Autonomous Directory of A. Voloshin [15, p. 24]

Рис.8. Проект герба Підкарпатської Русі Й.Бокшай [7, с.1]
Fig.8. Design of the coat of arms of the Subcarpathian Rus by Y. Bokshay [7,p.1]

Рис. 9. «Герб с.Кострино» [16]
Fig. 9. «the Coat of Arms of Kostrino village» [13]

Рис.10. Середній герб Чехословаччини [6]
Fig.10. Middle coat of arms of Czechoslovakia [3]

Рис. 12. Герб Мукачівської греко-католицької єпархії на зворотній частині іконостасу Хрестовоздвиженського кафедрального собору м. Ужгорода. Фото М.Приймича
Fig. 12. Coat of arms of the Mukachevo Greek Catholic diocese on the back of the iconostasis of the Exaltation of the Holy Cross Cathedral of Uzhhorod. Photo by M.Pryiych

Рис. 11. Погашені марки Чехословацької Республіки. 1936 рік (з колекції автора)
Fig. 11. Cancelled stamps of the Czechoslovak Republic. 1936 (from the author's collection)

Рис. 13. Акція Підкарпатського банку 1920 р., у виконанні Й.Бокшая [1, р.91]
Fig. 13. Action of the Subcarpathian Bank in 1920, performed by Y. Bokshay [1, p.91]

ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ УЖАНЩИНИ У ДОБУ ДРУГЕТІВ

Ферков О. В., Белей Н. А. (Ужгород)

У статті розглядається слабо досліджена у вітчизняній історіографії проблема процесу господарської колонізації малозаселених і незаселених територій Ужанського комітату Угорського королівства XIV – XVII ст., тобто час який називають добою Другетів. Другети активно підтримували політику угорських королів, зокрема Карла Роберта та Людовіка Анжуйського, щодо господарської колонізації окраїнних територій держави шляхом дарувань земель із умовою їх заселення. На третє десятиріччя XIV ст. практично зникає королівське землеволодіння у північно-східному порубіжжі країни, нові феодали заселяють здобуті землі переселенцями із інших земель, у тому числі з іншого боку Карпатських гір. Другети та інші великі землевласники: Бебеки, Перені, Цудари, посередників-вербувальників, відомих у джерелах як шолтеси і генези, закликають переселенців, обіцяють їм певні «свободи». Поширеним явищем було переселення русинів у XIII – XVI столітті, яке проходило на основі німецького та волоського права. На основі доступного джерельного матеріалу та окремих історіографічних досліджень автори виокремили етапи та кілька зон заселення. Наголошено, що більшість сіл гірських районів Ужанщини (сучасного Перечинського та Великоберезнянського районів) засновані через сприяння шляхетського роду Другетів і шляхом вербування селян-русинів із-за Карпат шолтесами і кенезами, які відповідно отримували значні привілеї на території заснованих сіл. Головною метою колонізації було господарське освоєння і як наслідок на порубіжжі Угорського королівства і Польщі сформувалася мережа поселень, населення яких були підданими Другетів.

Ключові слова: Другети, колонізація, Ужанщина, волоське право, шолтеси, генези.

Постановка проблеми. Доба Другетів в історії Ужанщини охоплює тривалий історичний період – від другого десятиліття XIV ст. і до останньої чверті XVII ст. Представники роду брали активну участь у політичних процесах, сприяли культурно-освітньому розвитку, визначали характер соціально-економічних відносин тощо. В контексті господарської діяльності Другетів варто привертнути увагу на процес колонізації малозаселених або ж незаселених зон Ужанщини, які стали частиною великих володінь цих аристократів. Ця проблематика досі не стало об'єктом прискільки уваги вчених.

Аналіз досліджень. Історичний розвиток Ужанщини та діяльність Другетів в контексті локальної історії слабо висвітлена в історіографії. Дослідники ранньомодерного часу привертати увагу на окремих подіях або аспектах.

Хронологічно першим автором, хто звернувся до минулого Другетів був Карой Мейсарош у середині XIX ст. [11; 12]. Його називають першим істориком Ужгорода, адже його перу належить перше об'ємне дослідження про місто. Дещо згодом інший угорський автор висвітлив діяльність окремих представників сім'ї Другетів у період реформації [13], виклад матеріалу доволі тенденційний.

На початку XX ст. відбувається поживлення наукового інтересу до минулого краю і як наслідок побачили світ кілька цікавих досліджень з історії Ужанщини [4; 2; 19]. Варто згадати працю «Прошлое Ужгорода» [21] Петра Сови. Автор досліджує історію виникнення міста над Ужем і його назви. Описуються історичні етапи його становлення, що супроводжувалися різними правліннями. В цьому контексті дослідник згадує непересічну роль Другетів в історії Ужгорода.

У деяких загальних наукових працях можна знайти фрагментарну інформацію про діяльність Другетів. Так, наприклад в «Історії міст і сіл Української РСР. Закарпатська область» [17] та історичному нарисі про Ужгород, авторства І. Гранчака та В. Палька [15], без належної оцінки їхньої ролі.

Пострадянська крайова історіографія дещо поבלажливіша до представників роду Другетів, а деякі автори навіть вдаються до ідеалізації та створення міфів (наприклад що саме Другети привезли до

Ужгорода традицію вживання кави [27; 28; 29] – Автор). В окремих наукових видань знаходимо неупереджену характеристику деяких аспектів діяльності Другетів на Закарпатті [18].

Не можемо оминати увагою дослідження українського медієвіста Мирослава Волощука, який в контексті вивчення суспільно-політичної ролі та майнових стосунків руського нобілітету в Угорському королівстві неодноразово згадує перших Другетів [14].

Крім вітчизняних дослідників тема Другетів зацікавлює зарубіжних науковців [5; 9].

Отже, можемо констатувати, що попри поживлення інтересу до історії Другетів їх господарська діяльність і сприяння процесу колонізації на теренах колишніх комітатів Північно-Східної Угорщини досі не стала об'єктом фахового вивчення.

Мета. Запропонованою статтею спробуємо висвітлити характер господарської діяльності, і власне сприяння заселення просторів північно-східної України Угорщини, зокрема теренах Ужанського комітату представниками шляхетського роду Другетів.

Виклад основного матеріалу. Другети з'явилися на політичній арені Угорщини із зміною правлячої династії. Разом із Анжуйським королем до країни прибуває Другет Філіп [Про походження роду див.: 9, с.3; 5, с. 408]. Другети володіли Ужгородом та більшістю Ужанщини майже чотири століття [20, с. 6]. Філіпа Другета вважають засновником угорських Другетів [5, с.35].

Достовірний документ про дарування Ужанських володінь королем Яну Другету походить з 1328 року. Хоча в історичній літературі зустрічаємо іншу дату (1318 [24, с. 63], 1323 [8, с. 17], 1327) [16, с. 25], притримуємося думки, що відлік варто вести від дати документу, який підтверджує факт отримання гонору. 9 жовтня 1328 р. король Карл Роберт перебуваючи у Пожоні (сучасна Братислава, Словаччина – автор), «доводить до відома» знатних осіб Ужанщини факт дарування Ужанського комітату «як королівського гонору» з усіма правами, що з цього випливають Яну Другету батьку Віллерма [1]. Король просить щоб ніхто не перешкодив «введення у володіння» Другета. Нижче прикріплюємо текст грамоти 1328 року:

Karolus dei gratia rex Hungarie fidelibus suis universis nobilibus et aliis cuiuscumque status et conditionis hominibus in comitatu de Vngh existentibus, quibus presentes ostendentur salutem et gratiam. Cum nos pro vestris fidelitatibus et meritoriis servitiis nobis et regno nostro fideliter impensis et in futurum impendendis de vestro bono et statu pacifico, ut vos in tranquillitate pads vestrisque libertatibus nostris in temporibus in vestris propriis padfice manere et residere possitis, debita sollitudine invigilando de consilio prelatorum et baronum regni nostri magistrum Johannem, patrem magistri Villerii comitis de Scepus et de Wyuar, virum providum, nobilem discretum et utique commendabilem, castellanum castri nostri Veteris Bude, consideratis suis fidelitatibus et drcumspectis suis servitiis laudabilibus nobis et nostris progenitoribus indefesse impensis, dictum comitatum tanquam regium nostrum honorem sibi cum omnibus iuribus suis conferendo vobis in iudicem et vice nostre persone in precessorem commiserimus et duxerimus statuendum. Fidelitati vestre firmiter precipimus per presentes, quatenus cum idem magister Johannes vel homo suus exhibitor presentium in medium vestri venerit honorifice recipere et fiavorabiliter pertractare, suis preceptis et mandatis ac iudiciis eius obedire, universa iura et reditus de iure ex parte vestra nobis debentes administrari, tanquam nostre regie maiestas persone debeatis. Ad statuendum autem et ipsum magistrum Johannem vel hominem suum in dictum comitatum introducendum magistrum Henilinum aide nostre iuvenem duximus ad vos destinandum. Cuius verbum circa hec fidem credulam adhibeatis tanquam nostris, aliud sicut graviter nos offendere formidatis non facturi. Datum Posonii, die dominica proximo post octavas beati Michaeli archangeli, a. d. M^o CCC^o XX octavo.

Через чотири роки внаслідок «королівської ласки» замок Невицьке та ужанські землі (possession) Омодеїв (у 1332 р.) отримали Другети у спадкове володіння [6, с. 42].

Перші представники Другетів мали посаду палатина [14, с. 28], зокрема, Філіп (був палатином 1322–1327), Янош (1328–1334), Вільмош та Міклош Другет. Відбудова Угорського королівства за династії Анжу та поява нової еліти розширили число урядовців, серед яких з'явилися посада *homo palatine*.

Невдовзі рід Другетів розростається, поділяється на дві гілки і тримають під своїм контролем більшу частину Ужанської і Земплінської жупи, територію від Тиси і до Ужогоцького перевалу. Саме Міклош I став засновником горянської гілки родини Другетів [26, с.140]. Однак уже в середині XVI ст. горянська лінія роду вимирає, а їхні володіння переходять до гуменянських Другетів.

Загалом, на кінець XIV – початок XV ст. володіння Другетів залишаються одним із найбільших у цій частині Угорщини, змагаються із такими великими землевласниками епохи як Бебеки, Перені, Цудари. Із зростанням землеволодіння посилювалася влада не лише великих феодалів, але й їх васалів – шляхти (немешів), яке несли адміністративну і військову службу. Зростає кількість замків і містечок (так звані аграрні містечка – угорською – *mezőváros*).

Дві гілки Другетів мали 32 поселення (із Унгваром і Капушанами), де проживало бл. 880 кріпосних сімей. У 1437 році помирає Іштван III – останній із горянських Другетів. За переписом 1437 р. усі маєтки Другетів становили 106 поселень, 3150 жилих будинків, з них 1115 в Ужанській жупі, інші в Земплінській. Водоліли трьома замками – Барко, Єсеньо, Невицьке. Загальна площа володінь становила 375 тис. га., з цього 364 тис.га. суцільної площі в жупах Унг і Земплін. А.Годинка повідомив, що в 1451 р. в

гуменянській і ужанській домінії Другетів нараховувалося відповідно 36 і 21 село [8, с.17].

В Ужанському комітаті на 1490 рік існувало сім замків: Букольц, Чичер, Лучка, Вінянський (Надь-Мігаль), Невицьке, Тибава, Унгвар (Ужгород) [19, с.26], сім аграрних містечок, 205 сіл, 128 середніх і дрібних землевласників [3, с.887].

Другети в Ужанській домінії мали 2 міста (Унгвар і Середнє), понад два десятки сіл, серед них: Керекне (Коритняни), Хоссумезов (Довге Поле), Лаз (Великі Лази), Стрипа, Арок (Ярок), Рахонца (Оріховиця), Кеменце (Кам'яниця) та усі без винятку поселення на північ та схід від Ужгорода у долині Ужа і Тур'ї [3, с.887].

У першій половині XIV ст. королі династії Анжу продовжили практику своїх попередників і захочували переселення люду в малозаселені регіони. Процес господарської колонізації північно-східного порубіжжя Угорщини розпочався у середині XIII ст. і з різною інтенсивністю тривав впродовж наступних століть. Це було викликаною необхідністю реставрації країни після татаро-монгольського спустошення і зміцнення прикордонних територій.

За підтримки і сприяння короля, землевласники через посередників-вербувальників, відомих у джерелах як шолтеси і кенези закликають переселенців, обіцяють їм певні «свободи».

Поширеним явищем було переселення русинів у XIII–XVI столітті, яке проходило на основі німецького та волоського права. На третє десятиріччя XIV ст. практично зникає королівське землеволодіння у північно-східному порубіжжі країни, нові феодали, у тому числі Другети заселяють здобуті землі переселенцями із інших земель, у тому числі з іншого боку Карпатських гір. Угорський вчений початку XX ст. Антал Годинка зауважив, що збереглося чимало «листів-запрошень» – документів про доручення на заселення, від Другетів [8, с.15].

На новому місці селян звільняли від сплати податків на 12 – 24 років. Для засновників сіл видавалися грамоти королем або землевласниками. Історія села, зазвичай, починається із шолтеського листа – договору землевласника і шолтеса про заселення території. Через ці листи можна простежити період заселення регіону. Такі документи видавали Другети, які ставши володарями Земплінських та Ужанських домінії, взяли за справу заселення [26, с.144].

У період 30-х років XIV століття відбувалася чергове переселення русичів/русинів з Галичини на Закарпаття, зокрема до північно-східних жуп Угорщини [14, с.47]. Наслідком цього появляються велика кількість нових поселень. У певній мірі зросла кількість поселень Ужанської жупи. Їх назви в більшості випадків говорять про слов'янське походження.

Заселенням неосвоєних або опустілих земель за дорученням феодала займалися шолтеси, підтвердженням цього є десятки шолтеських грамот XIV–XV століття. Втім, засновували села і безпосередні слуги пана. Наприклад, є відомості про те, що 1377 року раб Миколи Другета Кухулад заснував село Доманинці, а в 1333 році замковий майстер Валентина Другета Геод – село Корумля, в 1400 році раб Ньег – село Гунковці, а в 1410 році раб Іоана Другета Ванч заснував Кострино [22, с.35]. Раб тут живиться скоріш у значенні, що це були безпосередні слуги феодала і за вірності, чи інші вчинки отримали дозвіл на заснування села. Як бачимо саме в цей період було створені сприятливі умови для будівничої і господарської діяльності місцевого населення [26, с.141].

Певну ясність у процес заселення гірських і пе-

редгірських зон Ужанської жупи та в цілому у формуванні мережі поселень кінця XIV ст. можуть дати описи сіл і маєтків. Нажаль, у розпорядженні вчених обмаль таких матеріалів: опис папської десятини 1332–1335 рр., перепис 1398 року та перепис 1437 р. [7, с.941].

Територія на схід від Ужанської долини аж до бережких кордонів охоплена річками Стара, Латориця, Стріппо заселялася скоріше усього із середини XIV століття. У папському реєстрі вони не зазначені. Ймовірно тут не було католицьких приходів, населення могло сповідувати іншу віру – східне християнство. На середину XVI ст. тут було 20 сіл. Деяка частина цих земель належала Другетам, або вони були «співвласниками» сіл, точніше мали по декілька селянських дворів у тому чи іншому селі.

Землі на північний-схід від Невицького вздовж долини річки Уж аж до державного кордону становили найбільший незаселений масив. Кілька поселень виникли у добу Арпадовичів (Великий Березний і Перечин – автор). Наприкінці XIII ст. зведено замок Невицьке [16, с.25].

Другети були єдиними власниками земель і сіл цієї зони. Опис 1398 року називає 13 поселень, з яких 8 було у спільному володінні двох гілок Другетів. У XIV ст. засновані села: Малий Березний, Дубринич, Туриця, Ворочево, Зарічово, Тур'я Пасіка, Тур'я Ремети, Порошково, Симерки. У період між 1398–1437 рр. засновано ще сім сіл, а до середини XVI ст. ще 8–10. Ужанська доміна Другетів у 1451 р. нараховувала 21 село. За етнічним складом населення нових поселень переважали русини. Мали вони свої каплиці. Густота населення цієї зони становила тільки 0,84 чол. на кв. км. Процес заселення і формування мережі поселень тільки починався [26, с. 145].

Найбільше нових поселень впродовж XIV ст. виникло на північний - захід від Унгвара. Тут Другети мали не багато земель. На кінець століття густота населення тут досягла бл. 9 чол. на кв. км.

За податковими списками 1427 року в Ужанському комітаті налічувалося 205 сіл, а у них – 2605 тяглових дворів [25, с. 444]. За підрахунками М. Тиводара, який прийняв чисельність однієї сім'ї за 5 чоловік, це дає населення тогочасної Ужанщини у розмірі 12 тисяч чоловік.

У 1437 р. помирає Іштван III – останній із горянських Другетів. За переписом 1437 р. усі маєтки Другетів становили 106 поселень, 3150 жилих будинків, з них 1115 в Ужанській жупі, інші в Земплінській. Володіли трьома замками – Барко, Єсеньо, Невицьке. Загальна площа володінь становила 375 тис. га., з цього 364 тис.га суцільної площі в жупах Унг і Земплін [7, с.959]. Угорський дослідник початку XX ст. А.Годинка повідомив, що в 1451 р. в гуменянській і ужанській доміні Другетів нараховувалося відповідно 36 і 21 село [26, с.146]. Другети володіли 62% від загальної площі Ужанського комітату, 27% залежних селян.

У 1552 році в Угорщині проведено один з найповніших податкових описів. З нього можемо бачити, що серед усіх землевласників Ужанського комітату було тільки дві сім'ї, які мали понад 100 порт

(назва оподаткованого земельного наділу селянина, внутрішнього наділу, а не поза межами села): Другети і Добо. Ференц Добо у 28 селах комітату мав 134 порт. Середнянська доміна Добо простягалася у південно-східній частині комітату, палоцька – в західній країні. Крім цього Добо володів поодинокими портами у різних селах і Ужанщини і сусідніх комітатів [10, с.837].

Брати Другети були співвласниками у понад двадцяти селах, точніше кожен з братів мав свої порти. Антал Другет володів усього 70,5 портами, Габор Другет – 69,5, Дьордь Другет – 68,5, Імре Другет – 65, 5. Село Лакард де було 4,5 порт було у володінні сім'ї Другетів, а не котрогось з братів [10, с. 853]. У 27 селах усі чотири брати мали селянські порти.

За підрахунками податкових описів половина території Ужанського комітату середини XVI ст. було у володінні Другетів – 278,5 порт у 46 поселеннях. Уся територія комітату на північ і північний схід від лінії Гусак–Унгвар–Дароц–Слатина була виключно у володінні Другетів. Якщо простежити час виникнення поселень, то можемо припускати, що більшість з них засновані у добу Другетів і за їхнього сприяння.

Варто зауважити, що поряд із великими землевласниками Добо і Другетами на території комітату був значний прошарок середніх і дрібних шляхтичів – землевласників. До середньої шляхти належали сім'ї Чічері, Дерегнеї, Неметі, Орос, Шоош, Стрітеї, Векеї, Відманді. Дрібна шляхта зафіксована у понад 10 поселеннях. Точного підрахунку зроблено не було. Це понад 30 сімей. Такі шляхтичі могли володіти навіть тільки одним наділом.

Серед землевласників Ужанщини середини XVI ст. бачимо і католицьку церкву. До володінь Лелеського конвенту належало 44,5 порт у різних селах, найбільше у Капушанах. Орден св. Павла (пауліни) мали дві резиденції / монастирі – Унгварі і Мочарі і володіли 7 портами [10, с.837].

Висновки. Другети впродовж XIV–XVII ст. залишалися могутнім та багатим родом Північно-Східної Угорщини, їхні маєтки великими суцільними площами концентрувалися на території Ужанського та Земплінського комітатів. Другети активно підтримували політику угорських королів, зокрема Карла Роберта та Людовіка Анжуйського, щодо господарської колонізації окраїнних території держави шляхом дарувань земель із умовою їх заселення. На третє десятиріччя XIV ст. практично зникає королівське землеволодіння. Нові феодалі заселяють здобуті північно-східному порубіжжі країни землі переселенцями із інших земель, у тому числі з іншого боку Карпатських гір. Другети та інші великі землевласники: Бебеки, Перені, Цудари, посередників-вербувальників, відомих у джерелах як шолтеси і генези, закликають переселенців, обіцяють їм певні «свободи». Поширеним явищем було переселення русинів у XIII – XVI столітті, яке проходило на основі німецького та волоського права. Головною метою колонізації було господарське освоєння і як наслідок на порубіжжі Угорського королівства і Польщі сформувалася мережа поселень, населення яких були підданими Другетів.

ДОДАТКИ

Додаток А

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ КОЛИШНЬОГО УЖАНСЬКОГО КОМІТАТУ¹ ТА ЧАС ЇХНЬОГО ВИНИКНЕННЯ

Населений пункт (сучасна назва)	Назва населеного пункту угорською або латиню	Час виникнення та / або перша згадка в документах ¹	Власник або власники на середину XVI ст. ²
Великоберезнянський район			
Бегендяцька Пастіль	Alsópasztély	1602/1715	Брати Другети
Буківцьово	Ungbükkös, Bukócz	1582	–
Великий Березний	Nagyberezna	раніше початку XIV ст. / 1409	Брати Другети
Верховина Бистра	Határszög	Середина XVI ст. / 1582	–
Вишка	Viska, Viharos	1602	–
Волосянка	Volosjánká	перша половина XVI ст. / 1549	Другет Габріель та Антал
Гусний	Erdőludas	поч. XVII ст.	–
Домашин	Domafalva, Domasina	1582	–
Жорнава	Malomrét	поч. XX ст.	–
Забрідь	Révhely, Zábrigy	поч. 1770 pp.	–
Завосина	Szénástelek, Zavoszina	1599	–
Загорб	Záhorb	1582	–
Княгиня	Knyahina	1585	–
Костева Пастіль	Nagypasztély, Kosztova Pasztély	середина XVI ст. / 1588	
Кострино	Csontos	1409	
Костринська Розтока	Alsórosztoka	XVII ст.	–
Лубня	Lubnya	1631	–
Люта	Yfvasköz, Lyuta	1599	–
Малий Березний	Kisberezna	XIV ст./1398	Брати Другети
Мирча	Merche	1551	Брати Другети
Ростоцька Пастіль	Felsőpasztély, Rosztoka Pasztély	раніше 1588 року	Брати Другети
Руський Мочар	Orosz Mocsár	1773	–
Сіль	Sólak	? XV/1599	–
Смерекова	Szemerekő, Szmerekova	1582/1588	–
Ставне	Zthawna, Fenyvesvölgy	кін. XIV – поч. XV ст./ 1551/1567	Брати Другети
Стричава	Sztricsava, Eszterág	1602	–
Стужиця	Ósztuzsica, Patakófalú	1599	–
Сухий	Szuhapatak	? XV ст. / 1580	–
Тихий	Tiha	1588	–
Ужок	Uzsok	1582	–
Чорноголова	Sóhát, Csornoholova	1552	Брати Другети
Перечинський район			
Ворочево	Kapuszög, Vorocsó	XIV ст.	Брати Другети
Вільшинки	Egreshát	? XIV ст.	Брати Другети
Дубринич	Bercsényifalva	XIV ст. / 1401?	Брати Другети
Завбуч	Kistar	1945	–
Зарічево	Drugetháza	XIV ст.	Брати Другети
Липовець	Hárs	?	–
Лікіцари	Kurucvár	1945	–
Лумшори	Rónafüred	1945	–
Маюрки		1945	–
Мокра		? XII ст.	
Новоселиця	Úkjemence	1696	–
Пастільки	Pasztilka, Kispasztély	перша половина XVI ст.	Брати Другети
Перечин	Perecseny	перша половина XIII ст. / 1266	Брати Другети

1. Ужанський комітат – адміністративно-територіальна одиниця Угорського королівства від доби Середньовіччя і до 1918 року. Територія Ужанського комітату більш-менш співпадає з адміністративними кордонами сучасних Великоберезнянського, Перечинського і Ужгородського районів Закарпатської області України. Населені пункти, які були в межах комітату, але на сьогодні є частиною Мукачівського району та Пряшівського округу Словаччини до таблиці не внесені.

Порошково	Poroskó	перша половина XIV ст. / 1357	Брати Другети
Раково	Rákó	перша половина XVI ст.	Брати Другети
Свалявка		? 1582/1945	
Симерки	Újszemere	перша половина XVI ст. / 1552	Брати Другети
Сімер	Ószemere	XIV ст. / 1551	Брати Другети
Туриця	Nagyturica	XIV ст.	Брати Другети
Турички	Kisturjaszög	перша половина XVI ст.	Другет Габрієл
Тур'я Бистра	Turjasebres	перша половина XVI ст.	Брати Другети
Тур'я Пасіка	Turjavágás	перша половина XVI ст.	Брати Другети
Тур'я Поляна	Turjamező	перша половина XVI ст.	Брати Другети
Тур'я Ремети	Turjaremete	XIV ст. / 1451	Брати Другети
Ужгородський район			
Андріївка	Andrásháza	1417	Добо Ференц
Анталовці	Antalócz	1548	Брати Другети
Баранинці	Baranya	др. пол. XIV 1390/1409/1427	Медері Ференц
Барвінок	Börvinges, Barvinkos	1910	–
Бартфа	Barthfa	1273	Пошпаї Балаж, Дечо Янош, Неметі Андраш
Бозош/Боздош	Bezew, Bozos	1292	Унгарські пауліни
Ботфалва	Botfalva	1427	Кінчі Міхай, Пошпаї Балаж, Бот Янош
Велика Добронь ³	Nagydobrony	Початок XIII ст. / 1248	сім'я Добо
Великі Геївці	Nagygejőc, Vámosgejőc	кінець XIII – початок XIV ст. / 1338	Добо Ференц
Великі Лази	Denláz	1337	Брати Другети
Верхня Солотвина	Felsőszlatina	рубіж XVII – XVIII ст. / 1710	–
Вовкове	Walkaja	1314	?
Гайдош	Nagyajdos	XVII ст.	?
Галоч	Gálocs	1273	Добо Ференц Брати Другети
Глибоке	Láz Hliboka, Mélyut,	др. пол. XIV ст. / 1417	Хелмеці Ференц
Гута Кам'яницька	Unghuta	1631	? Другети
Горяни	Gerény	XIII ст. / 1332	Другет Георгій
Демечі	Dimicső	20-i pp. XX ст.	–
Довге Поле	Hosszúmező	1377/1427	Брати Другети
Дубрівка	Dubrőka	поч. XIV ст. / 1417	Добо Ференц
Доманинці	Alsódomonya	раніше поч. XIV ст. / 1412	Брати Другети
Дравці	Daróc, Ungdaróc	? XIII ст. / 1390	Брати Другети
Есень ⁴	Ezen, Eszeny	1270	Чапі Ференц
Ірлява	Orlyova	1417/1453	Добо Ференц
Кам'яниця	Ókemence	1451	Брати Другети
Кибляри	Köblér	др. пол. XV – поч. XVI ст.	Добо Ференц
Кінчеш	Kincses	Друга половина XIX ст.	–
Концово	Koncháza	XIII ст. / 1348	Сім'я Концхазі / Конц
Коритняни	Kereknye	1290 / 1315	Брати Другети
Лінці	Ignecz, Iglinc, Unggesztenyés	1428	Добо Ференц
Ляхівці	Lengenfalua, Lagocz	1407/1415	?
Мала Добронь ⁵	Kisdobrony	1241	Сім'я Доброньї
Малі Геївці	Ramocsagejőc, Kisgejőc	XIV ст. / 1394	Віцманді Матяш Другет Габрієль та Імре
Малі Селменці	Kisszelmenc	1332	Чапі Ференц, Шоош Дердь, вдова Дердя Хоссумезсі
Минай	Mínaj, Ninaj	1273	Мінаї Габор
Невицьке	Nyevicke	1364	Брати Другети

Нижнє Солотвино	Szlatina, Alsószlatina	1405	Корлат
Оноківці	Felsődomonya	XIV ст.	Брати Другети
Оріховиця	Rahonca	XV ст.	Габріель і Георгій Другети
Паладь Комарівці	Palágy	? XIII ст. / 1325	Сім'я Паладі, Берецк, Егрі
	Komoróc	? / 1696	Добо
Палло	Palló	XIII ст. /1311	Мезеші Михай, Добо Ференц, брати Другети
Пацканьово	Patakos, Packanyó	1600	–
Петрівка	Kiseszeny, Szernyhát, Petrivka	30-i pp. XX ст.	–
Підгорб	Hegyfark	1800	–
Радванка	Radwancz, Radvánc	1363	Другет Георгій
Ратівці	Ráth, Kistrát,	1427	Добо Ференц, Раті Імре
	Nagyrát	1263/1284	Сім'я Стрітеї
Розівка	Ketergény	поч. XIII ст. / 1357	Корлат Ласло та Томаш
Руські Геївці	Oroszgejőc	30-i pp. XX ст.	–
Руські Комарівці	Orosz Komoróc	XV ст. / 1417	Векеї Ференц, Сімя Хелмеці
Саловка	Szalóka, Zalók	1240	Лелеський монастир ордену премонстрів
Середнє	Szerednye, Zerednye	Раніше 1384 року	Добо Ференц
Соломоново	Salamon, Tizasalamon	1281	Брати Другети
Сторожниця	Ör, Hewr	1288	Конц Ленард, Пошшаї Балаж, брати Дечо, Фаркаш Томаш, Шомоді Ласло, Ілошваї Янош
	Darma	1415	Паладі Міклош, Паладі Пал, Пошшаї Балаж, Паладі Дердь, Егрі Янош
Стрипа	Stripo	1451	Брати Другети
Сюрте	Strute	1271	Сім'я Стрітеї
Тарновці	Ungtarnóc	1271/1300	Тарноці Ференц та Іштван
Тийглаш	Téglás	XIX ст.	–
Тисаагтелек ⁶	Ágtelek, Tiszaágtelek	? XIII ст. / 1446	Чапі Ференц
Тисоашвань	Tiszaásvány	? XIII ст.	Не має даних
Тисоуйфалу	Tiszaújfalu	поч. 1940-х pp.	–
Холмець	Korláthelmec, Helmec	др. пол. XIII – поч. XIV ст.	Сім'я Корлат
Холмок	Kincseshomok	1288	Добо Ференцб Лфлш Андраш, Гал, Ілошваї, Корлат,
Худльово	Horlyó	рубіж XIV – XV ст./1417	Добо Ференц, Стрітеї Пал
Циганівці	Cigányóc	1586	–
Чабанівка	Bachawa, Bacsava	др. пол. XV – поч. XVI ст. / 1567	Добо Ференц
Часлівці	Chaslouch	1263/1333/1338	Добо Ференц
Червоне	Csarondahát	1927	–
Чертеж	Csertész	кін. XIV ст. / 1407/1419	Стрітеї Пал та Іштван, есенські пауліни
Чоп	Csap	1281	Нодь Алберт
Шишлівці	Sislóc	1323	Лелеський премонтерський монастир
Ужгород	Ungvár, Wngvar	? / 1154	Брати Другети та Ужгородські пауліни
Ярок	Árok	1499	Брати Другети

(Footnotes)

1. У фаховій літературі зустрічаються розбіжності стосовно часу виникнення того чи іншого населеного пункту, тому у даній таблиці подаємо кілька дат, у тому числі час ймовірного виникнення та дату першої (відомої на сьогодні) писемної згадки. Знак «?» ставимо у випадку, якщо на нашу думку, дата є сумнівною.
2. 123 населених пунктів зафіксовано у податковому описі 1550 року на території комітату Унг. Див.: [10, с. 837-855].
3. Село входило до складу Березького комітату
4. Село входило до складу Саболчського комітату
5. Село входило до складу Березького комітату
6. Село входило до складу Саболчського комітату

Список використаних джерел

1. Anjou-kori oklevéltár. XII. 1328. / Szerk. Almási Tibor. Budapest–Szeged, 2001. 239-240 old. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmánytárak_anjou_uj_12/?pg=0&layout=s (дата звернення 10.06.2018).
2. Blanár Ödön. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. 1613-1913. Ungvár: Ungmegyei könyvnyomda, 1913. 305 old.
3. Csánki Dezső. Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korából. 1 köt. Budapest, 1890. 887 old.
4. Dudás Gyula. A homonnai Drugeth-kollégium. In. Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez, 14. 1909. 3-32 old.
5. Đura Hardi. Drugeti: povest o usponu i padu porodice pratilaca ančujskih kraljeva [prevod rezimea Marta MxConnel-Duff]. Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012. 480 s.
6. Engel Pál. Nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998. 179 old.
7. Engel Pál. Ungmegeye település viszonyai és népessége a Zsigmond-korban (Adatok Magyarország középkori demográfiájához) // Századok, 1985 / 4. 941-1005 old.
8. Hodinka Antal. A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk. Bp., 1923. 48 old.
9. Lenčič Štefan. Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného. Štefan Lenčič. Humenné, Miestny odbor MS - Vihorlatské osvetové stredisko 2003. 183 s.
10. Maksay Ferenc. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1. Köt. Budapest, 1990. 837 old.
11. Mészáros Károly. A magyarországi oroszok története. Pest, 1850. III+162 old.
12. Mészáros Károly. Ungvár története a legrégebb időktől máig. Pest, 1861. 114 old.
13. Réz László. A Drugethek és Homonna reformációja. Sátoraljaújhely, 1899. – 158 old.
14. Волошук М.М. «Русь» в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції / Відп.ред Л.В. Войтович. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2014. 496 с.
15. Гранчак І.М., Пальок В.В. Місто над Ужем. Ужгород, 1973. 206 с.
16. Дзембас О., Кобаль Й. Невицький замок. Історичний нарис. Ужгород: ВАТ Видавництво «Закарпаття», 2005. 80 с.
17. Історія міст і сіл Української РСР. Закарпатська область. К., 1969. 692 с.
18. Кобаль Й. Ужгород відомий та невідомий. Вид. 2-ге, виправлене. Львів: Світ, 2008. 196 с.
19. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Ужгород, 1936. 246 с.
20. Сова П. Архітектурні пам'ятки Закарпаття. Ужгород, 1958. 104 с.
21. Сова П. Прошлоє Ужгорода. Факс. Узд. По узд.: Ужгород: Школьная помощь, 1937. 317 с.
22. Токар М.Ю. Розвиток Ужанської домінії за Другетів // Минуле і сучасне України. Збірник студентських робіт. Другий випуск. Молодь - Україні. Ужгород: Закарпатський Центр соціальної служби для молоді, 1995. С. 34-39.
23. Федака С. З історії християнства на Закарпатті. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2013. 188 с.
24. Федака С. Ужгорож кризь віки. Нариси із історії Ужгорода. – Ужгород: ВАТ «Патент», 2010. 296 с.
25. Федака С.Д. Історія України з найдавніших часів до 1648 року: навч. посіб. К.: Знання, 2014. 782 с.
26. Ферков О. Рід Другетів та їх діяльність у добу Анжу // Карпатика. Випуск 41. Ужгород, 2012. С. 136-156.
27. <https://zakarpattia.net.ua/News/174642-V-Uzhgorodi-z-lytsariamy-opryshkamy-ta-shturmom-zamku-vidznachyly-Den-Druhetiv-FOTO> (дата звернення 10.06.2018).
28. http://uzhgorod.in.ua/novini/2017/sentyabr/uchora_699_rokiv_tomu_yak_v_uzhgorodi_drugeti_zapanuvali_foto_viideo (дата звернення 10.06.2018).
29. <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/132712> (дата звернення 10.06.2018).

References

1. Anjou-kori oklevéltár. XII. 1328. / Szerk. Almási Tibor. Budapest–Szeged, 2001. 239-240 old. https://library.hungaricana.hu/hu/view/KozMagyOkmánytárak_anjou_uj_12/?pg=0&layout=s (in Hungarian)
2. Blanár Ödön. Az ungvári királyi katolikus főgimnázium háromszázados története. 1613-1913. Ungvár: Ungmegyei könyvnyomda, 1913. 305 old. (in Hungarian)
3. Csánki Dezső. Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korából. 1 köt. Budapest, 1890. 887 old. (in Hungarian)
4. Dudás Gyula. A homonnai Drugeth-kollégium. In. Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez, 14. 1909. 3-32 old. (in Hungarian)
5. Đura Hardi. Drugeti: povest o usponu i padu porodice pratilaca ančujskih kraljeva [prevod rezimea Marta MxConnel-Duff]. – Novi Sad: Filozofski fakultet, 2012. 480 s.
6. Engel Pál. Nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest, 1998. 176 old. (in Serbian)
7. Engel Pál. Ungmegeye település viszonyai és népessége a Zsigmond-korban (Adatok Magyarország középkori demográfiájához) // Századok, 1985 / 4. 941-1005 old. (in Hungarian)
8. Hodinka Antal. A kárpátaljai rutének lakóhelye, gazdaságuk és multjuk. Bp., 1923. 48 old. (in Hungarian)
9. Lenčič Štefan. Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného. Štefan Lenčič. Humenné, Miestny odbor MS - Vihorlatské osvetové stredisko 2003. 183 s. (in Hungarian)
10. Maksay Ferenc. Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1. Köt. Budapest, 1990. 837 old. (in Hungarian)
11. Mészáros Károly. A magyarországi oroszok története. – Pest, 1850. III+162 old. (in Hungarian)
12. Mészáros Károly. Ungvár története a legrégebb időktől máig. Pest, 1861. 114 old. (in Hungarian)
13. Réz László. A Drugethek és Homonna reformációja. Sátoraljaújhely, 1899. 158 old. (in Hungarian)
14. Voloshuk M.M. «Rusj» v Ughorsjkomu korolivstvi (XI – drughá polovyna XIVst.): suspiljno-politychna rolj, majnovi stosunky, mighraciji / Vidp.red L.V. Vojtovych. Ivano-Frankivsk : Lileja-NV, 2014. 496 s. (in Ukrainian)
15. Ghranchak I.M., Paljok V.V. Misto nad Uzhem. – Uzhghorod, 1973. 206 s. (in Ukrainian)
16. Dzembas O., Kobalj J. Nevyckyj zamok. Istorychnyj narys. Uzhghorod: VAT Vydavnytvo «Zakarpattja», 2005. 80 s. (in Ukrainian)
17. Istorija mist i sil Ukrajinskoj RSR. Zakarpatsjka oblastj. K., 1969. 692 s. (in Ukrainian)
18. Kobalj J. Uzhghorod vidomyj ta nevidomyj. Vyd. 2-ghe, vypravlene. Ljviv: Svit, 2008. 196 s. (in Ukrainian)
19. Mycjuk O. Narys z socialjno-ghospodarskoj istoriji Pidkarpatskoj Rusi. Uzhghorod, 1936. 246 s. (in Ukrainian)
20. Sova P. Arkhitekturni pamjatky Zakarpattja. Uzhghorod, 1958. 104 s. (in Ukrainian)
21. Sova P. Proshloe Uzhghoroda. – Faks. Uzd. Po uzd.: Uzhghorod: Shkolnaja pomoshhj, 1937. 317 s. (in Russian)
22. Toкар M.Ju. Rozvytyk Uzhanskoj dominiji za Drugetiv // Mynule i suchasne Ukrajiny. Zbirnyk studentsjkykh robot. Drughyj vypusk. Molodj - Ukrajini. Uzhghorod: Zakarpatsjkyj Centr socialjnoi sluzhby dlja molodi, 1995. s. 34-39. (in Ukrainian)
23. Fedaka S. Z istoriji khrystyjanstva na Zakarpatti. – Uzhghorod: Polighrafcentr «Lira», 2013. 188 s. (in Ukrainian)
24. Fedaka S. Uzhghorozh krizj viky. Narysy iz istoriji Uzhghoroda. Uzhghorod: VAT «Patent», 2010. 296 s. (in Ukrainian)
25. Fedaka S.D. Istorija Ukrajiny z najdavnishykh chasiv do 1648 roku: navch. posib. K.: Znnannya, 2014. 782 s. (in Ukrainian)
26. Ferkov O. Rid Drugetiv ta jikh dijalnistj u dobu Anzhu // Karpatyka. Vypusk 41. Uzhghorod, 2012. s. 136-156. (in Ukrainian)
27. <https://zakarpattia.net.ua/News/174642-V-Uzhgorodi-z-lytsariamy-opryshkamy-ta-shturmom-zamku-vidznachyly-Den-Druhetiv-FOTO> (in Ukrainian)
28. http://uzhgorod.in.ua/novini/2017/sentyabr/uchora_699_rokiv_tomu_yak_v_uzhgorodi_drugeti_zapanuvali_foto_viideo (in Ukrainian)

Ukrainian)
29.<http://www.mukachevo.net/ua/news/view/132712> (in Ukrainian)

SUMMARY

THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE UNG COUNTY IN THE DRUGETHS PERIOD

O. Ferkov, N. Beley (Uzhhorod)

The poorly researched problem of the economic colonization process of sparsely populated and uninhabited territories of the Ung County of the Hungarian kingdom in the XIV – XVII centuries, that is, the time referred to as the Age of the Drugeths, is investigated in the article. The Drugeths actively supported the policy of Hungarian kings, in particular, of Carl Robert and Ludovik Anjou, about the economic colonization of the state outskirts through the donations of lands with the condition of their settlement. During the third decade of the XIV century, the royal land tenure practically disappears in the northeastern frontier of the country, new feudal lords capture the land acquired by settlers from other lands, including the other side of the Carpathian Mountains. The Drugeths and other large landowners: Bebeks, Pereny, Tsudari, recruiting intermediaries, known in sources as sholtesy and genezy, call resettlers, promise them certain "freedoms". The widespread phenomenon was the resettlement of Rusyns in the XIII - XVI centuries, which took place on the basis of German and Wallachian law. On the basis of available source material and separate historiographic studies, the authors identified the stages and several zones of settlement. It is noted that the majority of villages in the mountainous regions of Uzhanščyna (modern Perechynskyi and Velyky Berezhniansky districts) were founded by the help of the noble family of the Drugeths and by recruiting Ruthenian peasants from the Carpathians by the sholtesy and genezy, which respectively received significant privileges on the territory of the established villages. The main purpose of colonization was economic development, and as a result, a network of settlements, whose population was subjected to the Drugeths, was formed on the fringes of the Hungarian kingdom and Poland.

Keywords: Drugeths, colonization, Ung County, sholtesy, Wallachian law, genezy.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930: 94(73)1861/1865:355.425.4

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159887](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159887)

ВИСВІТЛЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ В ГРОМАДЯНСЬКІЙ ВІЙНІ 1861-1865 РР. У СУЧАСНІЙ АМЕРИКАНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Папп К. С. (Ужгород)

У статті розглядається феномен партизанської боротьби в США та її вплив на рух війни. У дослідженні проаналізовано бібліографічний доробок та охарактеризовано основні аспекти питань, які розглядалися у публікаціях. Автор стверджує, що трималий період часу історики, які вивчали суб'єкти громадянської війни в США, вважали партизанську боротьбу держав Конфедерації знаковою, але не цілком плідною сторінкою війни. Поточна популярність матеріалів, присвячених війнам у В'єтнамі та Афганістані, де партизанська тактика показала себе досить продуктивною, дає можливість з нової точки зору поглянути на партизанську боротьбу під час громадянської війни.

Ключові слова: партизанська боротьба, громадянська війна у США, війна, бойові дії.

Постановка проблеми. Історики громадянської війни в США тривалий час розглядали партизанську боротьбу Конфедеративних Штатів як яскраву, але геть не плідну сторінку війни. Насправді ж дії партизанів-конфедератів змінили сутність цієї війни. Нинішня популярність матеріалів про конфлікти у В'єтнамі та Афганістані, де партизанська тактика показала себе доволі ефективно, спонукає подивитись на виділену проблематику з нового боку.

Метою пропонованої публікації є аналіз стану дослідження партизанського руху в Конфедеративних Штатах і визначення дискусійних аспектів у працях провідних представників сучасної американської історіографії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значущих робіт українських учених, які писали про Громадянську війну в США не так багато. Досить сказати, що великою узагальнюючою історіографією по пострадянському періоду вивчення історії США вітчизняними вченими немає, хоча є узагальнюючі роботи тієї ж спрямованості по радянському періоду. Більшість робіт з історіографії, написаними радянськими дослідниками, стосуються аналізу робіт американських істориків, у яких є величезна кількість досліджень і кілька дослідницьких шкіл з даної проблематики.

Якщо про складний та перемінний перебіг військових подій братовбивчої війни написано безліч праць, опубліковано десятки томів джерел, тоді про життя людей в тилу збройних сил, ми знаємо значно менше. Це особливо стосується нашого читача. До збройного опору в тилу того чи іншого противника навіть в американській історіографії за останні десятиріччя зріс інтерес. Про це свідчать наявні праці загального та локального виміру.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, партизанська війна – одна з найдавніших форм ведення бойових дій проти ворога. Американські партизани використовували усі відомі на той час засоби: завдавали ударів і тікали, робили засідки на противника, використовували мережу цивільних інформаторів, переодягались у форму противника, порушували усі правила тогочасної війни з єдиною метою: дістатись до цілі і при цьому зберегти якомога більше життів для подальшої боротьби. Про їхню тактику загалом існує доволі значна кількість англомовних джерел. У вітчизняній історіографії подібні завдання ще не ставилися.

Є низка причин, що викликали початок партизанського руху під час Громадянської війни у США.

Найбільш вагомим є конфлікт аграрного Півдня та індустріальної Півночі що банально призвів до виникнення двох цілковито відмінних культурних цивілізацій які не могли фізично ужитися в рамках однієї держави. Несприйняття ідеалів один одного призвели до виникнення партизанського руху опору в ході війни.

Найдокладніше на локальному і регіональних рівнях розкривається вказана проблематика у монографії Джеймса Мартінса «Чорний прапор над Блуграсс: Партизанська війна в Кентуккі, 1863-1865». [12] Передусім докладно розглянута діяльність партизанів у західній частині цього штату. Відзначено, що дії партизанських загонів, які були невеликими за кількістю учасників, але численними, змусили президента США А. Лінкольна ввести в штаті 1864 р. військовий стан. Окремо наголошено на тому, що місцеві партизани прагнули зробити свій внесок у перемогу над Конфедерацією.

Праця «Командування генерала Стівена Гано Бербріджа в штаті Кентуккі» [10] Луїса де Фалоуза – одна з перших, де висвітлено контрпартизанські дії в межах вказаного штату спеціальних військових підрозділів США під команду генерала Бербріда. Автор звернув особливу увагу на поведінку військових після наказу від 16 липня 1864 р., згідно з яким за кожного вбитого солдата партизанами відбувались страти полонених чи тих, хто був помічений у симпатії до Півдня. Однак, нещадні репресії не змусили партизанів припинити боротьбу.

Історик Джеймс А. Рамейдж розкрив локальну специфіку партизанського руху у книжці «Сірий привид: життя полковника Джона Сінглтона Мосбі» [16]. Він охарактеризував здобутки провідного героя свого дослідження, який провів за лінією фронту на півночі штату Вірджинія понад двадцять сім місяців. Йдеться як про дії підрозділів Мосбі, так і про активну їм протидію. Спеціальний підрозділ федеральної кавалерії, перевдягнений у мундири конфедератів, прагнув налагодити контакт з Мосбі і провів понад 70 пошуково-винищувальних операцій проти партизанів. Генерал Філіп Х. Шеридан створив спецзагін під команду капітана Річарда Блейзера, що був одним з кращих знавців партизанської тактики в армії Союзу, і дав йому лише одне завдання: знайти і знищити полковника Мосбі. Однак, самого капітана захопили противники, а його підрозділ знищили. Після цієї невдачі генерал Шеридан провів каральний рейд за участі близько 5 тис. військовослужбовців проти цивільного населення, що підтримувало Мосбі.

Солдати конфісковували худобу, спалювали фураж, майно і будинки тих, кого запідозрили в допомозі партизанам. Але навіть після цього полковника Мосбі не вдалося спіймати. Джеймс А. Рамейдж зміг охарактеризувати діяльність партизан-рейнджерів за лінією фронту, вказав на основні методи ведення тогочасної партизанської боротьби, а також вказав на низку жорстких відповідей з боку федерального уряду, що в значній мірі не приймається про північними істориками конфлікту.

Життя одного з перших відомих партизан Конфедерації, якого визнали згідно з рейнджер-партизанським актом, відображено у дослідженні Спенсера К. Такера «Бригадний генерал Джон Д. Імбоден: Командир конфедерації в Шенандоа» [18]. Ця історична постать змусила федеральні війська в деяких графствах штату Вірджинія відмовитись від того, щоб взагалі покидати укріплені табори. Саме за такі заслуги Дж. Імбоден отримав звання бригадного генерала і був переведений до регулярної армії.

У низці праць показано соціальну природу партизанського руху. До них відносяться промовисті вже навіть за назвами роботи Майкла Фелмана «Внутрішня війна: партизанський конфлікт в штаті Міссурі під час громадянської війни в Америці» [5], Стівена Еша «Коли прийшли янки: конфлікт і хаос на окупованому півдні, 1861-1865» [3]. Так, у монографії «Серце конфедеративних Аппалачів: Західна Північна Кароліна у громадянській війні» [7] Джон С. Інско і Гордон Б. Маккінні показали сутність проконфедеративних настроїв у регіоні (фактично не рабовласницькому) і соціальні умови, в яких тут діяли партизани.

У науковій праці М. Фелмана «Внутрішня війна: партизанський конфлікт в штаті Міссурі під час громадянської війни в Америці» розкривається трирічна партизанська боротьба на теренах штату Міссурі, особлива увага звертається на прояви особистої ворожнечі та жорстокості, що проявлялись партизанами не з ціллю досягнення перемоги у війні, а для задоволення власних амбіцій.

Стівен Еш у праці «Коли прийшли янки: конфлікт і хаос на окупованому півдні, 1861-1865» активно аналізує діяльність федеральних військ на території окупованих конфедеративних штатів, що призвела не до пригнічення партизанського руху, а навпаки до його поширення та розширення по території. А також приділяє особливу увагу поширенню післявоєнного бандитизму як елементу партизанської війни та конфедеративного терору.

Книжка «Війна в кожній двері: партизанська політика та партизанське насильство в Східному Теннесі, 1860-1869» Ноеля К. Фішера є фактично однією з небагатьох праць, де згадується та розкривається феномен боротьби партизан-юніоністів та партизан-конфедератів на теренах однієї тієї ж самої території. Кеннет У. Ной та Шеннон Г. Вілсон видали «Громадянська війна в Аппалачі: збірка рефератів», де розвінчують міф про повну прихильність цього гірського району до Союзу, розповідаючи про партизанські з'єднання, а також про нечувану жорстокість, що оволоділа регіоном і породила чимало затяжних повоєнних конфліктів.

Одним з небагатьох істориків, який займався вивченням питання про те, чи стали дії конфедеративних партизан причиною переходу федеральних військ до жорстокішого типу війни, є Марк Грімслі. У праці «Жорстка рука війни: військова політика Союзу щодо південних цивільних осіб, 1861-1865 рр» [7] він визначив, що причиною цього стала зовсім не партизанська війна, а серія військових невдач на початку війни і загальне прагнення північ-

ної частини населення до певної помсти за сексецією штатів. Протилежну думку висловив Стівен Еш у дослідженні «Коли прийшли янки: конфлікт і хаос на окупованому півдні, 1861-1865» [3]. Водночас Деніел Сазерленд у книзі «Партизанська війна, демократія і доля конфедерації» стверджує, що лідери Конфедерації не змогли використати всю потужність партизанської війни і що «на початку війни, ідея полягала у використанні партизанських загонів на кордоні, щоб перемогти федералів і швидко закінчити війну».

Аналізуючи навчальну і наукову літературу, яку використовують у Військовій академії США у м. Вест-Поїнт, ми дійшли до наступного висновку, нині американські військові педагоги і вчені історики партизанської війни відносять партизанів конфедерації до одного ряду з партизанами-техасцями періоду Мексиканської війни та індіанцями-рейдерами.

Щодо альтернативних підходів. Ще 1986 р. автори промовистої студії «Чому Південь програв громадянську війну?» висунули прогностичні «заднім числом» положення про те, що Конфедерація, перейшовши до повномасштабної партизанської війни після поразки регулярних військ, змогла б вистояти. Це би переросло у затяжну й запеклу боротьбу, подібну до тої, що її вів іспанський народ проти Наполеона під час його вторгнення у 1808 році. Такий партизанський спротив став би для Союзу надзвичайно важкою ношею. Автори цілком заперечують, що використання партизанської тактики врешті стало однією з причин поразки Конфедерації. Але більшість сучасних істориків не підтримують подібні твердження і визнають, що після поразки регулярної армії жоден партизанський рух не міг привести до перемоги у цій війні. Гарі Галахер, відомий журналіст і сумлінний історик В'єтнамської війни, стверджував, що Конфедерація мала побудувати свій партизанський рух за типом В'єтконгу. Втім, у 1860-х рр. взагалі не існувало військових доктрин чи навіть поглядів близьких до сучасних методів ведення війни. Кардинально ж порушити чи змінити тогочасні правила і військові традиції ніхто не наважився.

У своїй монографії «Негромадянська війна: нерегулярна війна на Півдні, 1861-1865 рр.» [13] Роберт Маккей розглянув питання по те, чи варто було Конфедерації продовжувати партизанську війну після поразки у війні. Він підсумував: «Це важке питання. Сучасні історики, розглядаючи його, не можуть або не хочуть розуміти відсутності тих моделей війни, які ми знаємо зараз у період Громадянської війни. І тому роблять необгрунтовані висновки». На його думку, партизанська війна Конфедерації була провальною з двох основних причин: по-перше, відсутність централізованої підтримки з боку політичних лідерів і допомоги з боку регулярної армії, по-друге, контрпартизанські успіхи військ Союзу. Партизанська боротьба не могла привести до перемоги, оскільки це б означало катастрофу у вигляді соціальної революції. Р. Маккей зазначив, що програма партизанської боротьби Півдня була недосконалою і створювалась нашвидкуруч, шляхом найменшого спротиву. Натомість контрпартизанська програма Союзу була виваженою та інноваційнішою у використанні різних методів, що врешті і призвело до поразки партизанського руху в 1865 р.

Висновки. Вивчення тематичного історіографічного доробку спонукає до наступних висновків:

1. Провідні дослідники проблематики так і не дійшли до спільної думки щодо ролі партизанського руху і самі поділилися на два «ворогуючі» табори: прихильників і противників партизанської боротьби. Подібна тенденція переросла у «війну» дослідників,

які прагнуть будь-що довести правоту винятково своєї точки зору.

2. Відсутній загальний всеохоплюючий аналіз партизанського руху на фоні громадянської війни. Більшість учених обмежуються вивченням партизанського руху в одному графстві чи певній частині штату, або ж лише дослідженням діяльності певної одіозної особистості. Часто у публікаціях бракує повної картини успіхів і поразок партизанів, що ускладнює вироблення об'єктивних оцінок щодо ролі руху опору у війні загалом.

3. Лише останнім часом розпочалось вивчення соціальних сторін і довгострокових наслідків партизанського руху. Це проблематика залишається ще

слабко розробленою і заслуговує подальших поглиблених студій.

4. В українській історіографії відзначена тематика партизанського руху представлена зазвичай незначними фрагментами тексту в загальних працях, що є невинуватим з огляду на амбіції та потенціал української американістики.

5. Докладніші зацікавлення партизанським рухом на всіх фронтах громадянської війни у США уможливили б проведення оригінальних кліометричних та історико-статистичних досліджень, що безсумнівно стали б новим віянням в історіографії цієї проблематики.

Список використаних джерел

1. Anthony James J. *America and Guerrilla Warfare* University Press of Kentucky / 2015. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=acleBgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
2. Asprey R. *War in the Shadows: The Guerrilla in History* iUniverse. 2002. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=cd9Usn-NwKAC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
3. Ash S. *When the Yankees Came: Conflict and Chaos in the Occupied South, 1861-1865* // Univ of North Carolina Press. 2000. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: <https://play.google.com/books/reader?id=abEoAwAAQBAJ&hl=ru>. (дата звернення 20.06.2018).
4. Beringer R., Jones A., Still W. *Why the South Lost the Civil War* University of Georgia Press // University of Georgia Press. 1991. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=Hz4T6pd6vLYC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
5. Fellman M. *The Guerrilla Conflict in Missouri During the American Civil War* // Oxford University Press. 1990. War. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=LldHnF7CB3kC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
6. Gallagher G. *The Confederate War* // Harvard University Press. 1999. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=QHNEtpvEB30C&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
7. Grimsley M. *Hard Hand of War: Union Military Policy Toward Southern Civilians, 1861-1865* // Cambridge University Press. 1997. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=qEQLQLNBCBUC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
8. Groce W. *Mountain Rebels: East Tennessee Confederates and the Civil War, 1860-1870* Univ. of Tennessee Press, 2000 ISBN 9781572330931 // Univ. of Tennessee Press. 2000. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=FZZqPPIfIMC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
9. Kerby R. *Why the Confederacy Lost.*, 1973. 326 с.
10. Louis D. *General Stephen Gano Burbridge's Command in Kentucky.* 101 с.
11. Lucas S. *Indignities, Wrongs, and Outrages: Military and Guerrilla Incursions on Kentucky's Civil War Home Front.*, 1999. 355-377с
12. Martin J. *"Black Flag Over The Bluegrass: Guerrilla Warfare in Kentucky, 1863-1865,* 1988. 352 с.
13. Mackey R. *The Uncivil War: Irregular Warfare in the Upper South, 1861-1865* // University of Oklahoma Press. 2014. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=uqw5BAAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
14. Matthews W. *Quantrill – Hero or Villain,* 2004. 40 с. Kentucky's Civil War 1861-1865.
15. Ramage J. *Rebel Raider: The Life of General John Hunt Morgan* University Press of Kentucky. 2014. – Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=uU8TAAwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
16. Ramage J. *Gray Ghost: The Life of Col. John Singleton Mosby* University Press of Kentucky. 2014. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=qEvpSqAgmQC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
17. Sutherland D. *Guerrillas, Unionists & Violence on the Confederate Homefront* University of Arkansas Press. 1999. Електронний ресурс. Режим доступу до ресурсу: https://books.google.com.ua/books?id=kZZ164PzIeAC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false. (дата звернення 20.06.2018).
18. Spencer C. *Tucker, Brigadier General John D. Imboden: Confederate Commander in the Shenandoah*, 2003. 63-73 с.
19. Sprague S. *From Slavery to freedom: African-Americans in Eastern Kentucky, 1860-1884* // Journal of the Appalachian Studies Association. 1993. №5. С. 67-74.
20. Sutherland D. *Guerrilla Warfare, Democracy, and the Fate of the Confederacy* // Journal of Southern History. 2002. №68. С. 259-99.

SUMMARY

HISTORY OF PARTIZAN MOVEMENT IN CIVIC WAR 1861 - 1865 RR. IN THE CONTEMPORARY AMERICAN HISTORIOGRAPHY

K. Papp (Uzhhorod)

In this article the author lights up the phenomenon of partisan fight in the USA and its influence on motion of war. Its analysed in research bibliographic materials and the main aspects are described. For a long time, historians studying the subjects of the civil war in the United States, considered the guerrilla struggle of the Confederate States as a vivid but not entirely fruitful page of the war. However, it is impossible not to realize that the actions of the Confederate guerrillas have changed the nature of the civil war. The current popularity of materials devoted to the

wars in Vietnam and Afghanistan, where partisan tactics have shown that it is quite productive, gives an opportunity to look at the partisan struggle during a civil war from a new angle. Most of the materials we have reviewed focus on the description of guerrilla warfare in individual geographic areas, or in relation to a separate guerrilla leader and the actions of his detachments. The new findings on the influence of guerrilla warfare have not been considered for a long time, but in recent years they have received a lot of attention. In 1986, the authors of the "Why the South Lost the Civil War" agreed that if, after defeat of regular troops, the Confederacy moved to a full-scale guerrilla warfare, this could have been an alternative to defeat. It would have developed into a struggle that the Spanish people carried against Napoleon during his invasion, and this would be an extremely heavy burden for the Union. The authors completely deny that the use of guerrilla tactics eventually became one of the reasons for the defeat of the Confederacy in the war. However, most modern historians do not support this statement and admit that, after the defeat of the regular army, no partisan movement could lead to victory in the war. Gary Gallacher, a well-known journalist and historian of the Vietnam War, argued that the Confederacy had to build its own guerrilla movement, like the Vietcong. However, it should be noted that in the 1860s there were no military doctrines at all, or even the views of those close to modern methods of warfare, and this would violate all the rules of the time and military traditions, which was impossible.

Keywords: Confederate States, partisan, guerrilla warfare, war.

АНТРОПОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ, УСНА ІСТОРІЯ

УДК 745.5.023.1-035.574-048.67:069 (477.87)
DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159872](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159872)

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ МИСТЕЦТВА ПИСАНКОВОГО РОЗПИСУ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАКАРПАТСЬКОГО МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ)

Коцан В.В. (Ужгород)

У статті йдеться про форми і методи популяризації мистецтва писанкового розпису на прикладі діяльності Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Автором описані такі форми культурно-освітньої роботи музею як майстер-класи (для учнівської та студентської молоді, для дітей-сиріт) та виставки (тематичні, виставки-конкурси, родинні конкурси). Майстер-класи проводяться як місцевими майстринями, так майстрами писанкового розпису з інших областей України. Щороку музеєм проводяться майстер-класи для організованих груп відвідувачів, обласні майстер-класи для дітей, позбавлених батьківського піклування. Тематико-експозиційний план щорічної великодньої виставки постійно вдосконалюється, міняється експозиційний матеріал. До організації та проведення виставки залучаються майстри з усіх районів області, студенти та викладачі Закарпатської академії мистецтв, музейні співробітники. Як експозиційний матеріал поряд із авторськими роботами та музейними збірками використовуються приватні колекції. Поряд із майстер-класами та виставками проводяться родинні конкурси писанкарства.

У статті наводяться приклади проведення музейними співробітниками лекцій-презентацій по писанкарству, використання писанки у проведенні фестивалів, музейних свят. Допоміжним матеріалом для проведення різноманітних акцій, спрямованих на популяризацію писанкового розпису, є видавнича діяльність музею. До великодніх свят музейними співробітниками підготовлені й видані каталог виставки, спеціальний набір розмальовок для учнівської молоді, які широко розповсюджуються серед поціновувачів народного мистецтва Закарпаття.

Ключові слова: писанка, писанкарство, декорування, майстер-клас, майстриня, виставка, родинний конкурс, фестиваль, музейне свято, виданича продукція.

Постановка проблеми. Музей в сучасному світі є не лише місцем збереження, обліку та вивчення пам'яток культури. Сьогодні музей – це культурно-освітній заклад, який ставить перед собою, окрім специфічних професійних завдань, також широкі наукові, просвітницькі, науково-освітні, естетичні та виховні завдання. Можна стверджувати, що сучасний музей – це своєрідний центр духовної культури майбутнього. Таке розуміння ролі і місця музею в останні десятиліття зробило актуальним сприйняття музею, як цілого соціального інституту з його багаточисленними функціями, напрямками, формами в їх органічній взаємодії.

З основних напрямків музейної діяльності особливо визначається його наукова, експозиційна та освітньо-виховна діяльність. Сучасний музей чітко реагує на всі соціальні та економічні зміни, які відбуваються в суспільстві. Зміна економічних умов та життєвих орієнтирів змінила самі основи музейної діяльності. Музеї вже не обмежуються лише науковими чи освітньо-виховними завданнями. Вони стають одними з головних чинників світової економічної стратегії в туристичній галузі, що примушує їх постійно розвивати систему створення нових програм і форм музейної діяльності, пошуку можливостей для створення додаткових ресурсів фінансування і залучення додаткових коштів до музею. Але на цьому шляху у музеїв виникає багато труднощів і проблем. Так, найголовнішою проблемою, яка в останній час все більше загострюється є проблема залучення до музею відвідувача, глядача. Вирішення цієї проблеми органічно позбавило б від всіх інших – від фінансування до освітньо-виховних завдань.

Сьогодні в нашій країні, як і в усьому світі, музеї працюють з певними групами відвідувачів – різними як за віком, так і за соціальною приналежністю. Це індивідуальні відвідувачі і екскурсійні групи, дорослі, студенти, учні, дошкільнята. Досвід багатьох музеїв свідчить, що найбільш перспективною є робота з дитячою та юнацькою аудиторією, а багаторіч-

ний експеримент відомих світових музеїв свідчить також про найбільш перспективну, вірно обрану в цьому напрямку, стратегію розвитку музеїв – музейну педагогіку. Вона виходить з розуміння того, що саме молодь (юний відвідувач) і є сьогодні найбільш потенційним відвідувачем музеїв. Якщо ми не залучатимемо до музею юнацтво, музеї можуть залишитися в майбутньому без свого відвідувача. Саме тому одними з найголовніших аспектів діяльності музеїв є науково-освітній і виховний.

Метою даного дослідження є показати роль Закарпатського музею народної архітектури та побуту у відродженні та популяризації традиційних народних ремесел і промислів краю, зокрема писанкарства.

Виклад основного матеріалу. Закарпатський музей народної архітектури та побуту веде постійні пошуки нових форм і методів культурно-освітньої діяльності. Робота наукових співробітників музею зорієнтована на перетворення «неживих» предметів старовини на «живі» складові сучасної культури та побуту. Музей ставить перед собою завдання – не лише принести емоційне задоволення відвідувачам, а й розширювати знання про національні культурні надбання, надавати інформацію для роздумів про минулину і сьогодення етнічної традиційної культури. Водночас, у музеї, як і в інших музейних закладах, ведеться збирання, а отже і дослідження оригінальних та автентичних речей, які засвідчують реальність свого існування в часі, нагромаджують інформацію, узагальнюють знання про окремі сфери людського буття і творчості [4, с. 3; 5, с. 21; 18, с. 130].

Популяризація та розвиток народної культури краю є однією із важливих ланок роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Метою даної публікації є популяризація мистецтва писанкового розпису в ужгородському скансені. Наукові співробітники прагнуть згуртувати навколо музею суспільство, допомагаючи зрозуміти кожному із відвідувачів, що музей – це місце, де відроджують-

ся та оживають давні народні традиції, гармонійно переплітається минуле та сучасне, що музей – це духовний орієнтир для сучасної людини, яка занурюючись у його гармонійний, але простий світ, повертається з нього духовно сильнішою через опертя на багатовікові народні традиції. Саме тому нашим музеєм проводяться чисельні заходи для популяризації народної культури, зокрема мистецтва писанкарства. Всі заходи можна поділити на наступні групи: майстер-класи, виставки, лекції, фестивалі та музейні свята.

Однією із найпоширеніших форм популяризації мистецтва писанкового розпису є **майстер-класи**, які щорічно проводяться науковими співробітниками музею і майстрами-писанкарями Ужгорода та області. Готуючись до Великодня, музей запрошує всіх бажаючих долучитися до циклу музейних великодніх заходів, що останні три роки проводяться під загальною назвою «Котилася писаночка...». Гарною традицією вже стали постійні *майстер-класи з писанкарства для організованих учнівських груп*. Під час майстер-класів діти дізнаються про великодні традиції та обряди, пов'язані із писанками, а також опановують основні техніки оздоблення яєць в давнину. Учні пропонують виготовити власноруч писанки: одну традиційною технікою, а іншу – сучасною. Серед традиційних технік найбільшим попитом користується воскова техніка, шкрябанки, мальованки, витравлювання оцтом, а серед сучасних – декупаж, квілінг, викладання бісером, крупами, вирізування [8, с. 10; 23; 24].

Уже третій рік поспіль Закарпатський музей народної архітектури та побуту спільно з управлінням культури Закарпатської ОДА та Службою у справах дітей Закарпатської ОДА організовують *обласний майстер-клас «Чарівний світ писанки»*. До урочистого відкриття майстер-класу завжди долучаються представники місцевої влади та громадськості. Вони постійно наголошують на важливості відзначення Великодня та символічності всіх його атрибутів. Благословити юних писанкарів на працю завжди приходять представники духовенства краю. До подарунків організатори додають кошики з пасками та різними ласощами. На підтвердження зацікавленості нашого народу писанкарським мистецтвом охочі можуть переглянути експозицію тематичних видань, підготовану Обласною бібліотекою для дітей та юнацтва. До слова, саме з цієї книгозбірні 5 років тому розпочався майстер-клас «Чарівний світ писанки», та в зв'язку з розширенням кола учасників свято вже втретє проводять на базі Обласного музею народної архітектури та побуту.

У 2017 р. у майстер-класі взяли участь близько 80 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, котрі виховуються в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу Перечинського, Великоберезнянського, Виноградівського, Воловецького й Іршавського районів. Крім того, до майстер-класу були долучені вихованці притулку для дітей Служби у справах дітей Закарпатської ОДА (с.мт. Батьово Берегівського району) та Закарпатського центру соціально-психологічної реабілітації дітей (м. Свалява). Тонкошам писанкарства дітей навчали провідні народні майстрині області: Людмила Губаль, Марія Купар, Йожена Ільїна, Світлана Залуцька та Вікторія Симкович. Завдяки їм малеча мала змогу виготовити для себе писанку в різноманітних техніках: традиційна воскова, мальованки, крапанки, мотанки, декупаж. Кожна писанка, виготовлена під час майстер-класу, була неповторною, адже руки малечі вклали в неї свій настрій, натхнення, фантазії. У ре-

зультаті кожен зміг створити свій шедевр писанкарства та відкрити для себе значення зображень і символів. Всі учасники майстер-класу були нагороджені великодніми кошиками із солодощами та книгами. По завершенні майстер-класу на них чекала екскурсія весняним скасеном [2; 19; 26].

Одна із майстринь, учасниць майстер-класу, Світлана Залуцька, відмітила: *«Ми вчимо діток чомусь нестандартному, тому що традиційні писанки потребують більше часу, ніж є на майстер-класі. Ось, і вигадуємо щось нове і цікаве, ми робимо технікою декупажу, а ще я пропоную зробити таку імпровізовану корзинку аби не тільки малювати писанки, а і мати у чому їх понести. Користь для діток є, вони дізнаються щось нове і цікаве, міняються між майстрами, кожного разу техніка різна. Вони роблять все своїми руками, а у такі вироби вкладається частинка душі»* [26].

До проведення майстер-класів з писанкарства ужгородським скасеном запрошуються й *майстрині з інших областей*. У 2014 р. до обласного центру Закарпаття приїжджала майстриня з Івано-Франківська Анна Кирпан. Вона розповіла про історію виникнення писанки, основні її символи та особливості саме лемківської писанки, яка, до слова, відрізняється від гуцульської та інших технікою написання й знаками-символами. Анна Кирпан відзначила, що основними символами лемківської писанки є сонце, зірки, дерева та птахи. Для неї характерні червоний, жовтий, синій, оранжевий, блакитний та білий кольори. Цікаво було дізнатись, що інструментом написання є звичайна шпилька, гострий кінець якої встромлений у дерев'яну паличку, а маленьку головку, що на другому кінці шпильки, вмочують у розплавлений у металевій посудині віск. Ця техніка й визначає особливості декорування писанки, диктуючи певні обмеження у створенні орнаментів. Переносючи крапельку воску на поверхню яйця, можна намалювати крапку, створюючи з простих елементів гарні й вишукані орнаменти. До слова, ота крапка символізує краплини дощу, що є основою усього живого на Землі. Майстер-клас видався цікавим і змістовним, а ще корисним, адже, без сумніву, деякі з учнів обов'язково спробували до Великодня самостійно розписати яйця, щоб подарувати своїм близьким та рідним [15; 17].

Другою, не менш важливою формою популяризації писанкового розпису в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту є **виставкова діяльність**. Виставки із використанням автентичних взірців народної культури, в тому числі писанок, формуються за етнографічним принципом. У виставкових залах музею та поза музеєм було організовано чимало як міні-виставок, так і широко масштабних виставок, які репрезентували традиції святкування Великодня на Закарпатті. З середини 2000-х рр. традиційними, щорічними стали *тематичні виставки під загальною назвою «Великодні мотиви»*. Так, у 2012 р. основою тематико-експозиційного плану виставки стали експонати із фондів зібрань музею, які пов'язані із Великоднем. Це, насамперед, тканина. Народні тканини відзначаються багатством форм, красою художнього оформлення. Вишиті серветки («пулки», «хлібувки»), рушники, якими накривали кошики із паскою, скатерті («обруси») композиційно komponувались з картинами на великодню тематику. Серед художніх полотен виділяємо роботи І.М. Шутева («Село Негровець», «Ужоцька церква», «Церква у с. Колочава»), Й. Мускура («Пасха», «Розп'яття»), І. Гецька («Вознесіння»). Обов'язковим атрибутом Великодніх свят, а відтак і виставки були писанки. Се-

ред них варто виділити дерев'яні писанки Е.Р. Левадської та писанки («мотанки») О.А. Рибалко. Контури орнаментальних мотивів дерев'яних писанок виконувались лініями із дрібних тиснених крапочок, а внутрішня площина візерунку заповнювалась різнокольоровими фарбами. При виготовленні «мотанок» на видуте куряче яйце наклеювали різнокольорові нитки («ірис»), які утворювали різноманітні орнаментальні композиції. Основними орнаментальними мотивами виступали дрібні геометричні фігури або різні квіткові композиції [20, с. 12; 21].

Тематико-експозиційний план великодньої виставки постійно вдосконалювався, мінявся експозиційний матеріал. У 2015 р. Закарпатським музеєм народної архітектури та побуту спільно з Закарпатською академією мистецтв та Закарпатським обласним організаційно-методичним центром культури було вирішено підготувати та провести виставку присвячену виключно писанкам. Саме в тому році у виставкових залах музею вперше було проведено виставку «Світ писанки». Головними ініціаторами проведення виставки виступили молоді науковці Роман Пилип та Василь Коцан, яких підтримали Габрієла Андял, на той час директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту, Юрій Глеба, на той час начальник управління культури Закарпатської ОДА, а також Ганна Дрогальчук, директор Обласного організаційно-методичного центру культури.

Для поціновувачів мистецтва писанкового розпису були представлені писанки із фондової колекції етнографічного музею та писанки майстринь краю. До експозиції ввійшли кращі взірці, що представляють писанкарство відомих майстринь чи не з усіх районів Закарпаття. Серед учасників Мар'яна Ребар, Надія Черевко, Тетяна Тиводар-Баршай, Мар'яна Ташко з Тячівщини, Лариса Ісак з Іршавщини, Терезія Якоб з Хустщини, Марія Хававка з Перечинщини та інші. У виставці також взяли участь майстрині, які відомі далеко за межами нашого краю: Людмила Губаль, Марія Купарь, Світлана Залуцька, Тетяна Поринець, Ольга Дурда, Ольга Гал та інші. Вони репрезентували роботи, виконані як в традиційних, так і в сучасних техніках писанкарства, притаманних Карпатському регіону. Для учасників виставки та присутніх короткий екскурс в історію писанкарства зробили відомі науковці Михайло Приймич, Сергій Федака, Роман Пилип, Василь Коцан [10; 12; 22].

На відкритті виставки зазначалося, що представлена експозиція є збірним унікальним доробком творчості, який розкриває дивосвіт унікальної писанкарської культури. На виставці можна було ознайомитися зі стилістичними особливостями писанкарства бойківської, лемківської, гуцульської писанки, а також з різними техніками її створення. Географія писанкарства, представленого експозицією, надзвичайно широка: тут роботи понад 20 майстрів з усіх районів Закарпаття. Спеціально для виставки, було здійснено і низку реконструкцій давніх писанок 20-30-х рр. XX ст. Крім того, для експозиції «брендове» шоколадне пасхальне яйце створив відомий закарпатський кондитер Валентин Штефаньо. На виставці були представлені й приватні колекції писанок: Віктора Миговича, Михайла Приймича, Романа Пилипа [12].

У 2016 році організаторами було вирішено провести *виставку-конкурс*. Назву вже не змінювали. Цього разу на виставці було представлено 590 писанок, виконаних в традиційних та новаторських техніках тридцятьма майстрами із різних куточків Закарпаття, Львівщини, Івано-Франківщини та Києва. Відрадно, що киянка Оксана Білоус, заслужений

майстер народної творчості України і учасниця конкурсу, презентувала усі свої писанки, які представляють традиції писанкарства Східного Поділля, музею. Один із організаторів виставки, мистецтвознавець та викладач Закарпатської академії мистецтв Роман Пилип розповів, що *«особливістю цієї виставки є те, що тут представлені особливо цінні рідкісною автентичною орнаментикою роботи, виконані майстринями з глибинок нашого краю»*.

Конкурс у рамках виставки проходив у трьох номінаціях: традиційна, авторська та новаторська писанка. У номінації «Традиційна писанка» переможцями стали Оксана Білоус із Києва, Марія Хававка із с.Тур'я-Ремета на Перечинщині, Наталія Ковач з Хуста. Кращими авторськими писанками визнано роботи Наталі Янішевської з м. Золочів на Львівщині, Ольги Жулій зі Львова та Терези Варги з Ужгороду. Серед кращих майстрів-новаторів: Ксенія Рибалко з Ужгороду, Терезія Якоб із с. Крайниково на Хустщині, Христина Герц із смт. Чинадієво на Мукачівщині [1; 6].

Серед тридцяти писанкарів, лише троє чоловіків – всі інші жінки. Найстаршою учасницею конкурсу стала 81-річна Марія Хававка, а наймолодшою – 20-річна Христина Герц. Дівчина розповідає, що *«нині вона навчається у Закарпатській академії мистецтв по спеціальності «Дизайнер інтер'єру»*. *У шкільні роки займалася образотворчим мистецтвом у школі мистецтв у рідному Чинадієві. «Випалювати» писанки почала два роки тому. Хоча вдома ще з дитинства разом із батьками до Великодня робили крашанки, які готували у цибулевому відварі. Два роки тому в інтернеті натрапила на матеріал про випалювання писанок. Зацікавилася, чи можна робити це вручну. Потім замовила спеціальний верстат з Німеччини і нині вже вдосконалюю свою майстерність «випалювання» писанок з ялиці та тополі»*. Окрім того, що Христина створює чудові писанки, вона ще й володіє чудовим колоратурним сопрано, який продемонструвала присутнім на відкритті виставки талановитим виконанням молитви «Аве Марія» [6].

У 2017 році на виставці було представлено понад 500 писанок та крашанок 35-ти майстринь Закарпаття. Серед учасників Надія Черевко, Любов Матіко, Ольга Ловга, Христина Герц, Марія Куцин, Світлана Легеза, Наталія Савчур, Марія Чорій, Вікторія Симкович, Марія Глеба. У виставці також взяли участь майстрині, які відомі далеко за межами нашого краю: заслужений майстер народної творчості України Людмила Губаль, Марія Купарь, Антоніна Дурда, Ольга Гал, Надія Вербицук та інші. Всі вони репрезентували чудові зразки традиційного писанкарства: і роботи в сучасних техніках, і оригінальні авторські варіації на великодню тематику.

Компетентне журі визначило переможців. У номінації «традиційна писанка» перше місце отримала Наталія Ковач (м. Хуст), друге – Ірина Ходанич (с. Вільшанки Перечинського району), третє – Наталія Збоян (с. Новоселиця Перечинського району). У номінації «авторська писанка» перше місце – Катерина Ливрінц (м. Ужгород), друге – Наталія Янішевська (м. Золочів Львівської області), третє – Антоніна Дурда (м. Іршава). У номінації «Новаторська писанка» місця розподілені так: перше – Андрея Прислупська (м. Ужгород), друге – Ольга Гал (м. Виноградів), третє – Олеся Долбня (м. Ужгород).

На відкритті виставки організатори презентували каталог попередньої, II-ої виставки-конкурсу «Світ писанки». Його й інші пізнавальні видання музею і Закарпатського ООМЦК, а ще тематичні

солодощі від ужгородського шоколатеє Валентина Штефаньо та, звісно ж, дипломи виставки-конкурсу – вручили переможцям [2].

Новацією 2017 року було запровадження «Родинного конкурсу писанки», який проходив протягом одного тижня. Запрошених батьків з дітками музейні співробітники навчали виготовляти писанки в різних традиційних та сучасних техніках. Виготовлені писанки брали участь у конкурсі, переможці якого були оголошені на відкритті виставки. Переможцями стала сім'я Воротняків із Ужгорода (мати Катерина, донька Маруся та син Марко) [13].

Останніми роками як майстер-класи, так і виставки є джерелом поповнення фондової колекції музею. У 2015 р. до музею потрапило 10 унікальних писанок із приватної колекції Віктора Миговича, які презентують писанкове мистецтво Чернівеччини та Івано-Франківщини. 30 традиційних писанок реконструювали студенти Закарпатської академії мистецтв під керівництвом Романа Пилипа. 10 сучасних писанок у стилі поп-арт на основі творчості Енді Воргола, що були виготовлені студентами кафедри туризму ДВНЗ «Ужгородський національний університет» теж стали часткою музейної колекції писанок. Кращі взірці писанок, представлених на виставках у 2016-2017 рр. теж поповнили фондову збірку ужгородського скансену. Впродовж трьох останніх років окремі писанки з майстер-класів для учнів шкіл Ужгорода, дарувалися учасниками у музей з тим, аби вони прикрасили великоднє писанкове дерево біля музейної церкви.

До передвеликодніх заходів в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту поряд з учнями залучались й студенти факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Для них окрім традиційних майстер-класів організовувались **тематичні лекції-презентації**. У 2016 р. автором даної статті для студентів-істориків була проведена *тематична лекція «Історія розвитку української писанки»*. Лекція проводилась у рамках заходів по відзначенню 160-ї річниці з дня народження Івана Франка. Студенти мали змогу ознайомитись із найстарішими взірцями писанок на Україні, традиційними та сучасними техніками декорування писанок на Закарпатті. Після лекції студенти одними із перших побачили виставку «Світ писанки», яка готувалась до відкриття. Коцаном В.В. та кандидатом мистецтвознавства Романом Пилипом було проведено оглядову екскурсію по виставці. Студенти побачили безпосередній процес монтажу виставки, поспілкувалися з однією із майстринь, ознайомилися з усіма етапами виготовлення традиційної воскової писанки: підготовка матеріалів та знарядь, нанесення орнаменту, почергове занурення яйця у фарби (від найсвітлішої до найтемнішої), знімання воску й отримання готової писанки. На завершення студенти мали змогу побачити й відчутти дух старого закарпатського села, відвідавши експозицію музею [9].

Писанка виступає неодмінним атрибутом й інших різнопланових акцій, зокрема фестивалів, музейних свят. У 2011 році за участі автора цієї статті була організована *культурно-мистецька акція «Традиції писанкарства на Закарпатті»*. Напередодні акції у прес-центрі «Закарпаття» організатори акції говорили про традиції закарпатського писанкарства. З журналістами зустрілися Роман Пилип, кандидат мистецтвознавства; Василь Коцан, на той час завідувач експозиційним відділом Закарпатського музею народної архітектури та побуту; Інна Коцар, голова ГО «Червона Калина»; Павло Федака, голова управи крайової «Просвіти». Про організаційні моменти

розповіли Інна Коцар та Павло Федака. Василь Коцан зосередив свою увагу на традиціях та звичаях, пов'язаних із писанками, а Роман Пилип – на техніках розпису великодніх яєць. У рамках акції згодом у приміщенні крайового товариства «Просвіта» було проведено масштабний майстер-клас з традиційного писанкарства [25].

Мистецтво писанкового розпису Закарпаття науковими співробітниками ужгородського скансену популяризується і за кордоном. 16 березня 2017 р. на базі Вигорлатського музею у місті Гуменне Словацької Республіки відбувся *XXV міжнародний фестиваль «Карпатська краселіца»*, в якому взяли участь понад 90 митців із Словацької Республіки, України, Польщі, Угорщини та Чехії. На міжнародній виставці загалом було представлено понад 1000 писанок, виконаних у традиційній народній та авторській техніках. За 25 років проведення цієї виставки було презентовано близько 20 000 писанок із різних регіонів шести європейських країн. На останній виставці було сформовано окрему експозицію закарпатських писанок. Це 150 робіт 15-ти майстрів-писанкарів Закарпаття. Писанки виконані в різних техніках: воскові та мальовані, шкранбанки, витравлені оцтом, керамічні, мотанки та випалювані. Майстри провели майстер-класи. Серед них була й завідувач відділом експозиції та науково-дослідної роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту Вікторія Симкович, яка представляла писанку-мотанку. До складу закарпатської делегації ввійшов й автор даної статті [7].

28 квітня 2017 року у нашому музеї відбулось *етнографічне музейне свято «Великодні забави»*, яке було підготовлено науковими співробітниками музею спільно з викладачами та студентами Ужгородського коледжу культури і мистецтв. Після урочистого відкриття свята на відвідувачів чекали «Весняні гаївки» від Зразкового хору студентів та вокального ансамблю коледжу культури та мистецтв (керівник Тазінгер А.І., Швайгер Н.Л.), забави від фольклорного ансамблю «Маки» (керівник Вігула В.І.). Окрім цього, всі бажаючі змогли навчитися закарпатським народним танцям, взяти участь у великодніх народних іграх та забавах, стати учасниками обрядів традиційного закарпатського весілля. Протягом всього свята на території музею працювала виставка-продаж виробів народних умільців, проводились майстер-класи з писанкарства. Не довелось нудьгувати і найменшим відвідувачам, адже всі діточки змогли долучитись до дерев'яної гри-пазлу «Мандрівка ужгородським скансеном» та до розписування дерев'яних писанок і розмальовок на великодню тематику. Дерев'яну гру та писанки на замовлення музею було виготовлено ГО «Паралельний СВІТ», і саме цього дня вона вперше була представлена на розсуд маленьких відвідувачів [16].

Допоміжним матеріалом для проведення різнопланових акцій є **видавничі продукції музею**. У 2015 р. завідуючою відділом науково-освітньої роботи Сологуб-Коцан Т.Я. було висунуто ідею розробки тематичних розмальовок. Дана ідея була втілена завдяки спільній роботі автора ідеї та кандидата мистецтвознавства Романа Пилипа. Результатом спільних зусиль став *набір тематичних розмальовок «Мальовниче Закарпаття»*. Лівову частку набору становлять взірці орнаментальних композицій писанок: геометричні, рослинні, зооморфні. Даний набір впродовж останніх років неодноразо використовувався у різнопланових акціях для дошкільнят та учнів шкіл Ужгорода та області [10].

До виставки «Світ писанки 2017» було підго-

товлено каталог II виставки-конкурсу «Світ писанки 2016». Упорядниками видання та авторами вступних статей стали Василь Коцан та Роман Пилип. Стаття автора даних рядків присвячена писанці в народних звичаях та обрядах Закарпаття. Роман Пилип зосередив свою увагу на характеристиці основних типів писанок краю. Як і на виставці, так і в каталозі писанки згруповані за трьома номінаціями. У номінації «Традиційна писанка» представлені писанки з фондової колекції Закарпатського музею народної архітектури та побуту, з приватних колекцій Віктора Григоровича та Романа Пилипа, писанки Оксани Григорчак, Оксани Білоус, Марії Хававки, Терезії Якоб, Марії Микити та Ганни Довбей. Серед «авторських писанок» у каталог ввійшли роботи Наталії Ковач, Наталії Янішевської, Ольги Жулій, Ольги Соломчак, Жужанни Гайдош, Оксани Андрущенко, Терези Варги, Лівові Шпак, Катерини Ліврінц, Марії Ребар, Людмили Мателеги, Єлизавети Посипанка, Тетяни Поринець та Христини Кліси. Номінацію «Новатор-

ська писанка» презентують писанки Ксенії Рибалко, Христини Герц, Йосипа Посипанка, Ігора Сливки, Марії Купар, Світлани Залуцької, Вікторії Симкович, Юрія Циркуника, Емми Левадської. У кінці каталогу подається загальний список учасників виставки [11].

Висновки. Всі заходи, присвячені популяризації мистецтва писанкового розпису, що проводяться у Закарпатському музеї народної архітектури та побуту, широко висвітлюються у місцевих ЗМІ. Науковими співробітниками музею неодноразово готувались тематичні телепередачі про передвеликодні та великодні звичаї і обряди Закарпаття, в тому числі й пов'язані з писанкою.

На сьогодні мистецтво писанкарства знову відроджується і переживає розквіт уже в творчому переосмисленні визначних майстрів цього древнього мистецтва. Напередодні святкування Великодня у Закарпатському музеї народної архітектури та побуту завжди є можливість ознайомитись з творчістю майстрів та навчитися писати писанки самому.

Список використаних джерел

1. Виставку «Світ писанки» вдруге відкрили в Ужгороді // http://mukachevo.today/foto/suspilstvo/vistavku_svit_pisanki_vdruge_vidkryli_v_uzhgorodi (дата звернення 20.12.018).
2. Відвідувачі ужгородського скансену віднині можуть потрапити у «Світ писанки» // <http://kultura.uz.ua/index.php/1442-vidviduvachi-uzhhorodskoho-skansenu-vidyni-mozhut-potrappiti-u-svit-pysanky> (дата звернення 20.12.018).
3. В Ужгороді сотні дитячих рук творили «Чарівний світ писанки» // <https://zakarpattia.net.ua/News/155171-V-Uzhhorodisotni-dytiachykh-ruk-tvoryly-Charivnyi-svit-pysanky-FOTO> (дата звернення 20.12.018).
4. Грицюк Н.А. Історія створення Закарпатського музею народної архітектури та побуту: сьогодення і перспективи його розвитку: реферат // Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту. Ужгород: ЗМНАП, 2009. 37 с.
5. Гудченко З.С. Музеї народної архітектури України. К.: «Будівельник», 1981. 117 с.
6. Дудаш О.В. Ужгороді презентували виставку-конкурс «Світ писанки» // <https://day.kyiv.ua/uk/news/230416-v-uzhgorodiprezentuvaly-vystavku-konkurs-svit-pysanky> (дата звернення 20.12.018).
7. Звіт Закарпатського музею народної архітектури та побуту за І-й квартал 2017 р. // Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту (ЗМНАП). Ужгород, 2017. 19 с.
8. Звіт Закарпатського музею народної архітектури та побуту за II-й квартал 2017 р. // Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту (ЗМНАП). Ужгород, 2017. 18 с.
9. Звіт відділу експозиції та науково-дослідної роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту за 2016 р. // Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту (ЗМНАП). Ужгород, 2016. 15 с.
10. Звіт Закарпатського музею народної архітектури та побуту за 2015 р. // Архів Закарпатського музею народної архітектури та побуту (ЗМНАП). Ужгород, 2015. 22 с.
11. Каталог II виставки-конкурсу Світ писанки 2016 / Автори вступних статей Василь Коцан, Роман Пилип. Ужгород : ПП Бреза, 2017. 27 с.
12. Кашуба Т. В Ужгороді відкрито унікальну виставку «Світ писанки»... // <https://zakarpattia.net.ua/News/138119-V-Uzhhorodi-vidkryto-unikalnu-vystavku-Svit-pysanky-de-predstavleno-osoblyvosti-pysankarstva-riznykh-raioniv-Zakarpattia-FOTO-VIDEO> (дата звернення 20.12.018).
13. Конкурс писанкарів в ужгородському скансені визначив переможців // <http://uzhgorod.net.ua/news/108495> (дата звернення 20.12.018).
14. Ключко Ю. Сучасні освітні практики музеїв України // Агора. 2015. Вип. 14. С. 70—74.
15. Мишанич В. Ужгород із майстер-класом відвідала писанкарка з Івано-Франківська // <https://zakarpattia.net.ua/News/122228-Uzhhorod-iz-maister-klasom-vidvidala-pysankarka-z-Ivano-Frankivska> (дата звернення 20.12.018).
16. На «Великодніх забавах» в Ужгороді вивчали закарпатські етнотанці та техніки писанкарства // Ужгород.net. 29 квітня 2017 р. <http://uzhgorod.net.ua/news/109379> (дата звернення 20.12.018).
17. Ножка А. Писанкарка із Івано-Франківська провела майстер-клас в Ужгороді // <http://novzak.uz.ua/news/pisankarka-z-ivano-frankivska-provela-mayster-klas-v-uzhgorodi/> (дата звернення 20.12.018).
18. Панкулич В.В. Історія музейної справи на Закарпатті // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія. Вип. 22. Ужгород, 2009. С. 128-134.
19. План-сценарій великодніх заходів «Котилась писаночка...» // Архів відділу науково-освітньої роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту (ЗМНАП). Ужгород, 2017. 8 с.
20. Сологуб-Коцан Т.Я. Великодній настій у Закарпатському музеї народної архітектури та побуту // Ужгород. 2011. 23 квітня. С. 12.
21. Тематико-експозиційний план виставки «Великодні мотиви» // Архів відділу експозиції та науково-дослідної роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту (ЗМНАП). Ужгород, 2012. 5 с.
22. Тематико-експозиційний план виставки «Світ писанки 2015» // Архів відділу експозиції та науково-дослідної роботи Закарпатського музею народної архітектури та побуту (ЗМНАП). Ужгород, 2015. 12 с.
23. Ужгородський скансен запрошує долучитись до Великодніх заходів під назвою «Котилась писаночка» // <http://zakarpatripost.net/2017/03/17/uzhhorodskiy-skansen-zaproshuje-doluchytysya-do-velykodnih-zahodiv-pid-nazvoyu-kotylasya-pysanochka/> (дата звернення 20.12.018).
24. Ужгородський скансен розпочинає писанкові майстер-класи // <https://zaholovok.com.ua/uzhgorodskii-skansen-rozpochnaje-pisankovi-maister-klasi> (дата звернення 20.12.018).
25. У прес-центрі Закарпаття розповіли про особливості закарпатського писанкарства // <https://zakarpattia.net.ua/News/81459-U-pres-tsentri-Zakarpattia-rozpovily-pro-osoblyvosti-zakarpatskoho-pysankarstva-FOTO> (дата звернення 20.12.018).
26. «Чарівний світ писанки» вивчали і творили малі закарпатці // <http://kultura.uz.ua/index.php/13-charivnyi-svit-pysanky-vyvchaly-i-tvoryly-mali-zakarpattsi> (дата звернення 20.12.018).

References

1. Vy`stavku «Svit py`sanky`» vdruge vidkry`ly` v Uzhgorodi // [http://mukachevo.today/foto/suspilstvo/vistavku\\_svit\\_pisanki\\_vdruge\\_vidkryli\\_v\\_uzhgorodi](http://mukachevo.today/foto/suspilstvo/vistavku_svit_pisanki_vdruge_vidkryli_v_uzhgorodi) (ostannij vizy`t 20 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
2. Vidviduvachi uzhgorods`kogo skansenu vidny`ni mozhut` potrapy`ty` u «Svit py`sanky`» // <http://kultura.uz.ua/index.php/1442-vidviduvachi-uzhhorodskoho-skansenu-vidnyni-mozhut-potrapyty-u-svit-pysanky> (ostannij vizy`t 10 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
3. V Uzhgorodi sotni dy`tyachy`x ruk tvory`ly` «Charivny`j svit py`sanky`» // <https://zakarpattia.net.ua/News/155171-V-Uzhgorodi-sotni-dytiachykh-ruk-tvoryly-Charivnyi-svit-pysanky-FOTO> (ostannij vizy`t 10 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
4. Gry`cyuk N.A. Istoriya stvorennya Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu: s`ogodennya i perspekty`vy` jogo rozvy`tku : referat // Arxiv Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu. Uzhgorod: ZMNAP, 2009. 37 s. (in Ukrainian).
5. Gudchenko Z.S. Muzeji narodnoyi arxitektury` Ukrayiny`. K.: «Budivel`ny`k», 1981. 117 s. (in Ukrainian).
6. Dudash O.V Uzhgorodi prezentuvaly` vy`stavku-konkurs «Svit py`sanky`» // <https://day.kyiv.ua/uk/news/230416-v-uzhgorodi-prezentuvaly-vystavku-konkurs-svit-pysanky> (ostannij vizy`t 11 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
7. Zvit Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu za I-j kvartal 2017 r. // Arxiv Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu (ZMNAP). Uzhgorod, 2017. 19 s. (in Ukrainian).
8. Zvit Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu za II-j kvartal 2017 r. // Arxiv Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu (ZMNAP). Uzhgorod, 2017. 18 s. (in Ukrainian).
9. Zvit viddilu ekspozy`ciyi ta naukovo-doslidnoyi roboty` Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu za 2016 r. // Arxiv Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu (ZMNAP). Uzhgorod, 2016. 15 s. (in Ukrainian).
10. Zvit Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu za 2015 r. // Arxiv Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu (ZMNAP). Uzhgorod, 2015. 22 s. (in Ukrainian).
11. Katalog II vy`stavky`-konkursu Svit py`sanky` 2016 / Avtory` vstupny`x statej Vasy`l` Koczan, Roman Py`ly`p. Uzhgorod : PP Breza, 2017. 27 s. (in Ukrainian).
12. Kashuba T. V Uzhgorodi vidkry`to unikal`nu vy`stavku «Svit py`sanky`»... // <https://zakarpattia.net.ua/News/138119-V-Uzhgorodi-vidkryto-unikalnu-vystavku-Svit-pysanky-de-predstavleno-osoblyvosti-pysankarstva-riznykh-raioniv-Zakarpattia-FOTO-VIDEO> (ostannij vizy`t 02 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
13. Konkurs py`sankariv v uzhgorods`komu skanseni vy`znachy`v peremozhciv // <http://uzhgorod.net.ua/news/108495> (ostannij vizy`t 02 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
14. Klyuchko Yu. Suchasni osvitni prakty`ky` muzeviv Ukrayiny` // Agora. 2015. Vy`p. 14. S. 70—74. (in Ukrainian).
15. My`shany`ch V. Uzhgorod iz majster-klasom vidvidala py`sankarka z Ivano-Frankivs`ka // <https://zakarpattia.net.ua/News/122228-Uzhgorod-iz-maister-klasom-vidvidala-pysankarka-z-Ivano-Frankivska> (ostannij vizy`t 12 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
16. Na «Vely`kodnix zabavax» v Uzhgorodi vy`vchaly` zakarpats`ki etnotanci ta texniki` py`sankarstva // <http://uzhgorod.net.ua/news/109379> (ostannij vizy`t 12 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
17. Nozhka A. Py`sankarka iz Ivano-Frankivs`ka provela majster-klas v Uzhgorodi // <http://novzak.uz.ua/news/pisankarka-z-ivano-frankivska-provela-maister-klas-v-uzhgorodi/> (ostannij vizy`t 11 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
18. Pankuly`ch V.V. Istoriya muzejnoyi spravy` na Zakarpatti // Naukovy`j visny`k Uzhgorods`kogo universy`tetu. Seriya. Istoriya. Vy`p. 22. Uzhgorod, 2009. S. 128—134. (in Ukrainian).
19. Plan-scenarij vely`kodnix zavodiv «Koty`las` py`sanochka...» // Arxiv viddilu naukovo-osvitn`oyi roboty` Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu (ZMNAP). Uzhgorod, 2017. 8 s. (in Ukrainian).
20. Sologub-Koczan T.Ya. Vely`kodnij nastij u Zakarpats`komu muzeji narodnoyi arxitektury` ta pobutu // Uzhgorod. 2011. 23 kvitnya. S. 12. (in Ukrainian).
21. Tematy`ko-ekspozy`cijny`j plan vy`stavky` «Vely`kodni moty`vy`» // Arxiv viddilu ekspozy`ciyi ta naukovo-doslidnoyi roboty` Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu (ZMNAP). Uzhgorod, 2012. 5 s. (in Ukrainian).
22. Tematy`ko-ekspozy`cijny`j plan vy`stavky` «Svit py`sanky` 2015» // Arxiv viddilu ekspozy`ciyi ta naukovo-doslidnoyi roboty` Zakarpats`kogo muzeyu narodnoyi arxitektury` ta pobutu (ZMNAP). Uzhgorod, 2015. 12 s. (in Ukrainian).
23. Uzhgorods`ky`j skansen zaprosuhye doluchy`ty`s` do Vely`kodnix zavodiv pid nazvoyu «Koty`las` py`sanochka» // <http://zakarpattpost.net/2017/03/17/uzhgorodskiy-skansen-zaprosuhye-doluchytysya-do-velykodnih-zahodiv-pid-nazvoyu-kotylyasya-pysanochka/> (ostannij vizy`t 07 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
24. Uzhgorods`ky`j skansen rozpochy`naye py`sankovi majster-klasy` // <https://zaholovok.com.ua/uzhgorodskii-skansen-rozpochinaje-pisankovi-maister-klasi> (ostannij vizy`t 07 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
25. U pres-centri Zakarpattia rozpovily` pro osobly`vosti zakarpats`kogo py`sankarstva // <https://zakarpattia.net.ua/News/81459-U-pres-tsentri-Zakarpattia-rozpovily-pro-osoblyvosti-zakarpatskoh-pysankarstva-FOTO> (ostannij vizy`t 17 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).
26. «Charivny`j svit py`sanky`» vy`vchaly` i tvory`ly` mali zakarpatsi // <http://kultura.uz.ua/index.php/13-charivnyi-svit-pysanky-vyvchaly-i-tvoryly-mali-zakarpatsi> (ostannij vizy`t 17 grudnya 2018 r.). (in Ukrainian).

SUMMARY

POPULARIZATION OF THE ART OF EASTER EGG PAINTING (ON THE EXAMPLE OF THE TRANSCARPATHIAN MUSEUM OF FOLK ARCHITECTURE AND LIFE)

V. Kotsan (Uzhhorod)

The article deals with the forms and methods of popularizing the art of easter egg painting on the example of the activity of the Transcarpathian museum of folk architecture and life. The author describes the following forms of cultural and educational work of the museum as master-klasy (for pupils and students, orphaned children) and exhibitions (thematic, exhibition-contests, family contests). Master classes are held as local craftsmen, as masters of Easter eggs from other regions of Ukraine. Every year, the museum hosts master classes for organized groups of visitors, regional master classes for children deprived of parental care. The thematic-exposition plan of the annual Easter exhibition is constantly being improved, the exposition material is changing. Masters from all districts of the region, students and teachers of the Transcarpathian Academy of Arts, museum staff are involved in organizing and holding the exhibition. Private collections are used as an exposition material, along with author works and museum collections. Along with master classes and exhibitions, family pianists contests are held.

The article gives examples of museum staff presentations on easter eggs, the use of easter eggs in festivals, museum holidays. The publishing activity of the museum is an auxiliary material for rysoplant actions aimed at popularizing the Easter egg painting. By easter holidays museum staff prepared and published an exhibition catalog,

a special set of coloring for schoolchildren, who also act as one of the popular forms of easter eggs in Transcarpathia.

Keywords: pysanka, pysankarstvo, decoration, master-class, masters, exhibition, family competition, festival, museum holiday, publishing products.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Писанки Ольги Жулій (м. Львів) на виставці «Світ писанки» в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту.

Рис. 2. Писанки Жужанни Гайдош (м. Мукачево) на виставці «Світ писанки» в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту.

Рис. 3. Майстер-клас із виготовлення писанки – «крапанки».

Рис. 4. Відкриття IV виставки «Світ писанки – 2018» у Закарпатському музеї народної архітектури та побуту. 29 березня 2018 р.

ЗЛОЧИНИ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ В ПЕРІОД ПРЕВЕНТИВНОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Леньо П. Ю. (Ужгород)

У статті, на основі архівних матеріалів, розкривається маловідома проблема злочинних діянь червоноармійців на території Закарпатської України. Серед документів: скарги цивільного населення, реляції органів влади, розслідування обставин справи. Архівні відомості підтвердили інформацію, яка міститься в усно-історичних джерелах. Автор приходять до висновку про систематичний характер сваволі вояків на всій території Закарпаття, які нерідко поводитися з місцевим населенням, не як «визволителі», а завойовники. Отримані в результаті дослідження відомості дозволяють скоригувати романтизований образ «визволителів» та створити більш реалістичний образ червоноармійців.

Ключові слова: превентивна радянська окупація, Закарпатська Україна, Червона Армія, «визволителі», реквізиції, пограбування, злочини, розслідування, скарги постраждалих, військова та цивільна адміністрація.

Постановка проблеми. Радянське покоління 1950-х – поч. 1980-х рр., зростало на книжках та фільмах про подвиги радянських воїнів, які врятували світ від «коричневої чуми». Позитивна глорифікація Червоної Армії в країні Рад була безальтернативним каноном, хоча про злочинні діяння червоноармійців в роки Другої Світової війни ще на поч. 1960-х рр. згадував югославський комуністичний діяч Мілован Джилас у відомій автобіографічній книзі «Бесіди зі Сталінім» [13]. Однак закордоном до кін. ХХ ст. ця тема мало приваблювала дослідників. Серед імовірних причин: небажання псувати відносини з країною, яка найбільш постраждала від війни – СРСР (тим більше в пору «розрядки» напередодні розвалу Союзу); відносна «недавність» війни та культивуване почуття провини у німців; відсутність бажання ділитися спогадами у численних жертв червоноармійського насилля, а також замалий строк для усвідомлення отриманої колективної травми.

Аналіз публікацій. Тільки від 1990-х рр. з'являються матеріали про злочини Червоної Армії. Серед найбільш відомих: щоденник і книга спогадів Габрієлі Кьопп [17], дослідження авторитетного британського історика Ентоні Бівора [11]. Ясна річ, що викриття злодіянь червоноармійців негативно сприйняли на теренах колишнього Радянського Союзу, де міф про Велику Вітчизняну війну не допускав сумнівів щодо їх морально-етичних якостей. Навіть зараз мобілізаційний потенціал цього міфу активно використовують в якості фундаментальної основи державної ідеології та громадянської ідентичності в Росії [12]. Згаданий міф у тій чи іншій формі до сьогодні фігурує також у вітчизняному історичному гранд-нарративі, та його регіональних версіях.

Як наслідок, на пострадянському просторі зустрічаємо не надто багато рефлексій щодо цієї теми. Серед доступних варто виділити шокуючі мемуари учасника війни Ніколая Нікуліна [20], які викликали жваве обговорення, а також відверту книгу Леоніда Рабічева [21]. Вони похитнули усталений міф про славу та визвольну Червону Армію, хоча загалом лишилися маловідомими широкій аудиторії.

Що ж до закарпатської краєзнавчої літератури, то вона теж хвибує на висвітлення заданої проблематики. Прихід радянських військ на терени краю подається зазвичай в рамках офіційного історичного дискурсу. Його типові положення містяться в досі поважній книзі «Закарпатська область» із фундаментальної серії «Історія міст та сіл УРСР», яка служить еталоном при написанні історичної частини локальних краєзнавчих монографій.

Цей еталон описує прихід «визволителів» при-

близко наступним чином (дозволю собі подати його в гіперболізованій формі): місцеве населення з нетерпінням чекало братів-визволителів та зустрічало його хлібом та сіллю. Після цього радісні вояки Червоної Армії фотографувалися з щасливими закарпатцями, записували до своїх лав добровольців і вже разом виганяли німецьких та угорських окупантів. Авторитет панівного історичного гранд-нарративу настільки впливовий, що типовий сюжет про прихід «визволителів», які врятували закарпатців від угорсько-фашистського панування та окупації знаходимо в усіх місцевих історіях сіл, які написані краєзнавцями-ентузіастами. Оскільки їх опубліковано вже чимало, у списку літератури вміщую окремі з них [14; 15; 16; 23; 23].

Попри повторення згаданого кліше ці ж такі монографії нерідко містять спогади старожилів, які суттєво доповнюють та нерідко заперечують озвучений вище сценарій приходу радянської армії. І саме з усних свідчень очевидців помітно, що історичний досвід корінного населення Закарпаття відрізняється від усталеної візії української історії [2-10]. Ці спогади та життєві історії оповідачів окреслюють контури місцевої контр-пам'яті щодо подій Другої світової війни, приходу червоноармійців, радянської [18]. Вони містять свідчення про розбій та грабунки, гвалтування, випадки побиття представників цивільного населення, що, однак, не стало предметом узагальнення в локальних нарративах. У них дотепер «визволителям» поблажливо вибачають гріхи та проступки, хоча критично аналізують, скажімо, радянську репресивну політику кін. 1940-х – поч. 50-х рр. І подібно до радянських часів, дивним чином не акцентують увагу на фактах, коли червоноармійці забирали у місцевих селян останню худобу, чого не дозволяли собі німецькі чи угорські війська.

Мета. Загалом, метою цієї статті могла стати спроба реконструкції злочинних діянь червоноармійців на теренах краю за допомогою усно-історичних джерел. Однак, хоча у вітчизняних дослідженнях дедалі активніше залучають живі історії людей, справедливим є зауваження, що для об'єктивної реконструкції минувшини їх слід перевіряти та підкріплювати насамперед архівними документами. Таким чином впливає завдання даного дослідження – висвітлити, на основі архівних матеріалів, маловідому проблему про негативні наслідки перебування радянської армії на теренах Закарпатської України в 1944-45 рр. Вибрані хронологічні межі обґрунтовую тим, що в цей період саме військові володіли найвищою владою й вирішували основні питання устрою цієї території [19, с. 80, 86], аж допоки край не став звичай-

ною областю УРСР на початку 1946 року [19, с. 163].

Виклад основного матеріалу. В основу статті лягли насамперед матеріали окремої архівної справи з фонду Президії Народної Ради Закарпатської України (далі НРЗУ) [1, арк. 2-37]. Багато документів мали гриф «таємно» і «цілком таємно». Більшість стосуються перших повоєнних місяців (кінець літа – осінь 1945 року), однак деякі відсилають та згадують події річної давності, коли на території краю відбувалися бойові дії між гітлерівськими та радянськими військами. Серед матеріалів: скарги та заяви потерпілих, описи втраченого майна, документи та звіти розслідувань, реляції НРЗУ до керівництва військових гарнізонів, листування й подання військового прокурора тощо. На аркушах справи помітні сліди кількох виправлень їх порядкової нумерації, тобто імовірно деякі документи було вилучено або знищено.

Ця справа не надто велика – 27 документів на 36 аркушах, однак їх достатньо для уявлення масштабу злочинності пов'язаних із діяльністю вояків Червоної Армії на теренах краю. Вони переконують, що в 1945 році армійське свавілля щодо мирних жителів було звичним явищем, яке мало не тільки індивідуальний характер, але іноді санкціонувалося й військовим командуванням.

Скарги на діяльність вояків надходили з населених пунктів наступних округів: Хустського, Волівського (суч. Міжгірський р-н), Мукачівського, Перечинського, Свалявського, Севлюшського (суч. Виноградівський р-н), Тячівського, Велико-Березнянського, Ужгородського (тобто мова йде про 9 з 13 районів сучасної Закарпатської області). Відсутність у справі документів з інших округів не означає, що там не було зловживань військовими своєю владою. Зокрема, усні джерела оповідають про випадки крадіжок та розбою й гвалтувань у всіх округах [2-10]. Їх масштаб був навіть вищим у випадку угорських сіл Берегівського, Виноградівського та Ужгородського округів. Адже одразу після «визволення» у листопаді 1944 року там здійснили трудову мобілізацію, а по суті депортацію, угорців чоловічої статі віком від 18 до 55 років, залишивши жінок, дітей та чоловіків похилого віку, які не могли чинити опір воякам [19, с.146-147].

Значна частина індивідуальних чи колективних скарг-заяв із матеріалів архівної справи описує випадки:

- пограбування приватних квартир (міста Ужгород, Хуст) [1, арк. 26-27, 31-32].
- випасання армійських коней на селянських ділянках засіяних житом чи пшеницею, озимою культурою, косовицею (села Крива, Верхній Студений, околиці міст Хуста та Мукачева) [1, арк. 17, 19, 33-34, 35];
- вилучення сіна у розмірах понад норму т. зв. «добровільного фуражування»; крадіжку худоби, птиці; нищення матеріалів для ремонту школи, нанесення фізичних побоїв як чоловікам, так і жінкам (села Уклин, Чепи) [1, арк. 18, 25];
- реквізиції селянських коней та упряжі до них (села Кострино і Солотвино, м. Тячів) [1, арк. 20, 29, 36].

До речі, у документі з с.Кострино йдеться про випадок насильної реквізиції червоноармійцями всіх селянських коней разом з упряжжю ще в жовтні 1944 р. Селяни, вичитавши у обласній газеті «Закарпатська Україна» (число № 122 від 18 вересня), що Червона Армія дарує коней на потреби краю, звернулися до голови НРЗУ в надії, що їм виділять «по одній конині», бо їм (хліборобам) нема чим обробляти землю.

Як правило, такі випадки траплялися в околицях населених пунктів, неподалік місця дислокації армійських частин/гарнізонів, представники яких забезпечували потреби армії не рахуючись із правом власності місцевого населення. З огляду на ті буремні часи вчинки червоноармійців не були чимось незвичайним, як для території, де ще не так давно відбувалися бойові дії. Однак архівні матеріали свідчать, що військовики відбирали не лише продовольство для себе чи фураж для коней, але й особисті речі краян або казенне майно. Зокрема, в с. Тур'я Ремета, солдати із в/ч № 33073 забрали канцелярські меблі, які належали сільському народному комітету с. Раково. Про це відомо із заяви на ім'я голови НРЗУ Івана Туряниці з проханням сприяти поверненню майна [1, арк. 16].

Подібний випадок, згідно свідчення директора державної швейної фабрики Адольфа Лебовича, стався в м. Хуст [1, арк. 15, 24]. Вояки із штабу 242-ї гірсько-стрілецької Таманської дивізії, яка дислокувалася в місті, погрожуючи сторожу зброєю винесли з приміщень фабрики столи й електроприлади. У той же період солдати регулярно грабували населення сусідніх сіл по наводці обізаних жителів, які орієнтували їх на більш заможних людей, тобто куркулів [7]. Логічно припустити, що крадіжка меблів чи речей передбачала організацію їх скупки й перепродажу, що неможливо вчинити без посередництва корінних краян. Загалом, факти підштовхують до думки про налагоджену кооперацію солдат із місцевими ділками. До речі, за роки спілкування із людьми з усіх районів області, ми зустріли зовсім небагато свідчень про випадки пограбування місцевих жителів німецькими чи угорськими вояками, тоді як про привласнення речей червоноармійцями ходять цілі легенди.

Як слідує із кількох документів військового прокурора, майора юстиції на прізвище Разно (у матеріалах відсутні його ініціали), власники квартир та будинків у м. Хуст регулярно скаржилися з приводу пиятики червоноармійців, а також зниклих речей [1, арк. 23-24, 26-27]. Підозрювали при цьому гарнізонних офіцерів або їх шоферів чи ординарців. Оскільки доказів, зазвичай, не знаходили, а військовий прокурор вірив насамперед словам червоноармійців, а не заявників, то траплялося, що потерпілих обвинувачували у наклепі на офіцерів Червоної Армії й притягували до судової відповідальності. Прокурор Разно наводить приклади, коли постраждали імітували своє пограбування, тоді як насправді самі приховували своє нібито украдене майно.

Чи дійсно це було так – неясно, однак зниклі речі іноді знаходили після проведення бесіди, обшуків та допитів. Оскільки радянські методи «добування» свідчень зазвичай були дуже негуманні, то їх варто перевірити шляхом опитування учасників тих подій, що представляється мало можливим за давністю часу. Із матеріалів справи, до речі, помітно, що військовий прокурор та представники гарнізонної влади нерідко уникали з розслідуванням, затягували слідство або закривали справи [1, арк. 21-24]. Практикували втрату надісланих на розгляд документів, критикували дії слідчих, які проводили первісне розслідування злочинів, висловлювалися сумніви у вірному оформленні заяв потерпілих і т.д.

Масштаби злочинності армійців дислокованих у тому ж таки Хустському окрузі засвідчують кілька документів із грифом «цілком таємно». В межах округу діяли групи бандерівських формувань, які завдавали цивільному населенню значні незручності [7]. Однак, архівні матеріали, можливо, дещо реабі-

літують бандерівців [1, арк. 37]. Згідно розсекреченої справи, в місцевому гарнізоні знайшовся підприємливий та ініціативний офіцер із 900-го стрілецького полку згадуваної вище 242 дивізії. Цей капітан Леонід Сават'єв разом із 25 солдатами, користуючись службовим автомобілем, під виглядом бандерівців організував грабж жителів сіл округи (Драгово, Золотарьово, Сокирниця, Салбодош) наприкінці вересня 1945 року. Історія їх виявлення та затримання нагадує детективний трагікомічний сюжет із втечею, переслідуванням, спробою вбивства міліціонера із с. Сокирниця, пограбуванням учителя із с. Драгово, у якого відняли гроші й роздягли, забравши взуття та одяг (в т.ч. підтяжки) [1, арк. 37]. До честі військової прокуратури, цей випадок не «заминали», а відправили на розгляд до суду, щоправда подальша доля справи невідома.

Усі згадані вище випадки виявляють приклади низового (горизонтального) свавілля армійців. Однак було кілька справ, які показали вертикальний характер протиправної діяльності, тобто були наслідком не спорадичних вчинків солдат чи навіть офіцерів з метою особистого збагачення, а реалізацією рішень більш високого командного чину.

Зокрема, цікавим документом, який розкриває ієрархію відносин цивільної та військової влади, є доповідна записка завідуючого земельним відділом Мукачівського народного комітету на ім'я голови НРЗУ [1, арк. 33-34]. У ній йдеться, що деякі частини мукачівського гарнізону (зокрема, полк під командуванням полковника Бихова) самовільно займають будинки та землі, попри категоричні протести представників цивільної адміністрації, які пропонували альтернативні локації. У результаті прилаштування захоплених земель під потреби військової частини, вояки почали знищувати цінні виноградники на Червоній горі та деякі будови у с. Росвигово, виселяти людей. Крім того, з метою охорони артилерійських складів у с. Черник, військова комісія постановила встановити довкола них 400-метрову заборонну зону із знесенням усіх наявних споруд та 5-км заборонний район, який мав охопити більшу частину Мукачєва. У доповідній записці її автор з цього приводу дуже дивується, оскільки попередники – чехословацькі та угорські військові для безпеки цих самих складів боєприпасів таких заходів не потребували.

Як аргументував урядовець – ці та інші дії вояків унеможливили майбутні плани запланованої широкої індустріалізації міста. Крім того, втрачалися десятки гектарів кращих територій відведених для ведення городництва, на які розраховувала цивільна адміністрація для забезпечення мукачівців продуктами сільського господарства. У цій же записці була скарга на начальника Мукачівського гарнізону. Той заявив, що якщо комісія згаданої військової частини прийде до висновку про необхідність проведення додаткових заходів необхідних для військових потреб (зокрема знищення всіх виноградників на Червоній Горі чи горі Галіш), то їх буде вчинено не зважаючи на наслідки.

Ще одна справа, яка фігурує під грифом таємно, вражає навіть на тлі згаданих випадків [1, арк. 2-14]. Представник Тячівського окружного народного комітету на прізвище Чередніченко у доповідній записці на ім'я Івана Турянця описує «бойовий» шлях одного із полків I-го кавалерійського корпусу, який здійснював передислокацію з Угорщини до м. Станіславів (суч. Івано-Франківськ) [1, арк. 2-3]. На початку жовтня 1945 р., слідуючи маршрутом з м. Тячева у напрямку пункту призначення, ця військова частина зупинилася перепочити на кілька днів в с. Дубово-

му, де пограбувала 192 родини. Особовий склад кавалерійського полку зазвичай налічував приблизно 900 чол. Населення Дубового наприкінці війни мало орієнтовно від 3.5 до 4 тис. жителів. Вранці 3 жовтня полк вирушив далі, де така ж доля спіткала наступні села: Красношори (суч. Красна), Брустури (суч. Лопухів), Усть-Чорна та ін.

Співробітники опергрупи НКДБ з лейтенантом Комісаровим та полковником Пушкіним з прикордонної частини НКВС намагалися затримати порушників. Однак командир військової частини відмовився їх видати, так само як і назвати своє прізвище чи повідомити номер частини. Більш того, він заявив, що отримав наказ від командира корпусу (Героя Радянського Союзу генерал-майора Баранова) – на шляху слідування починаючи від м. Тячева забирати у цивільного населення їжу і речі, проводити арешти, а якщо буде необхідність то ще й виконувати розстріли. Чередніченко вимагав негайно повідомити про подію Лева Мехліса, який був на той момент членом Військової Ради Прикарпатського воєнного округу, щодо дій по затриманню полку на шляху слідування й поверненню людям майна. Також вимагалось призначити розслідування за участі військового прокурора.

У справі є копія протоколу, оригінал якої завірив голова СНК Дубового – Дмитро Подольський [1, арк. 3-8]. Протокол містить список прізвищ постраждалих, їх адреси та поіменний перелік втраченого майна. Серед награваного, окрім продуктів харчування та сіна для коней фігурували: вулики із бджолами, жіночі плаття, спідниці, платки, різний посуд, рушники, простирадла, ковдри, скатертини, взуття, годинники, гроші (угорські пенге та рублі) і т.д.

Окремий документ [1, арк. 12-14] висвітлює розслідування, яке 4 жовтня здійснив тячівський прокурор Г.Добряков. Він вислухав начальника райвідділу держбезпеки лейтенанта Комісарова та голову місцевого СНК, а також опитав жителів села і у результаті відтворив ситуацію наступним чином.

У с. Дубовому кавалерійський полк відпочивав два дні – 1 та 2 жовтня. Його командир вимагав у голови села тонну м'яса та 15 тон сїна. Останній отримав вказівку від окружної влади нічого не давати без оформленого належним чином наряду. Однак військові відібрали 15 тон сїна, 1 бика, 1 теля та 26 овець. На вимогу вони видали розписку за підписом лейтенанта Греховодова, але без зазначення військової частини. До того ж, на відгиску пальцем був змазаний номер військової частини, так щоб його неможливо було розгледіти. Крім зазначеного, арміїці відібрали від селян ще понад 30 тон сїна, яке частково згодували коням, частково спалили чи забрали з собою. Як наслідок, дубівчани опинилися без запасів сїна на зиму.

Однак на цьому їх біди не закінчилися. Перед виходом на маршрут, військові пограбували селян, серед яких був навіть один поранений воїн-доброволець. Група представників держбезпеки та прикордонники наздогнали полк, однак його командир та начальник штабу відмовилися називати номер частини й видати винуватців, заявивши, що чужого майна ніхто не брав, а зупинятися для розслідування не мають права, бо мусять слідувати на місце дислокації. Вони натякнули, що мали орієнтовку, згідно якої дубівчани підтримують бандерівців, а тому червоноармійці мали намір обстріляти село, перед тим як стати на відпочинок 1 жовтня.

Матеріали свого розслідування тячівський прокурор надіслав вищим посадовцям з пропозицією діяти на їх розсуд вочевидь не бажаючи розбиратися з військовиками самотужки. Добряков згадує також

бандерівців, які дійсно промишляли в околицях сусідніх сіл. Він пропонує провести ретельне розслідування щодо пограбування селян червоноармійцями, щоб була злочини бандерівців не приписали Червоній Армії. Також він звертає увагу, що слід покарати винуватців грабунку, оскільки це спричиняє негативне відношення з боку місцевого населення, а також утруднює виконання держпостачань.

Очевидно, що наведена вище невдала спроба місцевої влади розібратися із червоноармійцями демонструє конфлікт між органами держбезпеки, внутрішніх справ з одного боку та армією з іншого, представники якої не встигли перейти в «крежим» мирного часу. Яким чином вирішилася справа із винуватцями невідомо. Що ж до населення Дубового, то представники окружної влади клопотали до очільника НРЗУ Івана Туряниці з приводу компенсації та допомоги постраждалим напередодні зими.

Висновки. Отримані у результаті дослідження відомості дають можливість скоригувати обриси північного історичного дискурсу, який до тепер відтворює певні радянські кліше. Зокрема, майже не відбулося критичного осмислення усталених поглядів на «визволителів» Закарпаття. Чи не єдиним виклю-

ченням є недавня монографія В. Міщанина, де згадується про злочини військових, щоправда не у період Закарпатської України, а коли вона стала звичайною областю УРСР [19, с. 165-166].

Опрацьовані у ході вивчення документи підтверджують усно-історичний матеріал, який свідчить, що в період превентивної радянізації краю злочинні дії червоноармійців не були випадковим явищем. Військова адміністрація тоді мала значно більше влади, ніж органи держбезпеки і внутрішніх справ та цивільні установи Закарпатської України. Це проявлялося не тільки у впливі на прийняття політичних рішень, але й неконтрольованих владою злочинних діяч червоноармійців, які на території Закарпаття нерідко поводитися радше як завойовники, а не «визволителі». Високий рівень злочинності був характерним для солдат та молодших офіцерів, які вочевидь співпрацювали із місцевим кримінальним контингентом. Крайова цивільна влада і особливо НРЗУ намагалася залагодити наслідки злочинів та попередити випадки сваволі червоноармійців. Однак це не завжди вдавалося, тим більше, що військовий прокурор чи керівництво гарнізонів зазвичай доклали зусиль, щоб відстояти своїх солдат чи офіцерів.

Список використаних джерел

1. Державний архів Закарпатської області. Ф. Р-14. Оп. 1. Спр. 192. Повідомлення громадян та голів сільських Народних комітетів про збитки, нанесені частинами Червоної Армії на території Закарпатської України та листування з військовою прокуратурою по цьому питанню (4 жовтня 1945 - 30 грудня 1945). На 36 арк.
2. Балог Г.В. 1937 р.н. Записав П.Леньо 17.07.2018 р. в с. Шаланки Виноградівського району Закарпатської обл.
3. Говдан І.Ф. 1938 р.н. Записав П.Леньо 20.12.2015 р. в с. Ореховиця Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
4. Дутчук О.М. 1940 р.н. Записав П.Леньо 8.07.16 р. в с. Луг Рахівського р-ну Закарпатської обл.
5. Колодій І.С. 1930 р.н. Записав А.Вашкеба 3.07.2015. р. в с. Оноківці Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
6. Коштура М.Ю. 1933 р.н. Записала Л.Сас 25.04.2015 р. у с. Зняцьово Мукачівського району Закарпатської області.
7. Липей П.І. 1938 р.н. Записав П.Леньо 6.07.2018 р. в с. Широке Виноградівського р-ну Закарпатської обл.
8. Міллер І.І. 1928 р.н. Записав П.Леньо 29.04.2014 у с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл.
9. Павлючок М.В. 1927 р.н. Записав П.Леньо 6.07.2017 р. в с. Лазещина Рахівського р-ну Закарпатської обл.
10. Цубера І.В. 1927 р.н. Записала А. Мадар 2.03.2019 р. в с. Дубове Тячівського р-ну Закарпатської обл.
11. Бивор Э. Падение Берлина. 1945. М. : ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига», 2004. 622 с.
12. Гудков Л. «Память» о войне и массовая идентичность россиян / Память о войне 60 лет спустя. Россия, Германия, Европа. М. Новое литературное обозрение, 2005. С. 83-103.
13. Джилас М. Беседы со Сталиным / Лицо тоталитаризма. М. : Новости, 1992. С. 10-158.
14. Дутчук О. Село Луг над Тисою і Кісвою. Ужгород : Видавництво «Карпатська вежа», 2011. 219 с.
15. Керчан О. Олешник – Егреш. Село на Виноградщині. Ужгород : Видавництво В.Падяка, 2004. 116 с.
16. Кобаль А., Фегир В. Заріччя. Історико-краєзнавчий нарис. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. 80 с.
17. Кюпп Г. Навіщо я народилася дівчинкою? : сексуальні «подвиги» радянських визволителів. К. : Гамазин, 2011. 160 с.
18. Леньо П. «Визволителі», «окупанти» та «інші» у спогадах закарпатців міжвоєнного періоду та часи війни // Етніка Карпат. 2017. № 2. С. 45-55.
19. Міщанин В. Радянізація Закарпаття 1944-1950 рр. Ужгород : РІК-У, 2018. 644 с.
20. Никулин Н.Н. Воспоминания о войне. М. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2008. 244 с.
21. Рабичев Л.Н. Война все спешет. Воспоминания офицера-связиста 31 армии. 1941-1945. М. : ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. 254 с.
22. Росоха М.І. Березово – колиска моєї душі. Художньо-документальні оповіді та матеріали. Ужгород : ПП Данило С.І., 2014. 192 с.
23. Фегер М. Життєва стежина: поезії, легенди, перекази, спогади. Ужгород : Патент, 2013. 225 с.

References

1. DAZO. F. R-14. Op. 1. Spr. 192. Povidomlennja ghromadjan ta gholiv siljsjkykh Narodnykh komitetiv pro zbytky, nanesenі chastynamey Chervonoj Armiji na terytoriji Zakarpatsjkoj Ukrajinjы ta lystuvannja z vijsjkovoju prokuraturoju po cjomu pytannju (4 zhovtnja 1945 - 30 ghrudnja 1945). Na 36 ark. (in Ukrainian).
2. Balogh Gh.V. 1937 r.n. Zapysav P.Lenjo 17.07.2018 r. v s. Shalanky Vynohradivsjkogho rajonu Zakarpatsjkoj obl. (in Ukrainian).
3. Ghovdan I.F. 1938 r.n. Zapysav P.Lenjo 20.12.2015 r. v s. Orikhovycja Uzhghorodsjkogho r-nu Zakarpatsjkoj obl. (in Ukrainian).
4. Dutchuk O.M. 1940 r.n. Zapysav P.Lenjo 8.07.16 r. v s. Lugh Rakhivsjkogho r-nu Zakarpatsjkoj obl. (in Ukrainian).
5. Kolodij I.S. 1930 r.n. Zapysav A.Vashkeba 3.07.2015. r. v s. Onokivci Uzhghorodsjkogho r-nu Zakarpatsjkoj obl (in Ukrainian).
6. Koshtura M.Ju. 1933 r.n. Zapysala L.Sas 25.04.2015 r. u s. Znjacjovo Mukachivsjkogho rajonu Zakarpatsjkoj oblasti. (in Ukrainian).
7. Lypej P.I. 1938 r.n. Zapysav P.Lenjo 6.07.2018 r. v s. Shyroke Vynohradivsjkogho r-nu Zakarpatsjkoj obl. (in Ukrainian).
8. Miller I.I. 1928 r.n. Zapysav P.Lenjo 29.04.2014 u s. Boghdan Rakhivsjkogho r-nu Zakarpatsjkoj obl. (in Ukrainian).
9. Pavljuchok M.V. 1927 r.n. Zapysav P.Lenjo 6.07.2017 r. v s. Lazeshhyna Rakhivsjkogho r-nu Zakarpatsjkoj obl. (in Ukrainian).
10. Cubera I.V. 1927 r.n. Zapysala A. Madar 2.03.2019 r. v s. Dubove Tjachivsjkogho r-nu Zakarpatsjkoj obl. (in Ukrainian).
11. Bivor J. Padenie Berlina. 1945. M.: ООО «Izdatel'stvo AST», ООО «Tranzitkniga», 2004. 622 s. (in Russian).
12. Gudkov Lev. «Pamjat'» o vojne i massovaja identichnost' rossijan / Pamjat' o vojne 60 let spustja. Rossija, Germanija, Evropa. M. Novoe literaturnoe obozrenie, 2005. S. 83-103. (in Russian).
13. Dzhilas M. Besedy so Stalynim / Lico totalitarizma. M. : Novosti, 1992. S. 10-158. (in Russian).

14. Dutchuk O. Selo Lugh nad Tysoju i Kisvoju. Uzhghorod: Vydavnyctvo «Karpatsjka vezha», 2011. 219 s. (in Ukrainian).
15. Kerechan O. Oleshnyk – Eghresh. Selo na Vynohradivshhyni. Uzhghorod: Vydavnyctvo V.Padjaka, 2004. 116 s. (in Ukrainian).
16. Kobalj A., Feghyr V. Zarichchja. Istoryko-krajeznachyj narys. Uzhghorod: VAT «Vydavnyctvo «Zakarpattja», 2004. 80 s. (in Ukrainian).
17. Kjoop G. Navishho ja narodylasja divchynkoju? : seksualjni «podvyghy» radjansjkykh vyzvoliteliv. K.: Ghamazyn, 2011. 160 s. (in Ukrainian).
18. Lenjo P. «Vyzvoliteli», «okupanty» ta «inshi» u spoghadakh zakarpatciv mizhvojennoho periodu ta chasy vijny // Etnika Karpat. 2017. № 2. S. 45-55. (in Ukrainian).
19. Mishhanyn V. Radjanizacija Zakarpattja 1944-1950 rr. Uzhghorod: RIK-U, 2018. 644 s. (in Ukrainian).
20. Nikulin N.N. Vospominanija o vojne. M. : Izd-vo Gos. Jermitazha, 2008. 244 s. (in Russian).
21. Rabichev L.N. Vojna vse spishet. Vospominanija oficera-svjazista 31 armii. 1941-1945. M : ZAO Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2010. 254 s. (in Russian).
22. Rosokha M.I. Berezovo – kolyska mojeji dushi. Khudozhnjo-dokumentaljni opovidi ta materialy. Uzhghorod : PP Danylo S.I., 2014. 192 s. (in Ukrainian).
23. Fegher M. Zhyttjeva stezhyna: poeziji, leghendy, perekazy, spoghady. Uzhghorod: Patent, 2013. 225 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

CRIMES OF THE RED ARMY DURING THE PERIOD OF PREVENTIVE SOVIETIZATION OF TRANSCARPATHIAN UKRAINE

P. Leno (Uzhhorod)

In the article, the author investigates the crimes of the Red Army in Transcarpathia in 1944-1945. It was a time, when preventive Sovietization was carried out in the region, the purpose of which was to ensure the process of incorporating Transcarpathia into Soviet Ukraine. The basis of this scientific work are archival materials of the Transcarpathian regional archive (DAZO), as well as oral-historical sources. The archival documents contain: complaints of the injured population, materials of official investigations, documents of the People's Council of Transcarpathian Ukraine (NRZU), military prosecutor's office and authorities of villages and cities. Declassified archival data give an idea of the scale of criminal activity of Soviet soldiers and officers in the territory of Transcarpathia in the period, when the military administration had the highest power compared to civilian authorities. Evidence suggests that crimes existed both at the horizontal (grass-roots level) and vertically, when they were committed as a consequence of the orders of the senior officers, for example, regiment or garrison commander. In addition to the common requisition of food and feed, soldiers, using weapons, robbed civilians for personal enrichment, which undermined the authority of the new communist government. Representatives of the civil administration (especially the People's Council of Transcarpathian Ukraine) tried to level out the consequences of the criminal activities of the Red Army, but in the confrontation with the military power the positive result was not always successful. The data obtained as a result of the research allow us to change the existing romanticized clichés about “the Liberators” and create a more realistic image of the Red Army of the study period.

Keywords: preventive Sovietization, Transcarpathian Ukraine, Red Army, «the Liberators», requisitions, robbery, crimes, investigations, resident's complaints, military and civil administration.

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: 904(477)'04:2-523.4

DOI: [https://doi.org/10.24144/2523-4498.1\(38\).2018.159874](https://doi.org/10.24144/2523-4498.1(38).2018.159874)

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЦЕРКОВ ЗАКАРПАТТЯ У 2017 РОЦІ

Мойжес В.В. (Ужгород)

У 2017 році археологічна експедиція Ужгородського національного університету провела дослідження двох середньовічних церков, які у XVI ст., під час подій Реформації, перейшли до протестантської громади. Розташовуються вони в селах Батфа та Паладь-Комарівці (Ужгородський район Закарпаття). Метою наукових робіт було уточнення хронології і встановлення стратиграфії пам'яток, а також виявлення архітектурних складових, зокрема, залишків сакристії чи початкової апсиди. У результаті був отриманий ґрунтовний матеріал, зібрано вагому колекцію знахідок, що хронологічно охоплює кінець XIII – XVIII ст. Наразі, за наявними археологічними даними час зведення церков можна віднести до рубежу XIII-XIV ст. Однак, задля уточнення, є необхідність провести додаткові дослідження.

Ключові слова: середньовічна церква, археологічні дослідження, апсида, неф, сакристія, крипта, поховання, знахідки.

У 2017 році археологічна експедиція Ужгородського національного університету провела дослідження двох середньовічних церков, які знаходяться в Ужгородському районі Закарпаття. Метою цих наукових робіт було уточнення хронології і встановлення стратиграфії пам'яток, а також виявлення залишків ранніх архітектурних складових.

Першим об'єктом експедиції стала церква, що розташована в с. Батфа (рис. 1). Найбільш рання згадка в письмових джерелах про цей населений пункт зустрічаємо під 1271 роком, як *Vatua*. Пізніше, в документах папської десятини за 1332 та 1337 роки, які вже свідчать про існування тут церкви, село згадується як *Vacba* та *Patwa* відповідно, і тільки з 1427 року фігурує назва *Bathfa* [7, 25].

Відомо, що першими власниками села був рід Батфаї, але вже на початку XV ст., шляхом обміну, його отримали Другети. У середині XVI ст. селом володіли Балаж Пошаї, Янош Дече (Дачо) та Андраш Неметі, а з кінця XVII ст. частку села отримує рід Палоці Горват, який у подальшому відіграв велику роль в організації та діяльності церковної громади. Зокрема, Марія Палоці Горват була патроном цієї церкви і для її утримання та ремонтів передала значні пожертви [7, 25; 2, 122].

У XVI ст., під час Реформації, церква перейшла до протестантської громади. Перша відома згадка про місцевого реформатського священика відноситься до 1572 року [1, 15]. У 1616 році церква вже була материнською, а її філії розташовувались у сусідніх селах – Палло та Шишлівцях [2, 123; 7, 25]. У літературі наявна інформація про те, що під час подій Контрреформації церкву закрили, а для богослужіння була відкрита тільки після 1760 року [2, 124; 7, 25]. Поряд з цим відомий перелік імен реформатських священиків, що діяли в с. Батфа у XVII-XVIII ст. [1, 15-16; 2, 124-126; 7, 25-26].

За свої історію церква зазнала декілька перебудов та реконструкцій.

Так, у XV ст., у зв'язку з розширенням церкви, була побудована готична апсида. Закінчується вона трьома гранями та відокремлена від нефу стрілковою аркою. Внутрішня ширина апсиди складає 5,15 м, а довжина становить 5,3 м. В середині збереглося оригінальне готичне склепіння. Із зовнішньої сторони її стіни опираються на контрфорси (рис. 2).

Сам неф реставрували у 1667 та 1762 роках [7, 26], зокрема і розширили. Він прямокутної форми і його сучасні розміри становлять 10,25 x 5,3 м. Біля його західної стіни знаходяться хори. Ззовні неф по

кутам укріплений контрфорсами, а до південної стіни прибудований вхід до крипти, приміщення якої знаходиться під церквою (рис. 2). Відомо, що у 1867 році тут була похована Марія Палоці Горват та її брат Шімон Палоці Горват (1860 р.) [2, 125; 7, 26]. Нажаль, крипта була пограбована у середині XX ст. і знаходяться там вже тільки залишки від понижених поховань.

У 1858 році, завдяки пожертві Марії Палоці Горват, перед західним фасадом була зведена чотиригранна дзвіниця [7, 26]. Вона має три рівні. Перший її поверх є сучасним притвором. Увінчана дзвіниця дахом у стилі бароко (рис. 1-2).

Остання суттєва реконструкція церкви відбулась у 1910 році, яка, однак, привела до втрати художньої цінності цієї середньовічної споруди. Зокрема, в нефі було перебудоване склепіння та замінені гостроконечні вікна на прямокутні більшого розміру, а настінні фрески були частково зшкрябані, а частково зафарбовані [7, 26].

З огляду на поставлені перед експедицією завдання, досліджувалась ділянка з північної сторони апсиди. Тут був закладений розкоп, площею 24 м². У результаті проведених робіт було виявлено фундаменти від двох сакристій. Як встановлено, один із них виявився рештками ранньої, початкової сакристії, а другий був зведений пізніше, а саме – XV ст. коли відбулось розширення церкви (рис. 2). Також на площі розкопу було зафіксовано декілька поховань.

Матеріал, що був зібраний, досить чисельний. Він представлений уламками керамічного посуду XIV-XVII ст. Окрему групу знахідок становлять деталі від окуття книг. Зокрема, наявна кутова накладка нюрнберзького типу (рис. 3, 1). Більшість відомих таких оковок в Угорщині датуються кінцем XV ст. [12, 182], хоча розквіт виробництва ювелірних майстерень Нюрнберга припадає на 1500-1650 роки [12, 183]. Нумізматична колекція представлена номіналами Угорського королівства, Речі Посполитої, а також Австрії. Хронологічно монети охоплюють 1280/82 – 1780 роки (рис. 3, 2-9).

Отже, наразі, за наявним археологічним матеріалом, час зведення церкви можна віднести до рубежу XIII-XIV ст. Однак, задля уточнення, є необхідність провести додаткові дослідження, зокрема внутрішніх приміщень церкви.

Другим пунктом археологічних робіт була церква в с. Паладь-Комарівці, (знаходиться на чотирьох кілометрах південніше від с. Батфа). Розташована вона в центрі села на піщаному пагорбі природного

походження (рис. 4). У 1334 році церква вже згадується у списках папської десятичини [11, 252]. Зводився храм у романському стилі але за свою історію зазнав декілька перебудов та ремонтів. Сучасний вигляд він отримав у кінці XIX ст., коли у 1895 році, внаслідок реставраційних робіт його архітектуру суттєво змінили [11, 254].

Найбільш ранньою частиною церкви є її західна половина – неф з хорами та дзвіниця, яка зведена прямо над центром хорів. Вона увінчана витягнутим шпилем, що покритий гонтом, а під ним знаходиться ганок. В південній стіні нефу присутній замурований портал, що має стрічатку форму.

Стіни паладькомарівецької церкви товщиною біля 0,8 м і вимурувані з цегли, а фундамент, глибина якого становить 0,8-0,85 м, з ломаного каменю. Внутрішнє приміщення церкви має довжину 16 м, ширина становить 6 м, і є однаковою як для нефу, так і для апсиди. Перед західним фасадом церкви розташований притвор розміром 3 x 3,5 м. Апсида, що побудована у XV ст. з метою розширення церкви, закінчується трьома гранями. Її готичне склепіння обвалилося у 1650 році. Зовні стіни церкви упираються на контрфорси різного виду (рис. 5).

У 2006 році, під час реставраційних робіт всередині церкви були виявлені настінні розписи [5, 258; 4, 73]. Науковці їх датують першим десятиліттям XIV ст. [11, 257]. Нанесені вони на товстий шар вапна, який покриває цегляну кладку. Зокрема, зображення присутні на балюстраді хорів де зображений фрагмент сцени із легенди про Святого Ласло. Знизу він обрамлений широкою багровою смугою. З правого боку зображений Святий Ласло у латах, що бореться з половцем, п'яту якого сокирою ранив дівчина – Діва Марія (рис. 6).

На південній стіні нефу, на рівні хорів, знаходиться сцена зішестя Христа до пекла. Постаць Христа повернута вправо, він тримає у лівій руці корогву, а правою торкається до лівої руки бородатого чоловіка, поряд з яким стоїть жінка, увінчана короною. Позаду них, на темному фоні присутній напис – Люцифер, а з низу проглядаються ще декілька облич (рис. 7).

Навпроти, на північній стіні нефу, також знаходяться фрагменти розписів де простежуються голова з нимбом та фрагмент крилатого янгола.

До сьогоденішнього дня церква є діючою і з другої половини XVI ст. належить реформаторській конфесії. Під 1564 роком відома перша згадка про реформатського священика [1, 91]. Також відомо, що тут у 1575 році, в крипті, був похований реформат Ференц Салаї – березький жупан та капітан фортеці в Кішварді.

На контрфорсі, з правого боку від сучасного входу до церкви, прикріплена надгробна плита. Вона була винесена з церкви наприкінці XIX ст. На ній зображений герб Ференца Салаї – гербовий щит, в полі якого зображена рука, яка стискає в ліктьовому суглобі череп. Над щитом рука з мечем, а навколо рослинний орнамент. Під гербом присутня епітафія, зараз вже угорською мовою (латинський текст із-за пошкодження закритий):

Мандрівник, що замислившись дивишся на цей камінь,

Можеш побачити: його породила не доблесть славетних предків

Це його заслуга, чії благословенні останки

Вкриті тут: Ференц родове ім'я Салаї ...

У боях його супроводжувала велика сила, хоробрість,

Та героїчна вдача – подивись на його відзнаки!

Та отримав він достойну винагороду за заслуги:

Був на чолі комітату, керував військом,

Про його заслуги розповідають прихильники

Такі досягнення ніколи не вкрий темрява.

У Паладь-Комарівцях, виходячи з поставлених завдань, археологічна експедиція Ужгородського національного університету досліджувала як саме приміщення церкви, так і прилеглу до неї територію [8, 106-109].

У результаті в середині церкви були зафіксовані дві крипти. Перша крипта була виявлена в правій половині нефу (південній). Бокові стіни зведені з каменю, скріпленого розчином, а склепіння з цегли. Її внутрішні розміри: висота по центру – 2,0 м, довжина – 2,55 м, ширина – 2,2 м. В середині знаходяться дерев'яні труни, які лежать одна на одній у три ряди. Знизу їх утримують три залізних штирі, що розташовані поперек ім, рівномірно один від одного. З самого верху покоїться цинкова труна. Як встановлено, в ній похований граф Янош Бутлер. Його образ завдяки роману Калмана Міксата «Дивний шлюб» став загальновідомим.

Граф помер у 1845 році у с. Доборуска (суч. Руська, Словаччина), де володів палацом. Його рештки були поховані у Паладі (у 1943 році села Паладь та Комарівці були об'єднані в один населений пункт [11, 251]), про що свідчить запис у метриці: «7 травня. Вельмишановний граф Янош Бутлер Бардани. Помер у с. Доборуска. Покладений у склеп під Паладьською реформатською церквою де спочиває у віці 73 р., відспівали єпископ Мігаль Ясаї та деренівський і есенський священик Янош Ковач» [3, 328-329]. Згодом, у 1908 році, тіло графа ексгумували та переклали у цинкову труну [3, 329].

За наявним матеріалом та його аналізом, зведення цієї крипти відносимо до XVIII ст., можливо у 1729 році, коли відбулась велика реконструкція церкви, про що свідчить напис на східній стіні апсиди. Також встановлено окремі імена людей, тіла яких тут покояться – Карнер Ласло та Рейпаші Марія [8, 108].

Друга крипта виявлена в лівій половині нефу (північна). Вона значно меншого розміру. Бокові стіни також зведені з каменю, скріпленого розчином, а склепіння цегляне. Поховання всередині було відсутнє. В заповненні крипти знаходився піщаний ґрунт з будівельним сміттям, що потрапив сюди наприкінці XIX ст. Її розміри вказують на те, що вона була розрахована на одну труну (довжина – 2,3 м, ширина – від 0,7 до 0,85 м, висота по центру – 1,65 м). За хронологією ця крипта (на основі хронологічного визначення цегли зі склепіння) датується більш раннім періодом – другою половиною XVI ст. [8, 108]. Вважаємо, що тут був похований Ференц Салаї.

Окрім цього, всередині церкви було виявлено фундамент ранньої апсиди. Її внутрішня ширина становить – 3,6 м, а довжина складала 2,3 м. Таким чином, можемо стверджувати, що загальна внутрішня довжина початкової церкви становила 10,5 м (рис. 5).

Щодо дослідницьких робіт навколо церкви, то вони проходились на декількох ділянках. Окремої уваги заслуговує розкоп, що був закладений безпосередньо біля північної стіни апсиди. Тут виявлена кутова частина фундаменту від сакристії, яка наразі може датуватися XV ст. За стратиграфією встановлено, що фундамент доходив до центрального контрфорсу північної стіни нефу. Можемо припустити, що площа сакристії у XV ст., у зв'язку з розширенням церкви, була збільшена, а її східна стіна відсунута в бік новозбудованої апсиди майже на 3 м (рис. 5) [8, 108-109].

Також, на площі розкопу, як і на інших ділянках

навколо церкви, були зафіксовані поховання. Окремі з них були пошкоджені або зруйновані більш пізніми захороненнями та іншими перекопами.

За час проведення археологічних робіт була знайдена значна кількість артефактів XIII-XVIII ст. Вони представлені керамічним матеріалом (уламки посудин та кахлів), побутовими предметами, а також деталями одягу, прикрасами та монетами. Окремі предмети були виявлені в похованнях.

Зокрема, серед них виділяється шпилька, яка виготовлена зі срібла. Голівка прикраси – пустотілий шар діаметром 1,7 см, що розділений по горизонталі рифленим обідком на дві частини. Верхня частина увінчана циліндричним виступом, прикрашена оправами з невеличкими червоними камінцями та багато орнаментована наповненням дрібних кульок і ледь помітним тисненням у вигляді кружечків з насічками. Нижня частина без орнаменту, до неї прикріплена голка. Загальна довжина шпильки становить 11 см. (рис. 8, 1).

Використовувались такі шпильки для фіксації зачіски або головного убору. Користувались ними жінки міщанського та шляхетського прошарку [6, 219-246]. В науковій літературі подібні шпильки хронологічно визначаються переважно XVI-XVII ст. В нашому випадку шпилька відноситься до другої по-

ловини XVI ст.

Доволі багата нумізматична колекція. Вона була зібрана як у самій церкві, так і на прилеглий до неї території, а у двох випадках монети були виявлені в похованнях. Загалом це номінали Угорського королівства, Речі Посполитої, в тому числі васальної від неї Сілезії та земель окупованих Швецією, а також австрійські. Хронологічно вони охоплюють XIV – XVIII ст. (рис. 8, 2-9).

Цікавою є знахідка свинцевої торгової пломби, що прикріплювалась до сувою тканини. Її діаметр 2,1 x 2,2 см, а вага становить 11,42 гр. Походить вона з сілезького міста Хойнув та датується третьою чвертю XVI ст. [9, 200; 10, 447] (рис. 8, 10).

Таким чином, у результаті проведених археологічних робіт, отриманий чисельний та ґрунтовний матеріал. Були виявлені залишки стін складових початкової церкви та пізніших перебудов, досліджені крипти. Зібраний речовий матеріал хронологічно охоплює XIII-XVIII ст., із значною перевагою знахідок XVI-XVII ст., що можна пояснити активізацією людської діяльності. Так чи інакше, наявний матеріал вказує на існування церкви вже на рубежі XIII-XIV ст. Однак, задля уточнення, було б доречно провести додаткові дослідження.

Список використаних джерел

1. Fodor G. Református múltunk kezesség I. Adattár kárpátjai református gyülekezettörténeti kutatásokhoz 1523–2016. Tiszaszentimre, 2016. 864 old.
2. Haraszy K. Bátfa – Pallo // Az Ungi Református Egyházmegye. Nagykapos, 1931. Old. 121-127.
3. Haraszy K. Palagy // Az Ungi Református Egyházmegye. Nagykapos, 1931 Old. 325-335.
4. Herczeg R. A palagykomoróci református templom // Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára [Szerk. Tüskés Anna]. Budapest, 2009. Old. 73-79.
5. Kiss L. A palagykomoróci református templom falképeinek feltárása // Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Nyíregyháza, 2013. Old. 258-261.
6. Lovag Z., Németh A. A tolnai XVI. századi kincslelet // Folia Archaeologica. 1994. XXV. Old. 219-246.
7. Magyar református egyházak javainak tára. IV. Ungi Egyházmegye [Szerk. Küllös Imre P. Szalay Emőke]. Budapest, 2001. 332 old.
8. Mojzsesz V. A palagykomoróci református templom // Várak, kastélyok, templomok. Műhely. Kökény, 2017. Old. 106-109.
9. Mordovin M. Late Medieval and Early Modern cloth seals in the collection of the Hungarian National Museum // Archaeologiai Értesítő. 2014. 139. P. 193-237.
10. Mordovin M. Sziléziai posztó Magyarországon a régészeti leletek tükrében // Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 2016. Old. 439-454.
11. Szakács B.Z. Palagykomoróc (Паладь Комарівці), református templom // Középkori templomok a Tiszától a Kárpátokig. Nyíregyháza, 2013. Old. 251-257.
12. Ujhelyi N. Könyvveretek csoportosítási és keltezési lehetőségei. Késő középkori nürnbergi típusú példák a Magyar Nemzeti Múzeum “Kaposvári Gyűjteményéből” // Fialat Középkoros Régészek VI. Konferenciájának Tanulmánykötete. – Székesfehérvár, 2015. Old. 181-189.

SUMMARY

THE STUDY OF MEDIEVAL CHURCHES OF TRANSCARPATIA IN 2017

Moizhes V. (Uzhhorod)

In 2017 an archeological expedition of Uzhhorod National University undertook the studies of two medieval churches located in the villages of Uzhhorod district of Transcarpathia. The studies aimed at chronological verification and stratigraphic specification of the monuments as well as at exploration of architectural components, in particular remains of sacristy or early apse. A church in the village of Bátfa was the first to be studied. It was mentioned in the documents of Papal Tithe dated back by the 30s of 14th century. The church has experienced several rearrangements and reconstructions during its history. According to the stated objectives, the expedition explored an area at the northern side of the apse. As a result of this work the foundations of two sacristies were detected. Also several burials were discovered and the artifacts were gathered within the excavation area. An analysis of gathered materials suggests that the church has been built at the edge of 13th-14th centuries. A church in the village of Palad Komarivtsi (Palagykomoróc) has become the next important point of archeological study. It is mentioned in the list of Papal Tithe since 1334. Originally this temple had been built in Roman style but also experienced several rearrangements and renovations. In this case, both the church premises and the grounds have been explored. As a result two crypts were detected and a foundation of early apse was discovered inside the church. In respect to the ground works, they were undertaken on the several sites. An excavation site located directly at the northern wall of apse is worth of special attention. The remains of earlier, 15th century, foundation of the sacristy have been found here. Also the burials and significant number of artefacts were detected in the whole excavation site. The artefacts are presented by ceramic material (pieces of vessels and cups), utensils, fragments of clothes, jewelry, and coins. This material suggests that the church functioned as early as at the edge of 13th-14th. Nevertheless, further studies are needed for more thorough analyses.

Keywords: medieval church, archeological studies, apse, nave, sacristy, crypt, burial, finds.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Батфа. Реформатська церква (вид з заходу).
Fig. 1. Bátfa. Reformed church (view from the West).

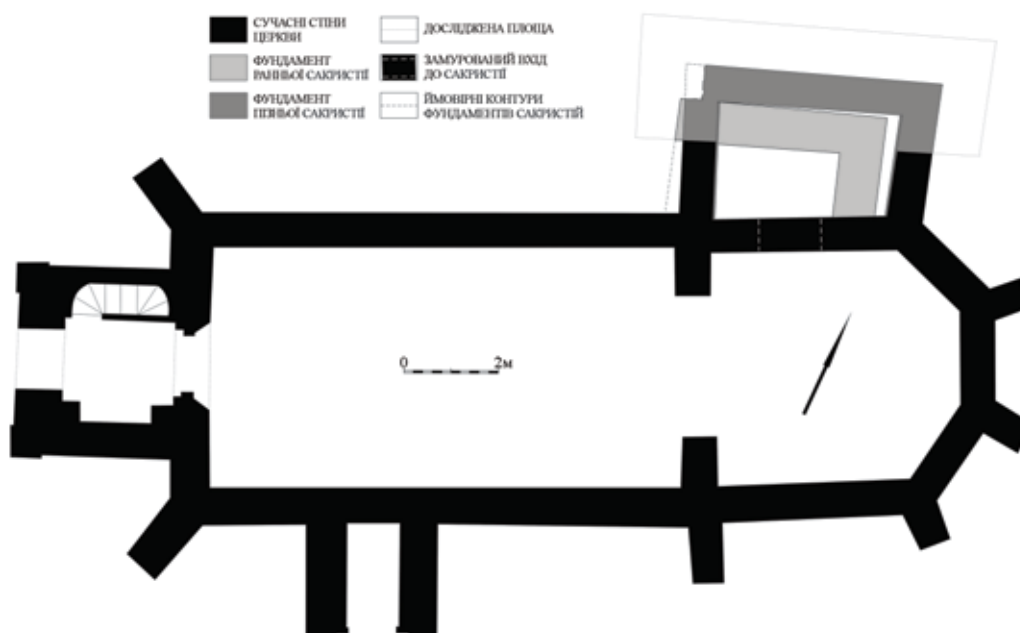

Рис. 2. Батфа. План реформатської церкви та дослідженої площі.
Fig. 2. Bátfa. Plan of reformed church and studied area.

Рис. 3. Батфа (Реформатська церква). Розкоп I. Індивідуальні знахідки.
Fig. 3. Bátfa (Reformed church). Excavation I. Individual finds.

Рис. 4. Паладь-Комарівці. Реформатська церква (вид з півдня).
Fig. 4. Palágykomoróc. Reformed church (view from the South).

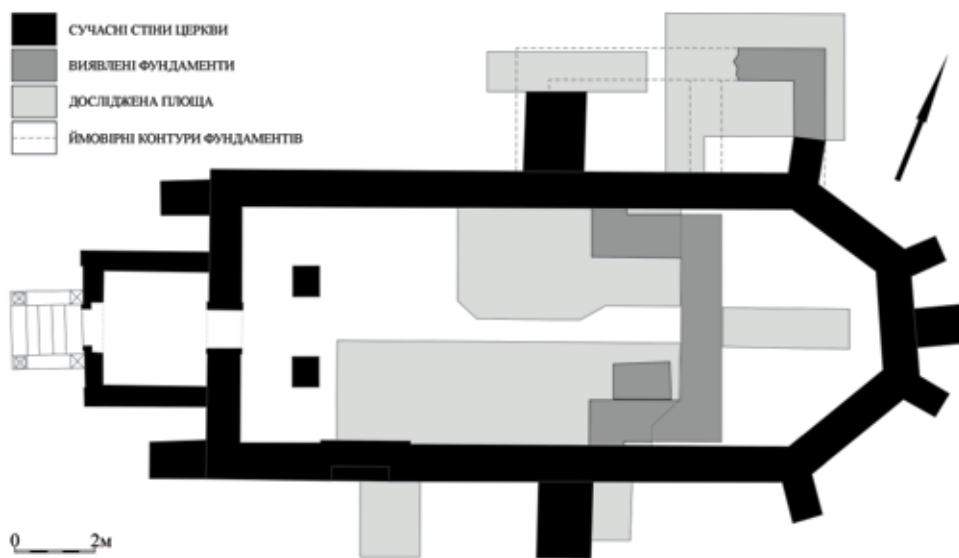

Рис. 5. Паладь-Комарівці. План реформатської церкви та дослідженої площі.
Fig. 5 Palágykomoróc. Plan of reformed church and studied area.

Рис. 6. Паладь-Комарівці. Реформатська церква. Фрагмент розпису на балюстраді хорів – легенда про Святого Ласло, сцена «Боротьба».

Fig. 6. Palágykomoróc. Reformed church. Fragment of painting on the balustrade of choir – the Legend of Saint Ladislaus, scene "The Fight".

Рис. 7. Паладь-Комарівці. Реформатська церква. Розпис на південній стіні нефу – зішествя Христа до пекла.

Fig. 7. Palágykomoróc. Reformed church. Painting on the southern wall of nave – the Harrowing of Hell.

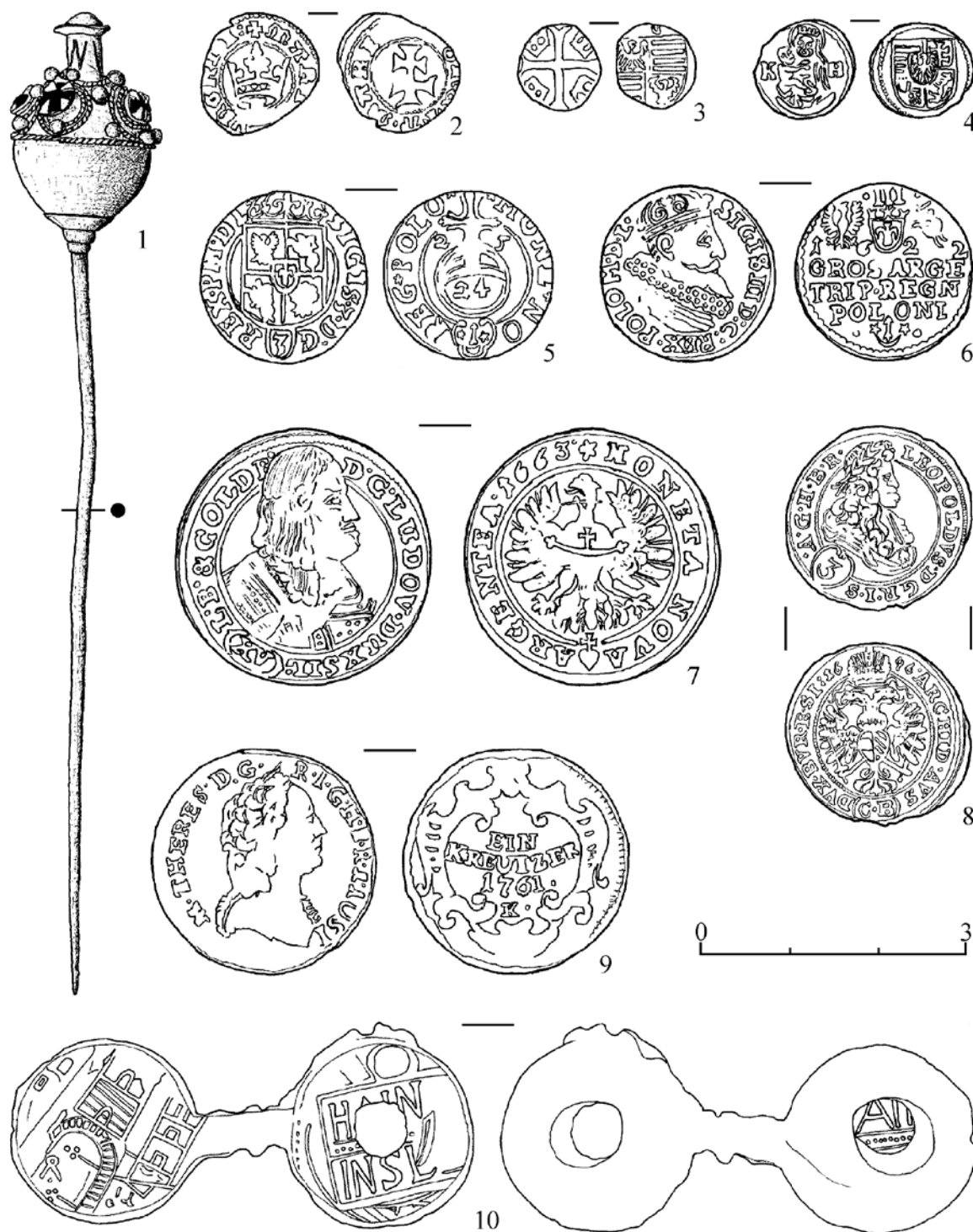

Рис. 8. Паладь-Комарівці (Реформатська церква). Індивідуальні знахідки.
Fig. 8. Palágykomoróc (Reformed church). Individual finds.

ПИТАННЯ ДАТУВАННЯ СЕРЕДНЯНСЬКОГО ЗАМКУ

Прохненко І.А. (Ужгород)

За останні десятиріччя значно зросла кількість польових археологічних досліджень середньовічних та ранньомодерних місцезнаходжень на території Закарпатської обл. України. Спеціалізований загін експедиції Ужгородського національного університету основну увагу приділив вивченню пунктів в Виноградіві, Королеві, Середньому, Броньці, Квасові, Сільці, Вишкові та Чинадієві. Потужним культурним шаром, складною стратиграфією та значною кількістю знахідок вирізняється замок, який знаходиться біля села Середнє Ужгородського р-ну Закарпатської області. Його історія широко представлена в науковій літературі. Однак тільки в незначній кількості публікацій наведені факти підтверджені даними письмових джерел. Особливо це стосується раннього періоду функціонування Середнього, який слабо представлений в документах. Кам'яні фортифікації навколо центрального укріпленого палацу були зведені в середині XVI сторіччя і саме з цього часу Середнє стало замком. У XVI – XVII сторіччях він часто міняв своїх власників. Незважаючи на насичену подіями історію, на ньому і в його найближчій окрузі проводилися тільки незначні археологічні роботи. З 2008 року за вивчення взялася експедиція Ужгородського національного університету. На протязі польових сезонів 2008, 2017 – 2018 років в центральній частині пам'ятки біля укріпленого палацу були закладені три розкопи загальною площею більше 150 кв. м. Потужність культурного шару коливалася від 1,5 до 2,5 м. Під час робіт була зібрана значна колекція матеріалів, зокрема: тисячі фрагментів керамічного посуду, кахлі, вироби з кістки, скла та металу (домашнє начиння, елементи одягу, прикраси, товарні текстильні пломби, монети та зброя). Загальне датування знахідок – кінець XV – XVII сторіччя. Аналіз інвентарю замку, з урахуванням співставлення стратиграфічної ситуації і виявлених речей дозволяє говорити про існування укріпленого пункту з кінця XV до XVII сторіччя. Це датування не суперечить даним письмових джерел, але має суттєві відмінності з представленою у науковій літературі хронологією. Продовження археологічного дослідження і аналіз більшої кількості письмових джерел дозволить отримати додаткову інформацію про історію цієї ключової регіональної пам'ятки.

Ключові слова: Середнє, замок, письмові джерела, датування, кераміка, кахлі, текстильні пломби, зброя.

Постановка проблеми. У науковій літературі зафіксовано більше двох десятків замків на території сучасної Закарпатської області України. Час виникнення більшості з них у якості городищ, як правило без належної аргументації, визначається IX – X ст. І начебто вже в X – XI ст., зі зведенням кам'яних стін, вони стають безпосередньо замками. Таке датування ключових пам'яток не узгоджується з часом утворення подібних кам'яних фортифікацій у північно-східній частині Карпато-Дунайського ареалу, ранній етап яких пов'язаний з кінцем XIII – першою половиною XIV ст. [2, old. 203-250].

У цій ситуації, для вирішення питань хронології, зокрема, для встановлення часу зведення укріплень на землях Закарпаття, виникла необхідність критичного аналізу свідчень письмових джерел і приділення більшої уваги археологічним даним. У 2007 році був утворений спеціальний загін археологічної експедиції Ужгородського національного університету, робота якого зосереджувалася на вивченні середньовічних пам'яток, які до того не мали конкретного археологічного матеріалу. Це стосується Виноградова, Королева, Броньки, Середнього, Сільця та Квасова. Також незначні роботи були проведені на площі, прилеглої до укріпленого палацу в Чинадієві, який в науковій літературі також зарахований до категорії замків. Основна мета першого етапу досліджень – утворення стратиграфічних колонок і встановлення на їх основі реальної хронології пам'яток. Розкопки перших же польових сезонів підтвердили доцільність застосування такої методики початково-го вивчення замків.

Одні з найбільш інформативних матеріалів були отримані на Середнянському замку, аналіз яких і є основною ціллю даної публікації. Дослідження місцезнаходження розпочалося весною 2008 року. Знаходиться замок в смт. Середнє Ужгородського р-ну. На відміну від решти фортець Закарпаття, збудований на рівнині біля річки Велі. На сьогоднішній

день зі споруд найбільше збереглася житлова (розміри 18,6 x 16,5 м), яка становила основу архітектурного ансамблю. Її цокольний поверх поділений широкою стіною-перегородкою на дві увінчані напівсферичними стелями кімнати, з'єднані між собою невеликим проходом. Ззовні до кожної кімнати вели автономні вузькі проходи в північній та східній стінах споруди, в часи функціонування замку оснащені дверима. Під цими приміщеннями знаходилися підвали, до яких можна було потрапити по гвинтових сходах, встановлених з ретельно відшліфованих плит з білого каменю у північно-східному куті будівлі. Над цокольним поверхом функціонувала простора зала з високими вузькими вікнами, вхід до якої знаходився зі східного боку споруди. Будівлю увінчував чотириохскатний дах пірамідальної форми з усіченими кутами основи.

Навколо споруди був замковий дворик, оточений кам'яними стінами. Додаткова фортифікаційна система, у плані наближеної до квадратної форми, представлена двома лініями помітно знівельованих валів і ровів. Зовнішній вал обмежує площу пам'ятки – 200 x 200 м, майже вся територія якої значно зруйнована в ході будівельних і сільськогосподарських робіт місцевим населенням. Відчутного удару по замку нанесла і діяльність реставраторів, які знищили більшу частину центральної ділянки і змінили зовнішній вигляд валів і ровів, що не дозволяє говорити про їх реальну початкову висоту та глибину. В окремих місцях сучасна висота валів досягає 3,5 м. У ході робіт, за свідченнями старожилів, була зруйнована і штучна система циркуляції води (труби набору та зливу), що надходила з річки у рови з західного боку і витікала з них в напрямку млина зі східного. В даний час, у результаті застою дощової води, більша частина ровів заболочена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про Середнянський замок існує цілий ряд легенд, які укорінилися не тільки в популярній, але і в

науковій літературі. Згідно них будівництво укріплень пов'язується з орденом тамплієрів. Цей регіональний міф зміцнів завдяки тому, що довгий період часу на основі «архітектурних особливостей» зведення замку помилково датувалося XII ст. При подібному хронологічному визначенні важко пояснити потрапляння до внутрішнього заповнення корінних стін центральної споруди уламків цегли, датування яких значно молодше запропонованого. Більше того, замки аналогічного планування на території Угорщини датуються більш пізнім часом, а саме періодом не раніше XV ст.

Крім цього відзначаємо, що вказана науковцями дата зведення замку суперечить даним письмових джерел, за якими можна встановити наступну послідовність пов'язаних з цим укріпленням подій. Населений пункт Середне, який у 1455 р. згадується вже як містечко, належав угорському роду Палоці. Незважаючи на те, що стрімке піднесення роду почалося ще за правління короля Сигізмунда, з початку XV ст. його представники займали високі державні посади та за вірну службу отримали значні володіння на північному сході Угорського королівства, вони не мали на своїх землях жодної фортеці. У 1414 р. Палоці отримали дозвіл на будівництво замку, але не скористалися ним, оскільки у 1429 р. їм дарували шарошпотоцьку домінію з замком Уйгель (Шатораляульгель) [1, old. 55]. У Середньому ж будівництво першої замкової споруди, яка згодом стала центром архітектурного ансамблю, було розпочато тільки наприкінці XV ст., разом з початком закладання винних підвалів.

Після Могачської битви 1526 р., в якій загинув останній представник роду, Антал Палоці, не залишивши за собою спадкоємця чоловічої статі, Середнянську домінію завдяки підтримці Яноша Саполяї вдалося прибрати до рук братам Добо. Саме в цей час розпочинається розбудова системи оборони навколо центральної замкової споруди, що підтверджує і таблиця біля входу до винних підвалів: «Викопані стараннями братів Добо, Ференца, Іштвана та Домокоша спадкоємців та власників Середнянського замку. Захисними стінами та ровом укріплено 1557 року Христового».

Після смерті єдиного спадкоємця братів, Ференца Добо молодшого замок спочатку перейшов у володіння Софії Перені, онучки Домокоша Добо, а після її смерті до нащадків Анни, сестри братів Добо [4, old. 416-419]. Онучкою Анни Добо була Жужанна Лорантфі, дружина Дьордя Ракоці I, і таким чином Середне у якості приданого опинилось у власності Ракоці. Згодом укріплення стало спільним володінням родин Форгач і Ілошваї. За свідченням урбарія 1689 р. «п'ять років тому замок був спалений повстанцями, але кілька приміщень якимось відремонтовані та перекриті соломою досі використовують». Занепад фортеці продовжувався і після визвольної війни, коли нею володіли Перені і Баркоці, але на підтримання споруди практично не витрачались. З XIX ст. джерела згадують вже тільки руїни.

Виклад основного матеріалу. У 2008 році, з метою дослідження стратиграфічної ситуації і виходячи з можливої для проведення розкопок площі, вивчення замку археологічною експедицією Ужгородського університету почалося з території замкового дворика. Розкоп I (22 x 4 м) перерізав його від південного кута центральної будівлі до рову. Потужність культурного шару, який складався з прошарків глини різного кольору, від сірого до темно-сірого (в основі), сягала 2,8 м. Зведення кам'яних стін у XVI ст. було стратиграфічно підтверджене знахідкою фальшивої угор-

ської монети 1543 р. Фердинанда I (1526 – 1564 pp.). Наступний період (XVII – початок XVIII ст.) визначався кількісним збільшенням колекції матеріалу (керамічний посуд, кахлі та вироби з металу).

Для отримання додаткової інформації археологічна експедиція Ужгородського національного університету продовжила роботи у польовому сезоні 2017 року. Розкоп II (12 x 4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу I. В основному, стратиграфічна ситуація ідентична простеженій під час попередніх досліджень. Виявлені фундаменти стін вдалося віднести до двох різних хронологічних горизонтів. Дві масивні широкі стіни, датовані початком XVI ст., йшли паралельно до східної стіни центральної вежі, утворюючи на краю замкового дворика своєрідну галерею, за межами якої починався рів. Наприкінці цього самого сторіччя або на початку наступного (не раніше 1588 року) між цією галереєю і центральною вежею була зведена ще одна потужна стіна, біля якої простежений ряд щільно розташованих ям. У цей же час побудована низка перемичок між старими і новими мурами, в результаті чого утворився новий комплекс малих приміщень.

У порівнянні з польовим сезоном 2008 року помітно збільшилася колекція виявлених індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарні пломби) [3, old. 56-59]. Майже всі здобуті матеріали датуються XVI – XVII ст. До більш раннього часу (XV ст.), скоріше за все пов'язаного з дозаконним горизонтом, належать лише три угорські монети (Сигізмунда Люксембурзького 1430-1437 pp., Владислава I 1440-1444 pp. і Матяша Корвіна 1489-1490 pp.). Дві з них фальшиві, що теж трохи омолоджує їх хронологію.

Керамічні вироби, представлені посудом і кахлями, в основному відносяться до заключного періоду використання укріплень у XVII ст. Асортимент посуду включає різноманітні форми столової кераміки (кубки, миски, тарілки, глечики, горщики, кришки), більшість якої орнаментовано нанесеними червоною фарбою прямими і хвилястими лініями, а також поливою зеленою або коричневим кольорів. В окремих випадках використовувалися комбінації білої, жовтої, блакитної і чорної глазурі.

Кяхлі, крім кількох екземплярів без поливи або з поліхромним розписом, вкриті глазур'ю зеленого кольору. Для оформлення середнянських печей було характерне використання різноманітних комбінацій геометричного та рослинного декору. В його доповнення в конструкціях печей XVII ст. використовувалися плитки із зображенням русалок, а також екземпляри, що оздоблювали верхівку печі з жіночим обличчям і цифрами 1637 або з образом янгола і цифрами 1632 та 1451.

Серед знахідок кахлів реалістичністю зображення виділяються два екземпляри XVI ст. На одному з них відтворений аристократ, одягнений за тогочасною модою з нагрудною прикрасою, що підтверджує його високий соціальний статус (рис. 1). На другій плитці – постать Ісуса Христа з страждальним виразом обличчя, якого підтримує янгол. Аналогії останній відомі з Королівського замку Нялаб і пам'яток на території Румунії.

Предмети озброєння представлені кулями до рушниць діаметром до 1 см і гарматними ядрами малого калібру (4-5 см).

В колекції монет польового сезону 2008 року простежена певна закономірність: домінування угорських номіналів XVI ст., в основному другої половини цього сторіччя, а також сілезьких польських, литовських та шведських монет першої половини

XVII ст. (рис. 2). Виявлені і п'ять фальшивих номіналів, два з яких XV ст., два – XVI ст., один – першої половини XVII ст.

У горизонті XVII ст. знайдена ціла серія стрілок від настінних годинників і ковані елементи обкладинок книжок. Більшість з них прикрашена геометричним декором, одна книжкова оковка гравірована рослинним декором з боків, а в центрі зображення – коронований двоголовий австрійський орел. Одна мідна застібка зі слідами позолоти оздоблена лебединою головою (рис. 3).

Важливу інформацію для хронологічного визначення будівельних горизонтів Середнянського замку і встановлення особливостей життєдіяльності його населення несуть знахідки товарних пломб (9 екземплярів), які в такій концентрації на території Закарпаття виявлені вперше. Середнянські екземпляри виступають чіткими індикаторами напрямків регіональної торгівлі наприкінці XVI – на початку XVII ст. Це дві великі пломби з Всхови (колишній Фрауштадт), одна з Гданська, а також маленькі пломби з так званим гмерком, походження яких найімовірніше також пов'язане з територією Польщі. Їх аналіз, у комплексі з матеріалами інших пам'яток мікрорегіону дозволяє говорити про активізацію на вказаних землях у цей час північного (польського) торговельного напрямку.

Археологічні роботи експедиції Ужгородського національного університету на Середнянському замку були продовжені і в польовому сезоні 2018 року. Розкоп III (12 x 4 м) був прирізаний до північної бровки розкопу II. На даній ділянці зафіксована подібна до простеженої раніше стратиграфічна ситуація. Засвідчене продовження виявлених у розкопах I та II фундаментів стін двох різних будівельних горизонтів. На краю замкового дворику далі йшли дві потужні паралельні стіни початку XVI ст. Продовження мала і зафіксована між ними та центральною житловою спорудою стіна, побудована наприкінці XVI ст. Біля неї виявлений ряд глибоких стовпових ям. На даній ділянці простежена перемичка між вказаними мурами, яка утворила мале приміщення.

Як і в попередньому польовому сезоні виявлено солідна колекція індивідуальних знахідок (зброя, прикраси, побутові речі, монети, товарна пломба). За винятком однієї пластини з обкладинки книги кінця XV ст., всі речі датуються XVI – XVII ст.

Кераміка, в основному, представлена посудом і кахлями XVII ст. Асортимент посуду подібний до виявленого раніше. Він включає різноманітні форми столової кераміки (кубки, миски, тарілки, глечики, горщики та кришки). Більшість посудин орнаментовано нанесеними червоною фарбою прямими і хвилястими лініями. Рідше застосовувалася полива жовтого, коричневого або зеленого кольорів.

Переважає більшість кахлів вкрита глазур'ю зеленого кольору. Іноді зустрічаються екземпляри без поливи або з поліхромним розписом. З мотивів орнаменту на даній ділянці домінують комбінації геометричного та рослинного декору. Також знайдені вже відомі за минулими розкопками серії кахлів з зображенням русалок двох різних типів, а також

фрагменти екземплярів верхнього обрамлення печей з образом янгола і цифрами 1451. Серед поліхромних кахлів виділяються два екземпляри XVII ст. На одному з них відтворений стилістично зображений вершник, на другому – міфічні тварини. В основі кольорової гами цих знахідок жовтий, блакитний та темно-коричневий кольори.

Предмети озброєння традиційно представлені набором куль до рушниць діаметром до 1 см і двома залізними гарматними ядрами калібру 4,5 см. Дана зброя датується XVII ст. і відноситься до завершального етапу функціонування замку. Окремо відзначимо знахідку елемента замка рушниці цього ж хронологічного зрізу, який дозволяє конкретизувати типологію комплексу озброєння солдат Середнянського замку.

В колекції монет на дослідженій ділянці простежена дещо відмінна від результатів попередніх розкопок ситуація. Домінують не тільки польські та шведські, але й угорські номінали першої половини XVII ст. На деяких з них простежені частини тканини, що в комплексі з компактністю залягання свідчить про їх знаходження або в одному втраченому гаманці, або їх входження до складу завернутого в тканину скарбу. Одним уламком польського номіналу першої половини XVII ст. поповнилася і колекція фальшивих монет Середнянського замку, загальна кількість яких досягла семи.

У горизонті XVI ст. знайдено три ковані елементи обкладинок книжок, один з яких має готичні, а два – ренесансні риси. Інші індивідуальні знахідки XVI – XVII ст. представлені різноманітними накладками, набійками каблуків, замком, ключами і іншими речами, характерними для ранньомодерних пам'яток регіону. Окремо відзначимо знахідку гризул для ткацького верстату, що свідчить про виготовлення сукна і безпосередньо на замку. В минулі роки на основі аналізу серії товарних пломб був зафіксований факт постачання до Середнього ткацької продукції з Польщі наприкінці XVI – першій половині XVII ст. У польовому сезоні 2018 року ця категорія знахідок поповнилася ще одним екземпляром від рулону сукна з чеського міста Йіхлави. Вона разом з цілою серією монет ще раз підтверджують висновок про активізацію в мікрорегіоні в другій половині XVI ст. торгівлі з північного напрямку.

Висновки. Весь набір археологічного матеріалу, отриманий в ході дослідження Середнянського замку в 2008, 2017 та 2018 роках, датується не раніше другої половини XV ст., що хронологічно співпадає з зафіксованими в письмових джерелах датами. В комплексі зі здобутими археологічними даними вони дозволяють визначити зведення будівлі біля р. Вели кінцем XV – початком XVI ст. Хронологічна атрибуція будівельних горизонтів свідчить, що на середину XVI ст. ця споруда стала ядром великого замкового комплексу, функціонування якого фіксується до початку XVIII ст. Отже, на даний час «тамплієрський» етап функціонування замку можна з впевненістю віднести до категорії «туристичних міфів», впровадження якого до наукової літератури значно спотворило реалії середньовічної історії краю.

Список використаних джерел

1. Engel P. A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1998.
2. Prohnenko I., Mojzsesz V., Zsilenko M. Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása // A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza, 2013. LV. Old. 203-250.
3. Prohnenko I., Zsilenko M. A szerednyei vár kutatása // Várak kastélyok templomok. Évkönyv 2017. Kőkény: ZIMédia Kiadó, 2017. Old. 56-59.
4. Takáts S. Régi magyar kapitányok és generálisok. Budapest: Genius Kiadás, 1928.

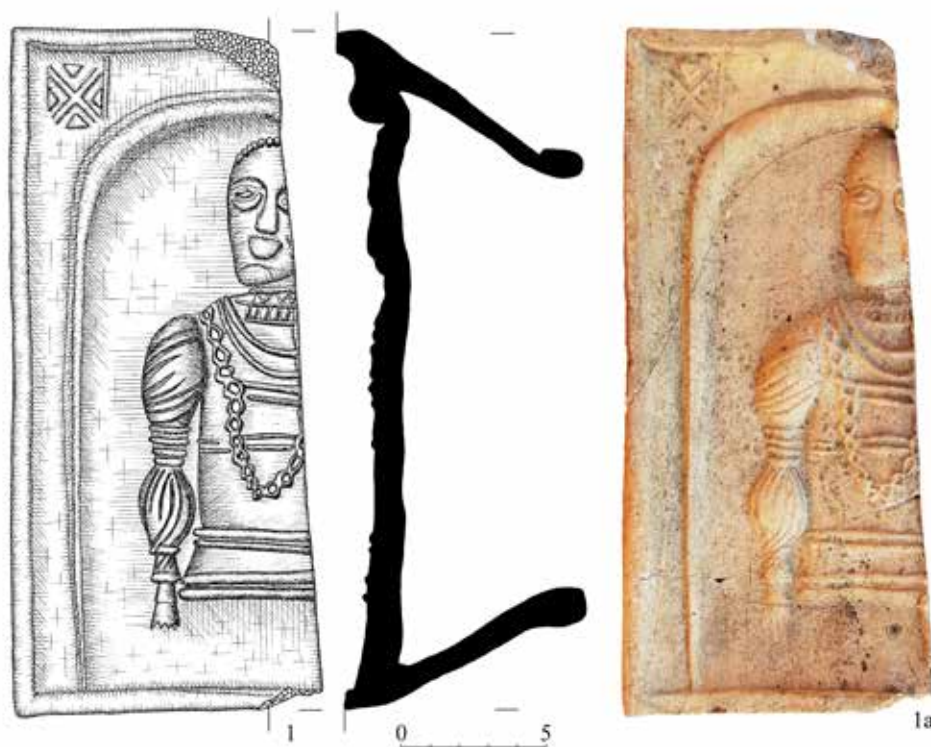
SUMMARY
THE QUESTION OF SEREDNYE CASTLE'S DATING

I. Prokhnenko (Uzhhorod)

Within last decade a significant increase in number of field archeological studies of medieval and early modern times' sites is evident in Zakarpats'ka oblast of Ukraine. The medieval group of expedition of Uzhhorod National University, led by Igor Prokhnenko, scientists' main attention has been drawn to study of fortified points in Vynohradiv, Korolevo, Serednye, Bron'ka, Kovaszo, Siltse, Visk, and Chynadievo. The castle of Serednye is located near the village of Serednye, Uzhhorod district of Zakarpats'ka oblast of Ukraine, is distinguished by a very rich cultural layer, a complicated stratigraphy, and a significant number of finds. The history of the castle is well represented in the scientific literature. However there are only few publications of actual facts proven by data from the written sources. It is especially true about the early periods of Serednye functioning which are represented by rare single mentions in documents. Stone-made fortifications around the central fortified palace had been raised at the middle of XVI century and Serednye turned into castle. Since that time and till the beginning of XVI – XVII centuries its owners had frequently changed. In spite of very rich history of the castle, only irregular minor archeological studies took place on the site and its surroundings in the past. Since 2008 expedition of Uzhhorod National University started studying. During 2008, 2017 – 2018 three excavation sites have been set up in central part of the monument near fortified palace on the area of 150 sq. m. The depth of the cultural layer varied from 1.5 to 2.5 m. A significant collection of materials has been found during the works, in particular: thousands fragments of ceramic utensils, the stove-tiles, bone, glass, and metal products (household items, crafts' tools, fragments of clothing, decorations, textile seal, coins, and weapons). The general dating of the finds is the end of XV – XVII centuries. Castle's inventory review, it is worth to mention that analysis of both stratigraphic situation and discovered finds suggests operation of fortifications from the end of XV until XVII centuries. This dating does not contradict the written sources, but seriously contradict with data represented in the scientific literature. Undoubtedly further archeological studies and analysis of a large number of written sources will provide additional information and specify the history of this key fortification.

Keywords: Serednye, castle, written sources, dating, ceramics, stove-tiles, textile seals, coins, weapons.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Середнянський замок. Кахля з зображенням аристократа.

Рис. 2. Середнянський замок. Монети.

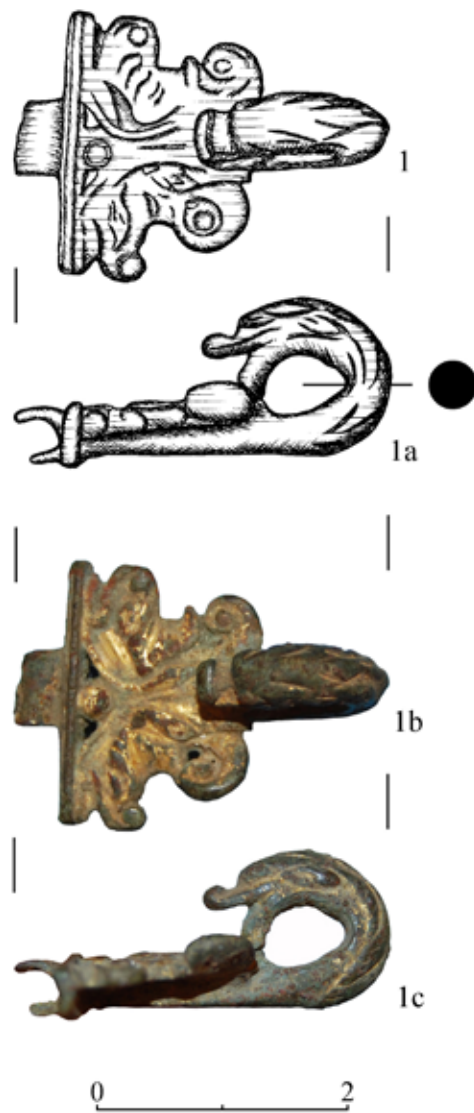

Рис. 3. Середнянський замок. Мідна застібка зі слідами позолоти.

РЕЦЕНЗІЇ

ВАГОМИЙ ВНЕСОК В ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Данилюк М.В. Тересва – наша отчужнина. Історичний літопис. Ужгород: Патент, 2018. 367 с.

*Любити землю, на
котрій нас колисали, є
милою повинністю кожного смертного, но
однако ж більше сего є
народолюбіє, любити свій род, свою собратію є не
лише природний, но і християнський обов'язок*

Анатолій Кралицький,
Ігумен Мукачівського
Монастиря, історик. 1862

Непогано володіючи здобутками у сфері дослідження історії міст і сіл Закарпаття, стверджуємо, що подібної праці за кількістю порушених проблем і їх наукового висвітлення на сьогодні немає. Мова йде про фундаментальне дослідження М.В. Данилюка «Тересва – наша отчужнина. Історичний літопис. Ужгород: Патент, 2018. 367 с.».

Автор зумів простежити багатомітну і багатогранну історію селища Тересви, що на Тячівщині, з часу його заснування в 1359 р. і до сьогодення. І зроблено це на тлі історії тих держав, до складу яких воно входило упродовж віків. На конкретних прикладах охарактеризовано господарську діяльність жителів, розвиток культурно-освітнього життя, збагачення духовної скарбниці краю тощо.

Розглядаючи питання розвитку освіти в селищі автор наголошує, що перші цеглини у фундаменті освітнього храму заклали представники духовенства – почали будувати церкви, відкривати монастирі, які ставали й освітніми центрами. Якісні зміни в розвитку освіти сталися за часів правління імператриці Марії Терезії (1717-1780), коли навчати дітей дозволялося навіть рідною мовою. Простежено також розвиток освіти за чехословацької доби.

М.В. Данилюк відзначає, що тересвянці перших чехословацьких урядовців зустрічали стримано, але доброзичливо. Як відомо доля Закарпаття вирішувалася на Паризькій мирній конференції. 10 листопада 1919 р. було вирішено включити край під назвою «Підкарпатська Русь» до складу Чехословаччини. Однак за часів Чехословаччини господарсько-економічне життя не зазнало істотних

змін. Кращі умови настали для політичного і культурного самовизначення.

Висвітлюючи тему освіти автор наголошує, що в 1951-1952 н.р. за парти в Тересві сіло вже 614 учнів. Школа отримала статус середньої. 1974 р. завершено будівництво нової середньої школи на 960 учнівських місць. Тересвянська школа за часів директорства В.В. Пузика, стала опорним навчальним закладом Тячівщини.

Достоїнством дослідника є його увага до людини – борця за кращу долю народу. Він, зокрема, наводить приклади участі селян у антифеодальних виступах XVI-XVIII ст., угорській революції 1848-1849 років. Наведено прізвища закарпатців, котрі протестували проти угорського окупаційного режиму в 1939-1944 рр. і таємно переходили в СРСР з надією на волю і краще життя. Натомість вони потрапляли в опалу. На підтвердження наводиться уривок з протоколу допиту І.В. Принца (С. 51).

Та все ж таки Верховна Рада СРСР 19 листопада 1942 р. прийняла закон «Про амністію втікачам з Угорщини...». Звільнені вступали до складу Чехословацького армійського корпусу, який формувався в СРСР і взяли активну участь в боротьбі проти фашизму.

Автор подав списки тересвянців, які загинули на фронтах Першої світової війни, ветеранів та учасників Другої світової війни – 79 чол. (С. 55). Серед них М.М. Данилюк – командир танкового екіпажу 1-го чехословацького військового корпусу. За хоробрість і відвагу в боях проти фашизму удостоєний найвищої нагороди Чехословаччини – ордену Білого Лева (С. 52).

У книзі достатньо охарактеризовано події 1944-1945 рр., які змінили подальшу долю Закарпаття – визволення краю Червоною армією, рішення Першого з'їзду Народних комітетів 26.XI.1944 р., про возз'єднання Закарпатської України з Українською РСР. Учасниками роботи з'їзду були – М.М. Баняй, І.М. Леманинець, Й.В. Небола, В.В. Принц. Закарпаття було включене у нову соціально-економічну і суспільно-політичну систему тодішнього СРСР.

Автор не погоджується з оцінкою періоду 1970-1980 рр. як часу застою і доводить, що для с. Тересва це був етап промислового ренесансу, оскільки в експлуатацію введено ряд заводів. Тільки у 1980-х рр у селищі працювало 8 підприємств і організацій, на яких було зайнято більше 5 тисяч працюючих. Прискореними темпами розвивалася деревообробна і меблева галузі, флагманом також був ДОК (С. 89). Тересва стала центром промисловості в районі. Разом з тим, належно оцінено самовіддану працю трудових колективів й багатий досвід їх керівників. Наприклад, С.Г. Липак понад 30 років очолював райоб'єднання «Сільгосптехніка». На

її кошти у центрі селища побудовано п'ятиповерховий житловий будинок. Наводяться прізвища 35-х кавалерів урядових трудових нагород. Необминув автор імена воїнів інтернаціоналістів, чорнобильців, учасників АТО...

У вступному вірші «Мойй Тересві», авторство якого належить теж М. Данилюку, є такі рядки:
*Село моє лобасте й кучеряве,
Притиснуте горами до річок!
Усе твоє життя барвисте й величаве,
Як курагов із вишитих стрічок.
Життя і доля тут розпочинались
Моїх далеких пращурів колись.
Вони у праці й вірності братались
Й нікому на поталу не здались...».*

Молодь здобувала робітничі професії у філіалі Тячівського професійного ліцею. Викладачі активно працюють над методикою викладання навчальних дисциплін. Так В.М. Цимбалістий один із перших в області став регіональним тренером із програми Intel «Навчання для майбутнього». М.В. Цимбаліста і М.В. Цимбалістий – автори декількох підручників, за що удостоєні звання «Викладач – методист», нагороджені грамотами МОН України та значком «Відмінник освіти України», а Марія Василівна – лауреат обласної премії імені Августина Волошина. Грамотами МОН України нагороджені Ю.В. Чонка та В.В. Гутій. Вчителька Тересвянської школи Н.І. Мацола у 2001 р. була делегатом всеукраїнського з'їзду вчителів.

Сотні тересвянців здобули вищу освіту, а троє стали докторами наук, професорами. Добре слово сказано про талановиту молодь – музикантів, співаків і навіть про зцілителів молитвами різних хвороб – М. Половка, М. Біндас (С. 346). Цікаво читаються походження прізвищ, прізвицьк, називок жителів села. Викликає інтерес значна кількість ілюстраційного матеріалу, зокрема етнографічного (одяг робочий і святковий, взуття, головні убори), що підсилює наукову вартість праці.

Не оминув автор і негативні явища, зокрема еміграцію односельчан за роки незалежності України у різні країни, зокрема, у США, Францію, Італію, і навіть у Гвінею. Причиною здебільшого стала матеріальна скрута. Михайло Васильович, як ветеран праці, з болем у серці пише як в умовах бездіяльності влади розвалюється найбільш потужне підприємство ДОК (С. 95). Та він вірить у неминучість повернення селищу Тересва трудової слави, бо як стверджує автор

*Нові часи... не все в них красной просто,
Та у затягтій праці ми щодня,
Утверджуємо: ми отут не гості,
Ми – корінь й крила, ми – одна сім'я.*

І насамкінець, хоч автор скромно заявляє, що не претендує на вичерпність теми, ми стверджуємо – дане видання на сьогодні є найкращим науковим дослідженням у серії «Історія міст і сіл Закарпаття».

Данилюк Д.Д. (Ужгород)

РОСІЙСЬКА ІНВАЗІЯ В УКРАЇНУ: ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІРИ

Слова та війни: Україна в боротьбі з кремлівською пропагандою.

За ред. А.Кулакова. К.: КІС, 2017. 132 с.

Дослідження колективу авторів під проводом директора із програмної діяльності громадської організації «Інтерньюз-Україна» Андрія Кулакова присвячено ключовим небезпекам впливу російської пропаганди в Україні та світі. У виданні зроблена в цілому вдала спроба відповісти на питання: Які уроки Україна засвоїла, і чи може цей досвід стати у пригоді для західних партнерів? Наскільки ефективно Україна протидіє російській пропаганді? Чому важливо створювати міжнародну коаліцію боротьби проти пропаганди?

Колектив авторів послідовно розкривають наративи та методи російської пропаганди про Україну, структуру впливу Кремля на український інформаційний простір. Дослідження створено за підтримки ЄС та Міжнародного фонду "Відродження" (Європейська програма ініціатива) в рамках Проекту "Громадська Синергія" і Української національної платформи Форуму громадянського суспільства Східного Партнерства.

Актуальність видання обумовлена тим, що існує негайна проблема визначити сутність та особливості російської інформаційної війни щодо України, а також відповісти на питання, що з цією проблемою робити.

Сучасний світ характеризується множинністю дискурсів, комунікаційних полів та інструментів впливу. Поняття влади, впливу і війни є менш лінійними, ніж раніше, і передбачають залучення багатьох сфер: економіки, дипломатії, культурного впливу, енергетики та інформації. Путінська Росія будує власний внутрішній нарратив як

подолання «приниження» 1990-х років та відповідь на «агресію» західного світу під час розпаду СРСР та після закінчення Холодної війни. Тому своїм завданням сьогодні вона вбачає здійснення гібридного контрудару проти західної цивілізації і повторного завоювання втрачених зон впливу. При цьому вона використовує здобутки демократичних суспільств – наприклад, цінності множинності, розмаїття, свободи та демократії, а також інформаційно-технологічні інструменти західного походження. Проте використовує їх для протилежних цілей. Замість розмаїття і множинності свобод і можливостей Кремль розвиває розмаїття і можливість інструментів впливу, влади та домінування. Для сучасної Росії інформаційна політика є лише одним із проявів її деструктивної поведінки щодо інших країн світу. Безумовно, інформаційна агресія не існує сама по собі, у неї є керівники: президент Російської Федерації, який ставить стратегічні завдання; підлегли йому міністерства, відомства, спецслужби та державні і недержавні інформаційні ресурси, які ці завдання виконують.

Автори видання доводять, що для того, щоб зрозуміти офіційну позицію керівництва нинішньої Росії щодо інформаційних питань, слід відкрити офіційні документи – Воєнну доктрину Росії, Доктрину інформаційної безпеки Російської Федерації та Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації. Це дає можливість зрозуміти базовий світогляд, який лежить в основі інформаційної політики Кремля. Відповідно до цього світогляду, сучасний світ є світом протистояння, а не співпраці; методи цього протистояння вийшли далеко за межі традиційної політики, дипломатії чи оборони і поширюються на інші сфери, зокрема інформаційну політику. Ситуація подається такою, що, мовляв, саме західні країни застосовують ці стратегії щодо Росії і на шкоду російським інтересам, а отже, самій Росії варто вдаватися до відповідних дій.

Наразі Україна перебуває в епіцентрі потужної російської пропагандистської інформаційної діяльності. Агресор проводить вигідну собі політику, маніпулює масовою свідомістю, дезінформує і нав'язує суспільству потрібні погляди. Росія весь час створювала інформаційний майданчик для того, щоб пропагандистський вплив був якомога комплекснішим і ефективнішим. Цинічна брехня, розпалювання ненависті й нетерпимості, заклики до насильства й застосування широкого кода каналів та агентів всередині України — такою є російська пропаганда в українському інформаційному полі. Йдеться не про одиничні випадки чи короткострокові дії, а про тривалу, заздалегідь сплановану, складну й послідовну інформаційно-психологічну операцію, спрямовану на руйнацію України як такої. В цьому контексті безглуздими та зрадницькими є заклики до миру, пошуків компромісу з Росією. Для Москви єдино можливим компромісом може бути тільки руйнація України. Бо інакше для неї не мали сенсу величезні витрати протягом останніх п'яти років на війну проти України.

Автори небуденно демонструють, що російська стратегія полягає у поширенні феномену «фейку»/симулякру і на інші явища. Так створюються: фейкове громадянське суспільство – організоване російською державою «громадянське суспільство», що імітує роль, яку в демократичних інституціях відіграють справжні громадські організації; фейкова політична опозиція – імітація опозиційності або керована опозиція; фейкова свобода слова – створення видимості свободи слова для атаки проти демократії та засадничих свобод; фейкова демократія – створення зовнішнього образу демократії для авторитарного режиму; фейкові домовленості – створення ілюзії домовленості, а потім її системне невиконання.

Автори дослідження виокремили такі територіальні зони дії російської пропаганди: територія України та зона бойових дій, що підконтрольна українській армії; територія, окупованих терористами та російськими військами; закордонні держави.

Сформована вітчизняна модель захисту та протистояння російській пропаганді в умовах військового конфлікту базується на об'єктивності та правдивості висвітлюваної інформації та першочерговій ролі медій. Модель показує ті шляхи поширення контрпропаганди, які вже використовуються, та можливі

канали інформування населення. Важливим є контакт медій з населенням, регулярність показу соціально важливих подій, мова написання та трансляції, активний розвиток та перспективи електронних медіа й соціальних мереж, формування довіри до медій. Водночас, дії нашої держави в інформаційній війні не завжди відповідають вимогам протидії інформаційному тиску Кремля. Росія використовує наступальні механізми впливу, створюючи великий пласт брехні, фейків, спеціально спланованих телевізійних новин та політичних ток-шоу. Україна ж займає оборонну позицію, відповідаючи на закиди агресора контрпропагандистськими матеріалами, нечисленними журналістськими розслідуваннями, блогами, авторськими матеріалами.

В Україні не безпідставно вважають, що поточні конфлікти України із сусідами відповідають інтересам Москви. Безумовно, це так. Втім такі аргументи мають враховувати внутрішні чинники і мають свою специфіку. Так, автори вказують, що тільки 6% угорців вважають загрозою можливу ескалацію чи розширення російсько-українського конфлікту. Тому варто зробити акцент на тому, що двосторонній конфлікт підриває потенціал самих Угорщини та України. Варто мати на увазі, що в Угорщині, з одного боку російські медіа не мають впливу на інформаційний простір, а з іншого, при владі в Будапешті значною мірою, проросійські сили, які часто критикують ЄС та Захід. І тези їхньої критики збігаються з позицією Росії. Напевно, це єдина країна Європи, де меседжі Кремля максимально розповсюджені в центральних медіа, а не лише в російських чи проросійських... (с. 100-101). Це може викликати певне здивування: занадто коротка є історична пам'ять угорського суспільства: не згадуються придушення угорської антиабсбурзької революції 1848-1849 рр. та радянське вторгнення 1956 р.

Автори дослідження певні, що на окрему увагу заслуговують соціальні мережі. Саме вони скорочують шлях донесення інформації і «говорять» напряду з людьми, без посередника. Однак можливості збереження анонімності в них відкривають величезне поле для маніпуляцій. Тому сьогодні правила функціонування соцмереж мають передбачати легке визначення персоналії, яка стоїть за тим чи іншим обліковим записом, унеможливаючи таким чином появу «армій» ботів та тролів. Власники соцмереж навряд чи самостійно підуть на самообмеження, адже це несе для них серйозні фінансові втрати. Але водночас поширення дезінформації та мови ненависті підривають довгострокову безпеку бізнесу соцмереж. Тому важливо знаходити точки співпраці зі соцмережами саме для того, щоб вони зберегли сталість бізнесу, а суспільства мали можливість захищатися від інформаційної агресії.

Проте у виданні деякі неточності. Зокрема, автори стверджують, що на Донбасі була масова підтримка російських організацій в 1990-2000 рр. (с. 113). Насправді їхня діяльність носила маргінальний характер.

Застосований набір наукових методів та підходів дозволив авторам дійти до переконливих висновків. Отже, сьогоднішня Росія використовує інформацію як інструмент домінування та війни. Це доводить як аналіз російських офіційних документів, так і моніторинг її інформаційної практики. У ситуації, коли інформація дедалі більше стає зброєю, національні уряди і парламенти, а також міжнародна спільнота, мають шукати шляхів роззброєння зловмисних інформаційних стратегій та інструментів. Безпека та роззброєння були ключовими принципами Гельсінського процесу 1970-х років, який став основою європейської безпеки. Сьогодні важливо застосовувати цей підхід роззброєння в інформаційній сфері, для протидії зловмисним, агресивним та дезінформаційним практикам. Це «інфо-роззброєння» має брати до уваги той факт, що інструменти, що їх використовує Росія для здійснення своїх інформаційних операцій, є дуже гнучкими. Авторі дослідження переконані, що «нинішня війна на Донбасі не є війною між віковими і нерухомими «цивілізаціями», вона радше війною між західною цивілізацією... і «тінню цивілізації» - імітацією західної цивілізації, якою виступає сучасна Росія» (с. 120).

Таким чином, книжка «Слова та війни: Україна в боротьбі з кремлівською пропагандою» має бути корисною як спеціалістам політологам, історикам сучасності, журналістам, так і широкому загалу громадян.

Тодоров І. Я. (Ужгород)

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрейко Віталій Іванович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» (далі – ДВНЗ «УжНУ»).

Андрусак Ярослав Ярославович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Басараб Володимир Ілліч – старший викладач кафедри політології та державного управління ДВНЗ «УжНУ».

Белей Наталія Андріївна – студентка магістратури «Середня освіта», факультет історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ».

Гуцул Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ».

Данилець Юрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Данилюк Дмитро Дмитрович – доктор історичних наук, професор, заслужений професор ДВНЗ «УжНУ».

Казак Олег Геннадійович – кандидат історичних наук, викладач Державного закладу освіти «Мінський міський педагогічний коледж» (Республіка Білорусь).

Кічера Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент; докторант, доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Коцан Василь Васильович – кандидат історичних наук, директор Закарпатського музею народної архітектури та побуту (м. Ужгород); доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Лавер Олександр Георгієвич – кандидат фізико-математичних наук, доцент; професор, завідувач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін ДВНЗ «УжНУ».

Леньо Павло Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Матяшовська Беата Олександрівна – старший викладач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін ДВНЗ «УжНУ».

Міськов Іван Олексійович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри культури та соціально-гуманітарних дисциплін Закарпатської академії мистецтв.

Міщанин Василь Васильович – кандидат історичних наук, доцент; доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Мойжес Володимир Валерійович – кандидат історичних наук, директор Археологічного музею ім. проф. Е.Балагурі ДВНЗ «УжНУ».

Папп Крістіан Степанович – аспірант кафедри історії України, старший викладач Природничо-гуманітарного коледжу ДВНЗ «УжНУ».

Прохненко Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент; доцент кафедри історії Стародавнього світу і Середніх віків ДВНЗ «УжНУ».

Тодоров Ігор Ярославович – доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «УжНУ».

Ферков Оксана Василівна – кандидат історичних наук, доцент; докторант, доцент кафедри історії України ДВНЗ «УжНУ».

Шумило Наталія Ярославівна – старший викладач кафедри інформатики та фізико-математичних дисциплін ДВНЗ «УжНУ».

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Andreiko Vitalii – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of International Studies and Public Communications of State Higher Educational Establishment «Uzhhorod National University» (further SHEE «UzhNU»).

Andrusyak Yaroslav – Candidate of History, Docent of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Basarab Volodymyr – Senior Lecturer at the Department of Political Science and Public Administration of SHEE «UzhNU».

Beley Nataliya – Master's student of the Faculty of History and International Relations of SHEE «UzhNU».

Hutsul Volodymyr – Candidate of History, Docent of the Department of Country Studies of SHEE «UzhNU».

Danylets Jurii – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Danyliuk Dmytro – Doctor of History, Professor; Honored Professor of SHEE «UzhNU».

Kazak Oleh – Candidate of History, lecturer of the State Educational Institution «Minsk City Pedagogical College» (Republic of Belarus).

Kichera Viktor – Candidate of History, Docent; Doctoral student, Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Kotsan Vasyl – Candidate of History; Director of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life (Uzhhorod); Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Laver Oleksandr – Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Docent; Professor, Head of the Department of Computer Science, Physical and Mathematical Sciences of SHEE «UzhNU».

Leno Pavlo – Candidate of History, Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Matyashovska Beata – Senior Lecturer of Department of Information Science and Physics and Mathematics Disciplines of SHEE «UzhNU».

Miskov Ivan – Candidate of History, Docent; Docent of Department of the Culturology and Social-Humanitarian Disciplines of Transcarpathian Academy of Arts.

Mishchanyn Vasyl – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Moizhes Volodymyr – Candidate of History, Director of prof. E.Balahuri Archeological Museum of SHEE «UzhNU».

Papp Kristian – postgraduate student of the Department of Department of the History of Ukraine, Lecturer of the Science and Humanities College of SHEE «UzhNU».

Prokhnenko Igor – Candidate of History, Docent; Docent of the Department of Ancient and Medieval History of SHEE «UzhNU».

Todorov Ihor – Doctor of History, Professor; Professor of the Department of International Communications of SHEE «UzhNU».

Ferkov Oksana – Candidate of History, Docent; Doctoral student, Docent of the Department of the History of Ukraine of SHEE «UzhNU».

Shumilo Nataliya – Senior Lecturer of Department of Information Science and Physics and Mathematics Disciplines, Faculty of Information Technologies of SHEE «UzhNU».

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ НАУКОВИХ СТАТЕЙ

1. Зміст статей повинен відповідати профілю та спрямованості журналу, сучасному рівню розвитку науки.
2. Наукова стаття подається до редакції в завершеному вигляді, повинна бути ретельно вичитана автором (співавторами) щодо відсутності граматичних і стилістичних помилок та оформлена відповідно до встановлених редакційною колегією вимог. Не допускається виклад матеріалу у публіцистичному стилі. Виклад матеріалу статті повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – різною, лаконічною, такою, що відповідає літературним нормам і науковому стилю.
3. У науковій статті інформацію необхідно подавати в наведеній нижче послідовності. Назву статті потрібно подавати великими літерами (жирний шрифт, кегль 14) з вирівнюванням по центру, без скорочень і без літерних абревіатур. Також необхідно вказати шифр згідно з Універсальною десятковою класифікацією (УДК) з вирівнюванням по лівому краю (в рядку над назвою статті). Нижче під назвою потрібно з лівого боку зазначити прізвище та ініціали автора (жирний курсив, кегль 14).
4. Електронний документ (на диску CD, CD-RW чи DVD або надісланий електронною поштою на адресу: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua та один віддрукований текст публікації повинен бути набраний у Word 95, 97 (*.doc) Office 97 або в пізніших версіях Word (*.docx). Правила набору: шрифт Times New Roman, стиль звичайний, кегль 14, міжрядковий інтервал 1, абзацний виступ 1 см. У тексті не повинно бути переносів, макросів, зайвих пропусків між знаками та абзацами.
5. Список використаних джерел та літератури подається за алфавітом наприкінці статті. Він оформляється згідно з вимогами ДСТУ 8302:2015.
6. Правила оформлення посилань. У тексті публікації в квадратних дужках вказується порядковий номер джерела і використані сторінки (до прикладу: [15, с. 56], [15, арк. 56-57], [15; 60]). Перша цифра (15) є позицією у списку літератури, друга (56) – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо.
7. Сторінки статті не нумеруються.
8. Поля (параметри) сторінки такі: зверху – 2,5 см; зліва, справа, та знизу – по 2 см.
9. Обсяг публікації не повинен перевищувати одного авторського аркуша (24 сторінки).
10. Наприкінці статті подається авторське резюме (після списку використаних джерел та літератури). Якщо публікація не є повністю англійською, подається анотація англійською мовою обсягом не менш ніж 1800 знаків, включаючи ключові слова. Сукупність ключових слів повинна відповідати основному змісту статті, відображати тематику дослідження і забезпечувати його тематичний пошук. Ключові слова потрібно подавати у називному відмінку через кому. Наприкінці статті додатково подається транслітерованій список україномовних та російськомовних джерел і літератури (References). Після кожного посилання необхідно в дужках вказати мову оригіналу джерела, наприклад: «in Ukrainian» або «in English». Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української мови слід застосовувати офіційну транслітерацію, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55; для російської мови – застосовувати транслітерацію згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 3 лютого 2010 р. № 26. Онлайн-сервіси для транслітерації: для джерел українською мовою – «Стандартна українська транслітерація в режимі паспортний стандарт» (<http://translit.kh.ua/?passport>); для джерел російською мовою – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>). Іноземні література і джерела залишаються без змін. Їх потрібно вказувати перед перекладеними кирилическими.
11. На окремому аркуші слід вказати відомості про автора – прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, посаду та місце роботи (повна назва організації чи установи), домашню адресу, контактні телефони, адресу електронної пошти (за наявності).
12. Сканований матеріал не приймається. Фотографії для ілюстрацій потрібно надсилати окремими файлами в одному з форматів графічних файлів (наприклад, *.jpg).
13. Датою подання рукопису статті вважається день надходження до редакції, в разі її доопрацювання – день отримання виправленого тексту.
14. Рішення про публікацію статті приймає редколегія. До збірника приймаються рукописи наукових праць, котрі ніколи раніше не публікувалися і не призначені для одночасної публікації в інших виданнях.
15. Усі рукописи спочатку розглядаються редколегією на предмет оцінки їх відповідності тематиці і вимогам збірника.
16. Після рішення редколегії подані рукописи спрямовуються щонайменше двом зовнішнім експертам, які є фахівцями у відповідній галузі. Рукопис проходить подвійне сліпе рецензування: ні автори, ні рецензенти не знають один одного.
17. Процедура рецензування включає в себе перевірку на плагіат, перевірку відповідності назви статті її змісту, наявності новизни, актуальності, повноти викладу матеріалів, характеристики методів та узагальнення результатів дослідження, достовірності висновків тощо.
18. Автором зовнішньої рецензії повинен бути сторонній висококваліфікований фахівець у галузі знань, що стосується тематики статті (має відповідні глибокі знання, необхідний досвід роботи і наукові праці з проблематики, яка заявлена у статті).
19. До назви і тексту статті можуть бути внесені незначні редакційні правки без узгодження з автором.

20. Рукописи, які відхилила редакційна колегія, авторам не повертаються. Рукописи, оформлені без урахування викладених вимог, не розглядаються.

21. Автор (співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто та якість перекладу цитат з іншомовних джерел.

22. Матеріали надсилати за адресою: 88000, м. Ужгород, пл. Народна, 3. Факультет історії та міжнародних відносин ДВНЗ «УжНУ». Данильцю Ю. В. jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Звертаємо також Вашу увагу на таке:

Згідно з Постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15 січня 2003 р. № 7-05/1 структура оформлення наукових статей повинна відповідати наступним критеріям (складається з необхідних елементів):

1) постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

2) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

3) формулювання цілей статті (постановка завдання);

4) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

5) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

У випадку недотримання автором вищезазначених вимог поданий матеріал буде відхилено.

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

1. The content of the article should be relevant to the profile and focus of the Scientific Bulletin; it should be consistent with the modern level of scientific development.
2. Submitted scientific article should be fully completed, thoroughly proofread by author (co-authors) and comply with the requirements of the Editorial Board. Manuscripts presenting information in news-writing style are not accepted. Research material should be presented in a logically consistent manner. The wording and expressions should be clear and accurate to avoid ambiguity and misinterpretation of the information. The authors are obliged to use concise and laconic language which complies with literary norms and scientific style.
3. Information about scientific article should appear in the following order. Title of scientific article in capital letters should be aligned to the center (font-size 14, font-weight bold). The abbreviations are not allowed. UDC (Universal Decimal Classification) also should be stated (above the title) and aligned to the left. Author's last name and initials should be placed below the title and aligned to the left (font-size 14, font-weight bold, font-style italic).
4. Electronic document (on a CD, CD-RW, DVD or sent by e-mail to jurij.danilec@uzhnu.edu.ua and one hard copy of the text should be typed in Word 95, 97 (*.doc) of Microsoft Office 97 or in later versions of Word (*.docx). Typing rules: font Times New Roman, normal style, font-size 14, one line-spacing, indentation 1 cm. Text should not contain any syllabification or macro or unnecessary omissions between signs and paragraphs.
5. Reference list should appear at the end of article in alphabetic order. It is issued in compliance with the requirements of SSTU 8302:2015.
6. Clearance rules of referencing system. Citing a source in a text, a number which refers to a source in reference list and numbers of cited pages should be included into square brackets (for example, [15, p. 56], [15, pp. 56-57], [15; 60]). The first number (15) is a sequence position in a reference list and the second one (56) is a page number.
7. The pages of an article should not be numbered.
8. Page margins should be as follows: top – 2,5 cm; left, right and bottom – 2 cm.
9. Page limit. The number of pages should not exceed one author's sheet (24 pages).
10. Summary appears at the end of an article (It follows the Reference List). If the article is written in a language other than English, the English summary should contain not less than 18000 characters, including the keywords. The keywords should be relevant to the content of the article, be compliant with the research topic, and enable its search. The key words appear in the nominative case and are separated by comas.
11. Additionally, transliterated list of Ukrainian and Russian references appears at the end of the article (References). Each reference should be followed by definition of original language in the brackets, for example, «in Ukrainian» or «in English». Transliteration depends on original language of the source. As for Ukrainian language, the regulations stated in the Decree № 55 of the Cabinet of Ministers of Ukraine (January 27, 2010) should be used. Russian transliteration should comply with the requirements of the Order № 26 of the Federal Migration Service (February 3, 2010). The following transliteration on-line services are available: for Ukrainian – «Стандартна українська транслітерація» («Standard Ukrainian Transliteration») (<http://translit.kh.ua/?passport>); for Russian – «ТРАНСЛИТ.СС» (<http://translit.cc>). Foreign sources written in Latin-based scripts are not translated or transliterated. They appear before translated Cyrillic-based sources.
12. Information about author appears on the separate page and should contain the following data: author's first and last names, scientific degree, position and place of work (full name of organization or company), home address, contact telephone number, and e-mail address.
13. Scanned materials are not accepted. Photos for illustrations should be sent by separate files in one of the graphic file formats (for example, *.jpg).
14. A day of manuscript arrival to the Editorial Board is considered as its submission date (arrival of revised manuscript in a case of resubmission).
15. The Editorial Board takes decision on publication of paper. Material which has been published earlier or is under consideration elsewhere is not accepted.
16. Primarily, the Editorial Board evaluates the relevance and compliance of the manuscripts.
17. Based on editors decision, the manuscripts are sent to at least two external experts, experienced scientists in respective field. The Scientific Bulletin uses double-blind review, which means that both the reviewer and author identities are concealed from the reviewers.
18. Besides the plagiarism check, reviewing procedure includes the following analysis title's relevance to the content of the article, the novelty of the article, clarity of its rationale, research materials interpretation, methods robust, generalization of the results, justification of finding etc.
19. External reviewer is a high profile scientist with a relevant expertise in research area of the paper (has respective knowledge, relevant experience, and scientific works in the area of research paper).
20. Minor edits can be made in the papers and their titles without author's permission.
21. Manuscripts rejected by the Editorial Board are not returned to the authors. The manuscripts that do not comply with the above-mentioned requirements will be rejected.
22. Author (co-authors) is (are) fully responsible for credibility and authenticity of submitted materials as well as accuracy of citations translated from the foreign languages.
23. Materials should be sent to the following address: 88000, 3 Narodna-sq. Faculty of History and International Relations, Uzhhorod, Ukraine; Jurij Danylets jurij.danilec@uzhnu.edu.ua.

Please pay attention to the following:

According to the decision of Presidium of Higher Attestation Commission of Ukraine dated from 15.01.2003 No 7-05/1 the structure of scientific papers should meet the following criteria (comprise the following sections):

- 1) Overall statement of a problem, its scientific and practical context;
- 2) Analysis of the latest relevant primary research literature and summarizing of current understanding of the problem, statement of specific research question;
- 3) Definition of research objectives;
- 4) Research material interpretation and clear justification of findings;
- 5) Research conclusions and recommendations on further studies in relation to the issue addressed in the paper.

The manuscripts that do not comply with the above-mentioned requirements will be rejected.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: Історія
Виходить двічі на рік

Випуск 1 (38)

Верстка та макетування – Тополянський С.І.

Статті подані в авторській редакції

У-33 **Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія** / М-во освіти і науки України; Держ. вищ. навч. заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: О.С.Мазурок (голова) та ін.]; Відп. за вип. Н. П. Керецман. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2018. Вип. 1 (38). 132 с.

УДК 001:94 (100) + 94 (477)
У 33

Формат 60 x 84/8. Умов. друк. арк. 15,3. Зам. № 19. Наклад 100 прим.
Видавництво УжНУ «Говерла», м. Ужгород, вул. Капітульна, 18.
Тел.: (095) 212-76-89; e-mail: hooverla@i.ua; goverlaprint@uzhnu.edu.ua.

*Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції - Серія 3т № 32*